

Seria Wydawnicza Biblioteka Pomocy Naukowych
WYŻSZA SZKOŁA GOSPODARKI KRAJOWEJ w KUTNIE

**PRACE
GEODEZYJNO-KARTOGRAFICZNE
PRZY REALIZACJI
REFORM WŁOŚCIANSKICH
W KRÓLESTWIE POLSKIM**

Marian Czochański

KUTNO 2019

Marian Czochański

**PRACE
GEODEZYJNO-KARTOGRAFICZNE
PRZY REALIZACJI
REFORM WŁOŚCIAŃSKICH
W KRÓLESTWIE POLSKIM**

**Monografie
Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej
w Kutnie
KUTNO 2019**

SPIS TREŚCI

OD AUTORA.....	5
1. WIEŚ W POCZĄTKACH KRÓLESTWA POLSKIEGO.....	9
1.1. Struktura ludności i zatrudnienia na wsi w początkach Królestwa.....	12
1.2. Struktura użytkowania i władania gruntami w początkach Królestwa.....	14
2. ZARYS UWARUNKOWAŃ PROCESU WDRAŻANIA REFORM WŁOŚCIANSKICH.....	19
2.1. Sytuacja prawna włościan w początkach Królestwa.....	19
2.2. Rozgraniczenie dóbr.....	22
2.3. Zarys reform.....	23
2.4. Uwarunkowania geodezyjne wdrażania reform.....	27
3. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z URZĄDZANIEM I OCZYNSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH DONACYJNYCH.....	34
3.1. Prace geodezyjne w przepisach prawnych i administracyjnych.....	37
3.1.1. Odniesienia geodezyjne do prac przy nadawaniu donacji.....	39
3.1.2. Odniesienia do prac geodezyjnych przy urządzeniu i oczynszowaniu włościan w dobrach donacyjnych.....	43
3.3. Przykłady opracowań.....	58
3.4. Zakres prac.....	67
4. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z OCZYNSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH PRYWATNYCH.....	70
4.1. Prace geodezyjne przy oczynszowaniu włościan w dobrach prywatnych	71
4.1.1. Odniesienia do prac geodezyjnych prowadzonych na mocy ukazu z 1846 roku.....	71
4.1.2. Odniesienia do prac geodezyjnych prowadzonych na mocy ustawy z 1862 roku.....	77
4.2. Przykłady opracowań.....	86
4.3. Zakres prac.....	95
5. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z UWŁASZCZENIEM WŁOŚCIAN W KRÓLESTWIE POLSKIM.....	100
5.1. Odniesienia do prac geodezyjnych przy uwłaszczeniu włościan.....	102
5.1.1. Prace prowadzone w latach 1864 – 1870.....	109
5.1.2. Prace prowadzone w latach 1871-1880.....	118
5.1.3. Prace prowadzone od roku 1881.....	124
5.2. Przykłady opracowań.....	137
5.2.1. Uwłaszczenia chłopów bezrolnych.....	149
5.2.2. Przypadki szczególne uwłaszczeń.....	154
5.2.2.1. Uwłaszczanie wspólnot.....	154

5.2.2.2. Uwłaszczenie za serwity.....	156
5.2.2.3. Uwłaszczenie pustek włościńskich.....	163
5.2.2.4. Wyłączenie z uwłaszczeń.....	169
5.2.2.5. Uwłaszczenie w dobrach zadłużonych.....	174
5.3. Zakres prac uwłaszczeniowych.....	177
ZAKOŃCZENIE.....	188
BIBLIOGRAFIA.....	204
SPIS RYSUNKÓW.....	216
SPIS TABEL.....	224
SPIS MAP ARCHIWALNYCH.....	226
STRESZCZENIE.....	232

Przestrzeń każdej wsi, jeśli to dotąd nienastąpiło, szczegółowo kazać wymierzyć i w rejestrze pomiarowym podług wzoru wykazać, wiele każda pojedyncza osada włościańska w stanie dotychczasowym zajmuje powierzchni w roli ornej, w łąkach, ogrodach, pastwiskach, placach budowlanych, drogach i innych nieużytkach.

Z PRZEPISÓW ADMINISTRACYJNYCH KP

Cudze rzeczy wiedzieć ciekawość jest, a swoje potrzeba
JĘDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO

OD AUTORA

Praktycznie od początku istnienia Królestwa Polskiego, na relatywnie niewielką grupę geometrów patentowanych nałożone zostają zadania geodezyjno – kartograficzne o znaczeniu i zasięgu krajowym.

Początkuje je ustawa z 1818 roku *Prawo o normalnym rozgraniczeniu Dóbr wszystkich nieruchomości w Kraju Królestwa Polskiego*.

Pracom geodezyjnym związanym z rozgraniczaniem dóbr ziemskich towarzyszy akcja ich pomiarów. Obejmuje ona, przede wszystkim, dobra skarbowe oraz własności instytucji pozostających pod kontrolą i opieką rządu.

Efekty działań geodezyjnych w postaci map wielkoskalowych oraz stanowiących integralną całość rejestrów pomiarowych potrzebne są dla uporządkowania struktury przestrzennej oraz struktury władania gruntami w kraju. Po uzupełnieniu map wynikami gleboznawczej klasyfikacji gruntów, w myśl *Instrukcji urządzania dóbr rządowych* z 1818 roku, oraz sporządzeniu rejestrów klasyfikacyjnych, powstaje zbiór informacji przestrzennych niezbędnych z punktu widzenia swobody dyspozycyjności terenów, zgodnie z przyjętą polityką rozwoju gospodarczego państwa.

Równolegle prowadzone są szeroko zakrojone prace geodezyjne związane z zakładaniem i urządzeniem gospodarstw leśnych. Racjonalnie prowadzona gospodarka leśna to, przede wszystkim, kolejne źródło planowanych, zwiększonych dochodów, zasilających budżet.

Regulują to przepisy administracyjne, ze szczególnym uwzględnieniem *Instrukcji o urządzeniu lasów, pod zawiadywaniem Kommissyi Rządowej Przychodu i Skarbu zostających* z 1839 roku.

Problematykę tę omówiłem w [16].

Niezbędną jednolitość prac geodezyjnych o zasięgu krajowym oraz standaryzację wyników tych prac gwarantować mają sukcesywnie wdrażane instrukcje geodezyjne, dotyczące pomiarów dóbr ziemskich, lasów oraz terenów miejskich. Rozwój myśli technicznej w tym zakresie owocuje obszernym, dojrzałym geodezyjnym standardem technicznym opracowanym w 1839 roku - *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających* [102]. Ten ostatni standard techniczny, uzupełniany praktycznie jedynie ustaleniami administracyjnymi, obowiązuje do końca istnienia Królestwa Polskiego.

Kompleksowe omówienie problematyki związanej z wdrażanymi standardami przedstawiłem w [14].

Na ogrom prac geodezyjnych związanych z rozgraniczaniem i pomiarem dóbr, oraz niezbędnych dla urządzania racjonalnych gospodarstw leśnych, nakładają się prace związane z rozplanowaniem urbanistycznym nowych osad przemysłowych.

Przy pracach tych, oprócz standardów geodezyjnych, znajduje zastosowanie wydana w 1828 roku przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu *Instrukcja do wyciągania intraty z dóbr i szacowania placów po miastach* [92].

Przykłady takich prac opisałem w [15].

Jednak już dwadzieścia lat po rozpoczęciu tych wszystkich prac przed geometrami Królestwa otwierają się nowe, poważne pola działania, związane z potrzebą ich uczestnictwa przy realizacji reform włościańskich w Królestwie Polskim.

Nową akcją pomiarów rozpoczyna ukaz z 1835 roku tworzący dobra donacyjne, uzupełniony wydaną w 1841 roku przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu *Instrukcją do urządzenia i oczynszowania włościan w dobrach najmiłościwiej darowanych* [93].

Znacznie szerszy zakres prac geodezyjnych tworzy ukaz z 1846 roku, nakazujący uwłaszczenie włościan we wszystkich dobrach prywatnych i instytucyjnych. Jednolite szczegóły administracyjno –

techniczne zawiera uchwalone w 1862 roku *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskim* [101].

Jednak największe pole działania dla geometrów otwiera *Ukaz o uwłaszczeniu włościan w Królestwie Polskim z 1864 roku*. Szczegóły zawierała *Informacya dla układających projekta tabel likwidacyjnych* [13].

Szczegóły techniczne prac geodezyjnych reguluje standard z 1839 roku, uzupełniany rozporządzeniami Ministra Spraw wewnętrznych, kolejno z 1871 i 1875 roku, oraz wprowadzonymi w 1881 roku *Przepisami o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Najwyższych Ukazów z d. 19-go Lutego 1864 r.* [19].

Przedstawiana monografia obejmuje szczegóły dotyczące prac geodezyjnych prowadzonych przy wdrażaniu tych reform włościańskich.

Przy opracowaniu tej monografii wykorzystano wiele materiałów źródłowych z epoki, możliwych do pozyskania dzięki serwisowi Federacja Bibliotek Cyfrowych, ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Podlaskiej Biblioteki Cyfrowej i Biblioteki Narodowej w Warszawie; oraz pozyskane z różnych źródeł prace współczesne, w tym publikacje własne.

Cenne są ilustrujące tekst archiwalne opracowania kartograficzne znajdujące się w Magazynie Kartograficznym Biblioteki Narodowej w Warszawie, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Józefa Piłsudskiego w Łodzi, Bibliotece Cyfrowej UMCS, Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, Archiwum Państwowym w Poznaniu – pozyskane dzięki usłudze Federacja Bibliotek Cyfrowych.

Zamieszczone zostały także mapy ze Zbioru kartograficznego Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i z Archiwum Państwowego w Łodzi, Oddział w Sieradzu - pozyskane z bogatego zbioru map zawartych na stronie *Toponimia regionu sieradzkiego* (<https://toponimiasieradzka.blogspot.com/> prowadzonej przez Pana Piotr Tameczka [129] (<https://www.facebook.com/mapyregionu sieradzkiego>); mapy z Archiwum Państwowego w Lublinie publikowane przez Chełmskie Archiwum Cyfrowe, <http://chelmskahistoria.pl>; przez Panią Zofię Jakubczak [32] <http://www.moremaiorum.pl>) i Pana Artura Podsiadłego [132] <http://czeslawmaj.pl>; z Archiwum Państwowego w Radomsku (opublikowane przez Pana Andrzeja Niespodziewanego w [53,54] <http://zeszytywiazownickie.pl>); z Archiwum Państwowego w Radomiu (opublikowaną przez Pana Adama Kordysa w [38a] <https://repozytorium.uph.edu.pl/>; z Archiwum Państwowego w Siedlcach

(zamieszczone Pana Andrzeja Boczka w [130] <http://www.dziewule.pl/>); z Archiwum Państwowym w Kielcach opublikowana przez Panów Eugeniusza Jakubasa i Stanisława Jakubasa w [31] <http://www.jakubas.pl/genealogia/Historia-Nasiechowic.htm>; a także mapa, którą Pan Wojciech Ćwierz zamieścił w [131] <http://bartodzieje.pl/historia/aneksy-przeszlosci-ziemia-chlopska-w-bartodziejach/>.

Szczególnie gorące podziękowania składam Panu Adamowi Nowakowskiemu, który do celów tego opracowania udostępnił wiele kartografików ze swoich zbiorów prywatnych.

Praca ta nie wpisuje się w nurt opracowań historycznych z czasów Królestwa Polskiego. Nie podejmuje także dyskusji dotyczącej efektów przemian społecznych w wyniku przeprowadzonych reform włościańskich. Nie akcentuje również wątków agrarnych dotyczących szachownicy władania, służebności, serwitutów.

Nie wnikając w problematykę szeroko pojętych skutków reform włościańskich, skupia się na szczegółach technicznych i zakresie prac geodezyjno – kartograficznych, prowadzonych przez geometrów Królestwa przy realizacji tych reform.

Przedstawiane informacje dotyczące demografii, struktury władania i użytkowania gruntami, czy stosunków społecznych wsi polskiej, stanowią jedynie tło dla zobrazowania szczegółów technicznych i efektów prac geodezyjnych, prowadzonych na mocy stosownych przepisów prawa oraz rozporządzeń administracyjnych Królestwa.

Szczegółów, ze wszech miar wartych przypomnienia.

1. WIEŚ W POCZĄTKACH KRÓLESTWA POLSKIEGO

Według dzieła *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego z 1830 roku* [61]:

KRÓLESTWO POLSKIE na Kongressie Wiedeńskim r. 1815 ustanowione, i Cesarzowi Rosyjskiemu iako Królowi Polskiemu podległe, obeymuie wszystkie prawie te kraie, dawnego Królestwa Polskiego, które w roku 1793 i 1795 pod Austryacki i Pruski Rząd przeszły, a później na mocy traktatu Tylżyckiego z r. 1807 i Schonbrunskiego z r. 1809 Xięstwo Warszawskie składały i Królowi Saskiemu, w zarząd oddane były. W stosunku dawney Polski, teraznieysze Królestwo Polskie zawiera; Mazowsze, część Wielkopolski i część Małopolski właściwey, część Rusi Czerwoney, część Podlasia i część Litwy. — W stosunku zaś W. Xięstwa Warszawskiego zawiera to Królestwo, całe prawie W. Xięstwo Warszawskiej prócz W. Xięstwa Poznańskiego, Krakowa i iego okręgu.

POŁOŻENIE JEOGRAFICZNE. Miedzy 35 a 42 stopniem długości; a miedzy 50 i 55 stopniem szerokości jcograficznej północney. GRANICE. Na wschód, Cesarstwo Rosyjskie; na południe Galicya i obwód wolnego miasta Krakowa; na zachód, Szląsk Pruski i W. Xięstwo Poznańskie, na północ, Królestwo Pruskie. ROZLEGŁOŚĆ: LUDNOŚĆ; Rozległość kraiu iest mil kwadratowych 2200, ludność na niey zamieszkała 4000000 głów wynosi. LICZBA MIESZKANCÓW co do języków: Polaków 3000000, Rusinów 100000, Litwinów 200000, Niemców 300000, Żydów 400000. Anglicy, Francuzi, Włochy (lubo w małej liczbie) znayduią się też w Polsce. PODZIAŁ KRAIU: Królestwo Polskie, w względzie politycznym, dzieli się na 8 Województw, 39 Obwodów i 77 Powiatów.

Podział administracyjny ilustruje znajdująca się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie (Magazyn Kartografii, sygn. ZZK1648) mapa administracyjna Królestwa Polskiego z 1829 roku, sporządzona w skali ca 1: 2650000, wydana w Warszawie przez Antoniego Dal-Trozzo. Reprodukcję tej mapy przedstawiono na rysunku 1.1.

W początkowej fazie rozwoju Królestwo jest krajem rolniczym. Ludność chłopska stanowi prawie 80% całej populacji, udział rolnictwa w dochodzie narodowym sięga 70%, w tym znaczącą rolę odgrywają dochody stałe z tytułu podatków gruntowych. Według opracowania *Wywody historyczne dochodów publicznych Król. Polskiego*, w 1826 roku [60] dochody te kształtowały się na poziomie ca 20%.

Rys.1.1. *Mapa Królestwa Polskiego z 1829 roku.*
 Oryginał w Bibliotece Narodowej (Magazyn Kartografii, sygn. ZZK1648.
 (źródło - <https://polona.pl/>)

W informacji dotyczącej handlu zagranicznego Królestwa przeczytać można [61]:

Przedmioty które Królestwo Polskie, w mniejszej ilości a tem samem i w mniejszej wartości w r. 1827 nabywało lub zbywało są.: burztyń, furaż, galanterye, iaia, instrumenta, kamienie, kramarszczyzna, lak, mięsiwa, mydło, nabiał, naczynia, ostrygi, palmy, papier, pióra i pierze, popiół i potaż, powozy, proch, ptastwo. raki, siarka, szyszki, towary kościane, szklanne, tytoń, tabaka, wyroby rogowe, ziemie i gliny; żywice i smola.

W kolejnych podrozdziałach przedstawiono wybrane charakterystyki wsi polskiej w początkach Królestwa.

Rys. 1.2. *Drewniana chata wśród drzew*, Franciszek Gościmski, 1819 (oryginał w Magazynie Ikonografii Biblioteki Narodowej, sygn. R.21451/I – źródło <https://polona.pl/>)

1.1. Struktura ludności i zatrudnienia na wsi w początkach Królestwa

W 1827 roku, według [61], w Królestwie Polskim było 453 miast (w tym 214 rządowych (narodowych) i 239 (52, 76%) prywatnych, oraz 22365 wsi, z czego 16992 (75, 98%) stanowiły wsie prywatne.

W tabeli 1.1 przedstawiono dane dotyczące wsi w rozbiciu na poszczególne województwa.

Tabela 1.1. Liczba wsi w województwach Królestwa Polskiego w 1827 roku

Województwo	Liczba wsi			Liczba domów
	narodowych	prywatnych	razem	
krakowskie	441	1314	1755	47037
sandomierskie	518	1566	2084	40444
kaliskie	502	2086	2588	57646
lubelskie	88	1472	1560	52007
płockie	579	3342	3921	46920
mazowieckie	740	3568	4308	61826
podlaskie	253	1435	1678	41597
augustowskie	2252	2219	4471	53570
ogółem	5373	16992	22365	401017

Opracowanie własne na podstawie [61]

Tabela 1.2. Mieszkańcy wsi oraz zatrudnieni w rolnictwie w 1827 roku

Województwa	Mieszkających na wsi	Zatrudnionych w rolnictwie	
		rolników	ich rodziny
krakowskie	346495	88921	242673
sandomierskie	301732	81982	194985
kaliskie	488294	120240	322782
lubelskie	378620	110821	372003
płockie	388901	119982	237100
mazowieckie	545913	119982	237100
podlaskie	285091	162324	338320
augustowskie	425061	70100	216123
ogółem	3163127	116929	297205

Opracowanie własne na podstawie [61]

Na ogólną liczbę 4032335 mieszkańców kraju 301971 osób było *stanu szlacheckiego*, zaś osób *stanu gminnego* było 3730364 (92,51%).

Na wsi mieszkało 3163127 osób (78, 44%) całej populacji. W tabeli 1.2 przedstawiono zestawienie ilustrujące ogólną liczbę mieszkańców wsi, w tym liczbę zatrudnionych w rolnictwie w poszczególnych województwach

Trudniących się rolnictwem było 3092447 osób (76,69%).

Według [61] w tym 871259 były to *osoby główne*, zaś 2221188 osób to *ich familie*. W tabeli 1.3 przedstawiono liczby osób zatrudnionych w rolnictwie w rozbiu na województwa.

Inne, ciekawe zestawienie ludności wiejskiej w1830 znaleźć można w [45].

Tabela 1.3. Mieszkańcy wsi oraz zatrudnieni w rolnictwie w 1827 roku

Województwa	Dziedzice	Dzierżawcy	Ludność stanu	
	części szlacheckich	dóbr	szlacheckiego	gminnego
krakowskie	73	384	5087	416751
sandomierskie	77	521	18662	370239
kaliskie	212	592	15441	583532
lubelskie	328	283	10893	478839
płockie	10607	644	78295	392145
mazowieckie	1064	1082	60119	739864
podlaskie	7077	361	44789	308215
augustowskie	13049	334	68685	440779
ogółem	32490	4205	301971	3730364

Opracowanie własne na podstawie [45]

Rys. 1.3.
Polski szlachcic, 1843 (autor nieznany, rysunek kredką).
 Oryginał w Bibliotece Narodowej, sygn. R.15275/II,
 źródło - <https://polona.pl>

1.2. Struktura użytkowania i władania gruntami w początkach Królestwa

Bardzo istotna z punktu widzenia pracy jest również powierzchnia gruntów wiejskich oraz struktura ich użytkowania i władania.

Według [61] powierzchnia kraju w 1827 roku wynosiła 2267 mil *jeograficznych*, czyli 741785 włók polskich, z czego (w 1827 roku) 38780 włók (5,23%) stanowiły tereny zabudowane oraz grunty pod drogami.

Tabela 1.4. Powierzchnia województw Królestwa Polskiego w 1827 roku

Województwa	powierzchnia [włoki polskie]
krakowskie	63102
sandomierskie	81647
kaliskie	97085
lubelskie	99551
płockie	98572
mazowieckie	113130
podlaskie	82458
augustowskie	106240
ogółem	741785

Opracowanie własne na podstawie [61]

Tabela 1.5. Struktura użytkowania gruntów w 1827 roku

Województwa	sposób użytkowania [włoki polskie]					
	rola	łąki	lasy	ogrody	zabudowa, drogi	woda, błota, pastwiska, nieużytki
krakowskie	18408	1426	11841	3594	4890	22943
sandomierskie	20429	5504	27715	3066	4320	20613
kaliskie	41636	6795	26898	3855	5300	12601
lubelskie	30947	7099	22638	3781	5666	29420
płockie	40434	5323	28522	2583	4111	17599
mazowieckie	53382	9702	31306	3722	5580	9438
podlaskie	18158	19010	3034	3149	4480	34627
augustowskie	31620	6657	37640	2963	4433	22927
ogółem	255014	61516	189594	26713	38780	170168

Opracowanie własne na podstawie [61]

W tabeli 1.4 przedstawiono powierzchnie w poszczególnych województwach, zaś w tabeli 1.5 strukturę użytkowania tych areałów.

Według opracowania *Wywody historyczne dochodów publicznych Król. Polskiego z 1835 roku* [60] z ogólnej powierzchni kraju, wynoszącej 2270 mil kwadratowych, dobra prywatne zajmowały 1738,1 mile kwadratowe (76,57%).

Rozmieszczenie dóbr rządowych i prywatnych w poszczególnych województwach ilustruje tabela zamieszczona na rysunku 1.3.

W WOJEWÓDZTWIE:	JEST PRZESTRZENI	
	Rządowej	Prywatnej
	w milach kwadratowych	
Krakowskiem	29,3	163,8
Sandomierskiem	51,7	198,2
Kaliskiem	84	213,1
Lubelskiem	18,1	286,6
Płockiem	65,2	236,5
Mazowieckiem	83,9	262,6
Podlaskiem	39,8	212,6
Augustowskiem	160,5	164,7

Rys. 1.4. Dobra rządowe i prywatne w Królestwie Polskim w 1835 roku według [60]

Rys. 1.5. Zamożny włościanin na tle kościoła, grafika Kajetana Kisielewskiego, 1841 (oryginał własność Polskiej Akademii Umiejętności, w Gabinetecie Rycin Biblioteki Naukowej PAN w

Dobra prywatne znajdowały się głównie w rękach wielkich właścicieli ziemskich. Na ogólną liczbę 871259 osób głównych

znajdujących zatrudnienie w rolnictwie, włościan – rolników posiadających prawa do ziemi było tylko 280592, co stanowi 32,21%.

Strukturę władania gruntami w dobrach prywatnych w 1827 roku przedstawiono w tabeli 1.6.

Tabela 1.6. Struktura władania dobrami prywatnymi w Królestwie w 1827 roku

Województwa	dziedzice		dzierżawcy	rolnicy włościanie
	dóbr	części szlacheckich		
krakowskie	384	76	208	42127
sandomierskie	521	77	229	31700
kaliskie	592	212	488	36619
lubelskie	287	328	160	59438
płockie	644	10697	1178	19154
mazowieckie	1082	1064	633	39092
podlaskie	361	7077	187	30702
augustowskie	331	13019	143	21760
ogółem	4205	32490	3226	280592

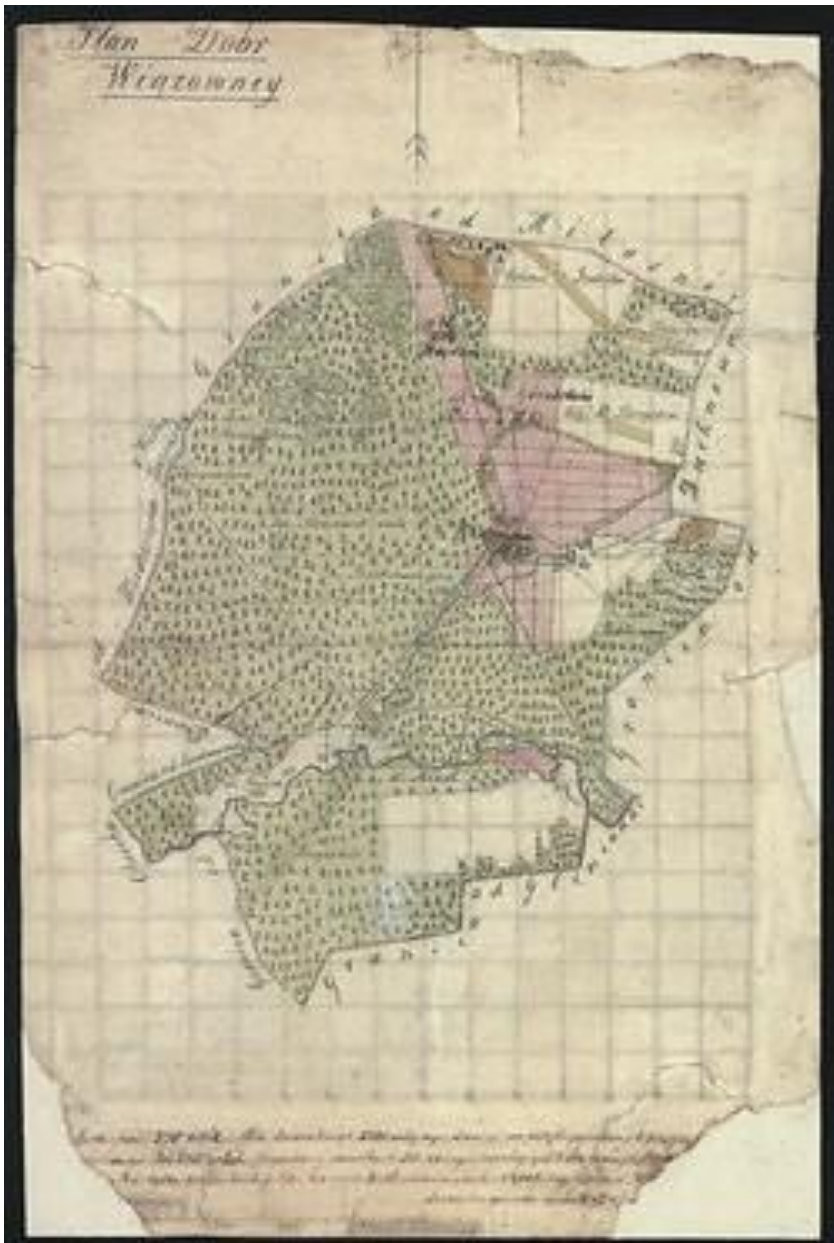
Opracowanie własne na podstawie [61]

Dobra prywatne znajdowały się głównie w rękach wielkich właścicieli ziemskich. Na ogólną liczbę 871259 *osób głównych* znajdujących zatrudnienie w rolnictwie, włościan – rolników posiadających prawa do ziemi było tylko 280592, co stanowi 32,21%.

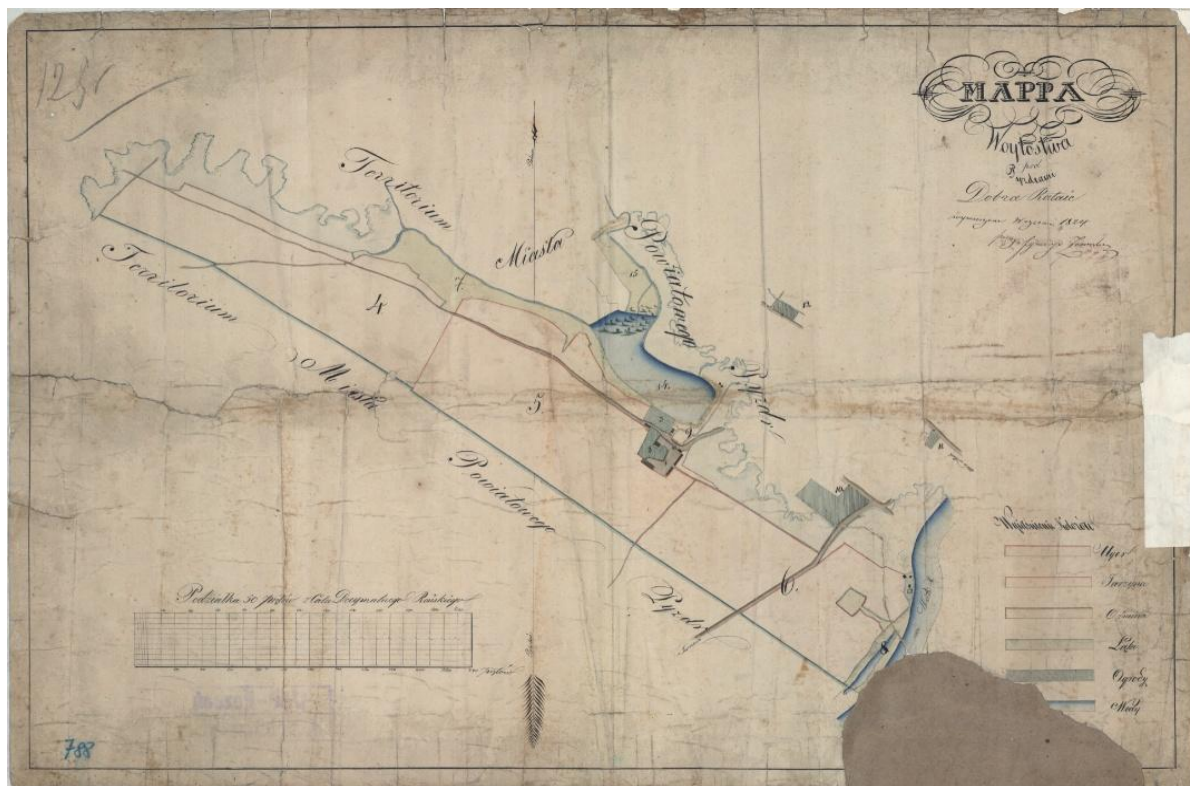
Strukturę władania gruntami w dobrach prywatnych w 1827 roku przedstawiono w tabeli 1.6.

Na rysunku 1.6. przedstawiono *Plan dóbr Wiązowney* leżących w województwie mazowieckim z początków XIX wieku (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygnatura ZZK 596). Na opracowaniu brak informacji o autorze i dacie sporządzenia. Skale trudno ustalić. Pod rysunkiem znajduje się słabo czytelny wpis, z którego udało się odczytać, że dobra obejmowały 376 wólk, z czego 1200 mórg nowopolskich zajmowały pola dworskie. W dobrach tych żyło 50 osiadłych gospodarzy. W wiosce znajdowała się karczma.

Innym przykładem może być *Mapa Woytostwa pod Pyzdrami Dobra Rataie*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, sygn. pl.m.127, a kopię można znaleźć na stronie MAPSTER – zestawienia map (<http://igrek.amzp.pl/>). Mapę tę sporządził na podstawie pomiarów wykonanych we wrześniu 1824 roku geometra Ignacy Zaremba w skali 50 pretów z *Cala Reńskiego*.

Rys. 1.6. *Plan dóbr Wiązowny* leżących w województwie mazowieckim z początków XIX wieku (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygnatura ZZK 596 – źródło <https://polona.pl>)

Rys. 1.7. *Mappa Woytostwa pod Pyzdrami Dobra Rataie* z 1824 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Poznaniu, sygn. pl.m.127, źródło MAPSTER – zestawienia map (<http://igrek.amzp.pl/>)

2. ZARYS UWARUNKOWAŃ PROCESU WDRAŻANIA REFORM WŁOŚCIAŃSKICH

Podjmując próbę przedstawienia szczegółów i zasięgu prac geodezyjno – kartograficznych niezbędnych przy wdrażeniu reform włościańskich w Królestwie Polskim warto poprzedzić treści stosownych rozdziałów zwracając uwagę na zarys uwarunkowań determinujących proces wdrażania tych reform – obejmujący wątki dotyczące sytuacji prawnej warstwy włościańskiej w początkach funkcjonowania państwa oraz ustalenia dotyczące konieczności uporządkowania struktury przestrzennej i struktury władania dobrami nieruchomymi w kraju jako warunku *sine qua non* wprowadzanych reform; a także zwrócić uwagę na środowisko geometrów, bez udziału których wdrożenie tych reform byłoby praktycznie niemożliwe.

2.1. Sytuacja prawna włościan w początkach Królestwa

W początkach Królestwa Polskiego utrzymane zostało przez cara Aleksandra I ustwodawstwo agrarne z czasów Księstwa Warszawskiego [38].

Artykuł 4 podpisanej przez cesarza Napoleona Bonaparte 22 lipca 1807 roku *Ustawy Konstytucyjnej Księstwa Warszawskiego* [122] nadający wolność osobistą wszystkim mieszkańcom Księstwa zniósł poddaństwo chłopów.

*Znosi się niewola Wszyscy Obywatele są równi przed obliczem Prawa.
Stan osób zostaje pod opieką Trybunałów*

Ziemia pozostawała w rękach dziedziców. Umowy o użytkowanie gruntów przez chłopów miały być regulowane dalej na drodze kontraktów prywatnych lub prywatno – prawnych. Ekwiwalentem za użytkowanie pozostawała pańszczyzna.

Wykładnię jak należy interpretować zapis tego artykułu w stosunku do tej warstwy społecznej zawierał podpisany 21 grudnia przez Xsięcia Warszawskiego Fryderyka Augusta *Dekret względem Rolników, Włościan i wyrobników z wyrobku żyjących* [122]:

Art. 1. Każdy rolnik, włościanin i z wyrobku żyjący, niemający już poprzedniczo za dobrowolnym układem nadanego sobie prawa własności lub na lata udzielonego, wolny jest wyprowadzić się z miejsca, w którym dotąd zostawał, i przenieść się w obręb Księstwa Warszawskiego tam, gdzie dobra wola jego będzie.

Art. 2. Winien jednakże opowiedzieć się wprzódę dziedzicowi, który wstrzymać onego nie jest mocen, tudzież zwierzchności, wskazanej od władzy Administracyjnej powiatowej, która o każdym wynoszącym się i przybywającym w okręgu swoim rządowi raport uczynić winna.

Art. 3. Zapewnia się dla rolników, włościan, z wyrobku żyjących, chcących się pozostać w miejscu terażniejszego ich pobytu, zupełna wolność przemieszkowania do roku, byleby odbywali też same powinności, którym dotąd podlegali. Dziedzic przez ten przeciąg czasu ani do wyprowadzenia się przymuszać, ani podwyższać żadnego rodzaju obowiązków nie jest mocen.

Art. 4. Na każde wezwanie sądowe osoby do tego umocowane przyjmować będą dobrowolne umowy, czy to wieczyste sprzedajne, czy też doczesne podług warunków zobopólnie przez strony ugodzonych pomiędzy rolnikami i dziedzicami. Osoba sądowa powinna być jako świadek rządowy: 1) czy strony są w stanie zawierania dobrowolnych umów; 2) czyli jest istotnie samowolna umowa, czy nie zachodzi jakowa bojaźń, przymus lub podstęp.

Art. 5. Rolnik nakoniec, wyprowadzający się ze wsi, w której dotąd pozostawał, winien oddać dziedzicowi własność tegoż dziedzica gruntową, składającą się z załogi i zasiewów. W żadnym jednak zdarzeniu dziedzic rolnika poniewolnie zatrzymać nie może, a swej na nim własności zaprzeczonej w sądzie dochodzić jest mocen.

Rys. 2.1. *Chłop polski.*
Akwafora Kajetana
Kisielińskiego, 1836 rok
(Oryginał Magazyn Ikonografii
Bibliotek Narodowej w
Warszawie – źródło
<https://katalogi.bn.org.pl>)

Jak podkreśla literatura przedmiotu [24,25,26,38] dekret ten zabezpieczał przede wszystkim interesy warstwy szlacheckiej.

Wprowadzając prawo mobilności w obrębie Księstwa Warszawskiego ustalał jednocześnie ekonomiczne uzależnienie chłopstwa od właścicieli ziemskich. Chłop mając prawo przeniesienia się do innego majątku zobowiązany był do pozostawienia całego stanu posiadania dziedzicowi w dotychczasowym miejscu swego zamieszkania – grunt, zabudowania, inwentarz stanowiły własność tegoż dziedzica. Natomiast właściciel miał usankcjonowaną prawem możliwość rugowania chłopów.

Nadal podstawowym świadczeniem chłopów na rzecz dziedzica była pańszczyzna, której rozmiary ustalane były przez właścicieli majątków. Pańszczyzna stanowiła ekwiwalent za możliwość użytkowania gruntów przez chłopów [26].

Dodatkową wykładnię w tym zakresie stanowiły trzy paragrafy obowiązującego w Księstwie Warszawskim od 8 maja 1808 roku *Kodeksu Napoleona* [123]:

1774. Dzierżawa wiejskich gruntów nie na piśmie, poczytuie się, że jest uczyniona na czas iaki jest potrzebny dzierżawcy, aby mógł zebrać wszystkie przychody, z zadzierżawionego dziedzictwa.

1775. Dzierżawa dziedzictw wiejskich, choć nie na piśmie zrobiona, ustaie sama przez się, przy wyśściu czasu, na który podług poprzedzającego artykułu poczytywaną iest, że zrobioną była.

1776. Jeżeli przy wyśściu dzierżaw wiejskich pisanych, dzierżawca zostaię, i iest zostawiony w posiadaniu, następuie nowy kontrakt dzierżawny, którego skutek urządzony iest artykułem 1774.

Stosowanie tych paragrafów prowadziło do zawierania wyłącznie umów krótkoterminowych, rocznych, na użytkowanie ziemi przez rolników. Jak podkreślano w [11]: *Żadnej więc umowy prawnej, poręczającej mu to, co zwyczajowo miał dotychczas – wieczyste posiadanie gruntu, włościanin zawrzeć nie mógł.*

Według [26] utrzymywanie tego stanu rzeczy stanowiło trwałą element w carskiej polityce wobec wsi i władze administracyjne przestrzegały skrupulatnie wypełniania przez włościan powinności wynikających z dekretu grudniowego.

Literatura przedmiotu [11,26] zwraca uwagę w tym kontekście na reskrypt z dnia 30 maja 1818 roku, podpisany przez Namiestnika Józefa Zajączka i Ministra Spraw Wewnętrznych i Policji Tadeusza Mostowskiego, na mocy którego urząd wójta oraz prowadzenie ksiąg ludności oddano w ręce dziedziców. Artykuł 8 tego reskryptu stanowił:

Właściciele wsi są wójtami z prawa [85]. Według [26] dawano to szlachcie pełną kontrolę nad konduktą i przesiedlaniem chłopów [26].

Zmiany tego stanu rzeczy następują w latach późniejszych, po kolejno wdrażanych reformach włościańskich.

2.2. Rozgraniczenie dóbr

Działania rządu Królestwa, które mają zintensyfikować przyrost dochodów do budżetu przez „zmobilizowanie” bogactwa krajowego [60] wiążą się, między innymi, z *uregulowaniem dóbr rządowych ku wieczystemu wydzierżawieniu przeznaczonych i zamienieniu w nich pańszczyzny, przez włościan obrobionej na czynsze pieniężne, tudzież wprowadzenie nowych wyciągów i intrat, w czasach dzierżawy będących [60].*

Rys. 2.2. Pieczęć ministra skarbu Królestwa Polskiego w latach 1821–1830 Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego.
Źródło: <https://pl.m.wikipedia.org>

Wymaga to jednak wcześniejszego uporządkowania struktury przestrzennej i struktury władania dobrami w kraju.

Na pierwszym posiedzeniu Sejmu Królestwa Polskiego w dniu 27 marca 1818 roku Tadeusz Mostowicz, Minister Spraw Wewnętrznych i Policji, wśród najpilniejszych spraw pod *rozważę Seymu przychodzić mających* wymienia konieczność uchwalenia ustaw dotyczących rozgraniczania dóbr i lasów oraz hipoteki [124]. Na 3 sesji, dnia 2 kwietnia, Marszałek Sejmu Wincenty Krasieński informuje o tym, że *projekt prawa o normalnym rozgraniczeniu* opracowany przez Radę Stanu oraz przez *Kommissye Seymowe* poprawiony został zgłoszony przez Referendarza Stanu Grabowskiego do *Laski Marszałkowskiej* i zostanie odczytany przez Sekretarza sejmowego.

Na sesji 5, dnia 4 kwietnia, zostaje przedstawiony projekt ze zmianami poczynionymi przez Radę Stanu oraz poprawkami wniesionymi przez Prokuratora Generalnego W. Szaniawskiego. Dnia 6 kwietnia projekt zostaje przedstawiony przez Grabowskiego w Senacie i

po dyskusji następuje ogłoszenie przez *JW. Prezydującego Senatu o przyjęciu w Izbie Senatorskiej projektu i wyznaczeniu Deputacyi dla zanieśienia Projektu rzezonego do Sankcyi Nayaśnieyszego Pana*. Dnia 14 kwietnia, na 20 sesji Sejmu, Minister Sprawiedliwości ogłasza decyzję Cara o nadaniu sankcji prawa ustawie *Prawo o normalnym rozgraniczeniu Dóbr wszystkich nieruchomych w Kraiu Królestwa Polskiego* [125].

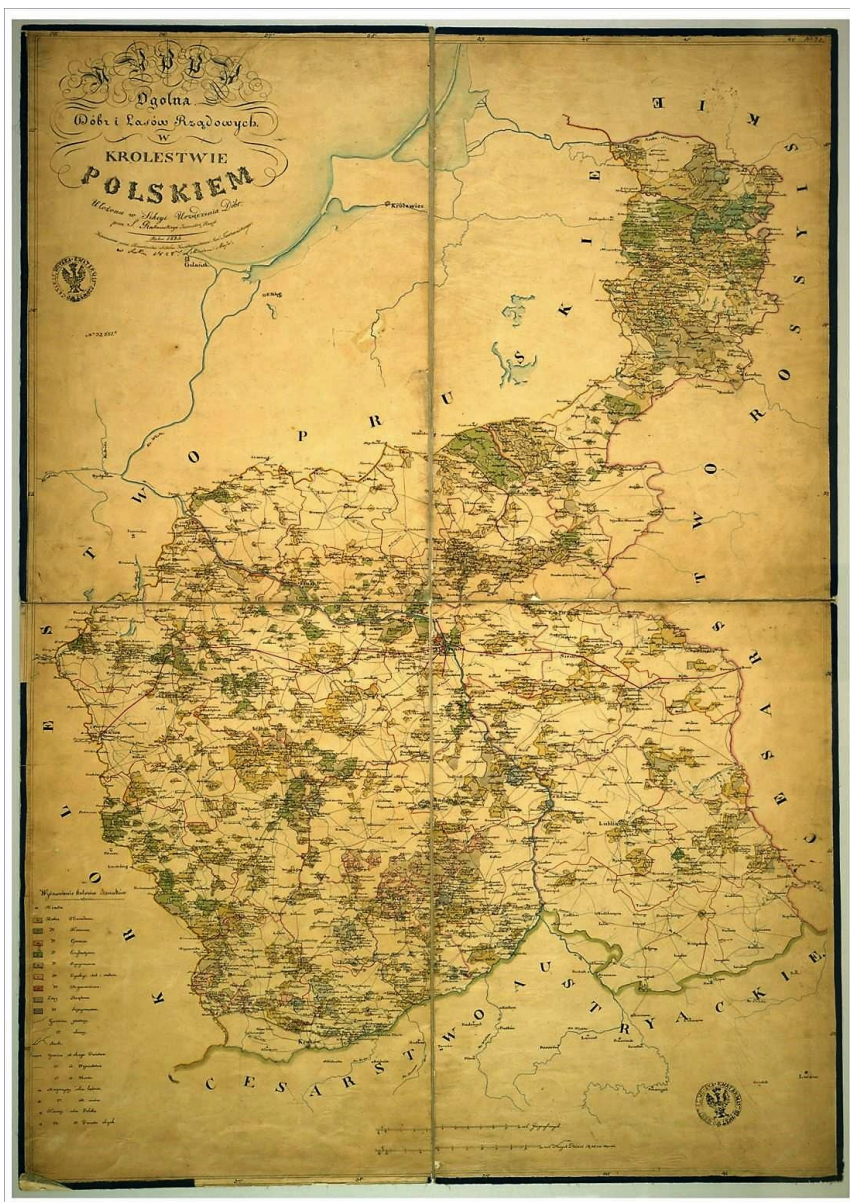
Ustawa podpisana przez Cesarza Aleksandra i Ministra Sekretarza Stanu Ignacego Sobolewskiego została ogłoszona drukiem dnia 22 czerwca 1818 roku w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego.

Składała się ze 155 paragrafów (artykułów) zgrupowanych w 26 rozdziałach (tytułach) i w sposób kompleksowy regulowała problematykę porządkowania struktury przestrzennej i stosunków prawnych nieruchomości gruntowych na obszarze jej działania.

Rys.2.3. XVIII wieczne pomiary gruntu (według *Images of 18th Century Surveyors & Engineers* (W. Scott Smith) – źródło <https://pl.pinterest.com/>)

W Sekcji Urządzenia Dóbr przy tej komisji powstaje w 1825 roku *Mappa Ogolna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskiem*. (rys. 2.4). Autorem był geometra rządowy Stanisław Rakowski. W zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zachowała się kopia tej mapy (zb. kart. 88 – 10) wykonana w 1828 r. przez porucznika Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego Józefa Turzańkiego.

Rys. 2.4. *Mapa Ogólna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskiem* w skali ok. 1:742000, ułożona w Sekcji Urządzenia Dóbr w 1825 roku. Kopia z 1828 roku w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Zbiory Kartograficzne 88-10 (źródło: www.drewnica.warszawa.lasy.gov.pl/)

2.3. Zarys reform

Na posiedzeniu Rady Administracyjnej dnia 7 kwietnia 1818 roku Namiestnik Królewski w Radzie Józef Zajączek oraz Minister Prezydujący w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu Jan Węgleński podpisują *Postanowienie o urządzaniu dóbr i lasów koronnych i rządowych* [85]. W preambule tego postanowienia nakazano, aby urządzenie to, prowadzone pod kierunkiem Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, dokonywane było *w sposób któryby stan ich podniósł i dochód z nich upewnił i powiększył, a zarazem zabezpieczył włościan w tychże dobrach osiadłych i polepszył ich dolę.*

Na mocy artykułu 2 tego postanowienia przy każdej Komisji Wojewódzkiej ustanowiony miał zostać *Wydział dóbr i lasów Rządowych Województwa NN*, którego zadaniem miało być, między innymi (artykuł 7) *zawieranie kontraktów dzierżawnych podług przepisów przez Kommissyą Przychodów i Skarbu wydać się mających, dozieranie ścisłego ich dopełniania i opieka szczególna nad włościanami w dobrach Rządowych zamieszkałymi.*

Artykuł 3 tego postanowienia stanowił:

Dla urzędzenia szczególnego dóbr i lasów Rządowych, ich pomiaru, klasyfikacyi, separacyi, tudzież uregulowania w nich gospodarstw wzorowych i dzierżaw wieczystych większych i mniejszych, zaprowadzoną mieć chcemy osobną Kommissyą urządzającą, podług oddzielnego postanowienia.

Postanowienie to ogłoszone zostało drukiem 15 czerwca 1818 roku.

W 1820 r. ustanowiona została taksa gruntów, na zasadzie której włościanie mogli na własne życzenie przechodzić na czynsz i Komisja Skarbu, dobra rządowe urządzając, próbowała upowszechnić oczynszowanie włościan jednocześnie z wydzierżawianiem wieczystym folwarków. Wydana przez Komisję dnia 25 czerwca 1818 roku *Instrukcja* zapowiadała w artykule 23, że *rząd wszystkich włościan uczynić zamierza okupnymi czynszownikami.*

Jednak literatura przedmiotu podkreśla, że w urządzaniu dóbr rządowych przeważały nie tyle społeczne, co finansowe względy i praktycznie *nastąpił wsteczny ruch fali, która chwilowo zapowiedź polepszenia doli włościan w dobrach rządowych niosła* [11]. Dekret z 31 sierpnia 1828 roku upoważnił komisję do sprzedaży dóbr rządowych w ręce prywatne i wyprzedaże trwały do 1834 r.

Na pierwsze praktyczne próby uregulowania kwestii oczynszowania włościan czekać trzeba było do 1835 roku.

Rok ten przynosi poprawę bytu części włościan zamieszkałych, paradoksalnie początkowo nie w dobrach rządowych, lecz w dobrach donacyjnych. Ukaz z 4/16 października 1835 roku Mikołaja I Romanowa *Przepisy o urządzeniu dóbr przechodzących na własność prywatną z mocy Najmilszemu udzielonej donacji, przez Najjaśniejszego PANA* [85] (por. rozdz. 3) przewidywał, że grunt znajdujący się w użytkowaniu każdego zamieszkałego w tych dobrach włościanina powinien obejmować nie mniej niż włókę z możliwością okupienia się przez wpłacenie odpowiedniej kwoty; że grunty wsi donacyjnych powinny być urządzone w sposób kolonialny z wydzieleniem osobnych pastwisk wiejskich.

Przepisy te zostają wdrażane później także w stosunku do włościan zamieszkałych w dobrach rządowych.

Rok 1846 przynosi poprawę losu włościanom zamieszkałym w dobrach prywatnych. Ukaz Mikołaja I z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 roku [87] (por. rozdz. 4) nie nakazywał formalnie urządzania i oczynszowania włościan. Nakazywał praktycznie jedynie konieczność zachowania *status quo* w istniejących między właścicielami dóbr ziemskich prywatnych oraz osiedlonymi w tych dobrach włościaninami. Wprowadzał jednak kontrolę administracyjną nad umowami o dzierżawę gruntów między panem a chłopem, pozostawiając pańszczyznę jako jedną z form rekompensaty, lecz znosił *darmochy i najmy przymusowe*.

Najbardziej istotne było jednak to, że ukaz ten odjął właścicielom prawo do rugowania włościan użytkujących minimum 3 morgi gruntu oraz zapewnił chłopom prawo dziedzicznego użytkowania dzierżawionych gruntów.

Najważniejsze zmiany przynosi jednak dopiero rok 1864. Dnia 19 lutego (2 marca) 1864 roku car Aleksander II podpisuje ustawę zatytułowaną *Ukaz o urządzeniu włościan* [89].

Według tego ukazu grunty użytkowane przez włościan w dobrach prywatnych, majoratowych, instytucyjnych i skarbowych przechodzą na ich własność i zostają oni uwolnieni na wszelkich powinności, opłat i danin na korzyść dziedziców. Na własność włościan przechodzą również arealy poniżej 3 mórg, nieobjęte ukazem z 1846 roku. W zamian za to włościanie zostają objęci podatkiem gruntowym, zaś poprzedni właściciele dóbr mają otrzymać wynagrodzenie z funduszy rządowych. Włościanie po uzyskaniu osad na własność zachowują prawo do tych serwitutów, z których korzystali dotąd na mocy tabel, kontraktów umów

ustnych lub zwyczajów. Chłopi bezrolni mieli otrzymać grunty z dóbr narodowych, kościelnych i konfiskowanych uczestnikom powstań.

Włościanie otrzymali także prawo sprzedaży i zastawiania swoich gruntów.

Nie podejmując dyskusji na temat społecznego znaczenia tych trzech aktów prawnych zostają one zasygnalizowane jako tło dla przedstawienia szczegółów istotnych przy omawianiu prac geodezyjno – kartograficznych niezbędnych dla wdrożenia tych reform w życie oraz prób ukazania zasięgu tych prac.

2.4. Uwarunkowania geodezyjne wdrażania reform

Realizacja zadań związanych z wdrażaniem reform włościańskich spoczywa na barkach relatywnie wąskiej grupy wykonawców posiadających stosowne uprawnienia do wykonywania wolnego zawodu geometry w Królestwie Polskim – osób, którym prawa sukcesywnie nadaje Rada Administracyjna Królestwa, po zdaniu egzaminów państwowych [15,17,75,82].

Warto sobie przypomnieć, że na podstawie dekretu Namiestnika Królestwa Polskiego z 4 grudnia 1832 r. i wydanej do tego dekretu instrukcji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 13 czerwca 1833 r. *O wolnym praktykowaniu w zawodzie miernictwa* przewidywano dla mierniczych trzy stopnie kwalifikacyjne: geometrów pierwszej, drugiej i trzeciej klasy [15].

O gronie geometrów uczestniczących we wdrażaniu reform wnioskować można na podstawie publikacji z 1862 roku [104], w której zamieszczona została *Lista jeometrów, którzy otrzymali z Rady Administracyjnej patenta do wolnej praktyki mierniczej w Królestwie, z wiadomością o miejscu zamieszkania tychże, o ile pobyt jest wiadomym oraz w którym roku otrzymał patent*.

Pełną listę tych geometrów publikowałem w [14].

Na liście znajduje się na 286 nazwisk. W tabeli 2.1 zestawiono liczby tych geometrów według lat uzyskania patentów.

Na liście przy 66 nazwiskach pojawia się adnotacja *nie żyje*. Dwie z osób posiadających uprawnienia żyją poza granicami Królestwa, w przypadku 11 osób – nie jest znany adres zamieszkania. Wśród tych ostatnich, 10 wykonawców uzyskało patenty przed 1844 rokiem, więc

być może również już nie żyli, w momencie układania listy. W tabeli 2.2 zestawiono liczby czynnych geometrów w roku sporządzenia listy

Tabela 2.1. Zestawienie liczby geometrów według lat uzyskania patentów

Uzyskanie patentu	Liczba geometrów
przed 1844	131
1844-1850	55
1851-1855	35
1956-1860	49
po 1860	16
razem	286

Opracowanie własne na podstawie [104]

Tabela 2.2. Zestawienie liczby czynnych geometrów w 1862 roku według lat uzyskania patentów

Uzyskanie patentu	Liczba geometrów
przed 1844	68
1844-1850	47
1851-1855	33
1956-1860	45
po 1860	16
razem	209

Opracowanie własne na podstawie [104]

Dla ułatwienia szacunku liczb geometrów, jacy potencjalnie mogli uczestniczyć w pomiarach niezbędnych przy wdrażaniu poszczególnych reform włościańskich, w tabeli 2.3 zestawiono dane o żyjących geometrach, pogrupowane według miejsc ich zamieszkania.

Analizując dane z tej tabeli warto przypomnieć sobie, że dnia 7 marca 1837 roku Królestwo zostało podzielone na 8 guberni, które zastąpiły istniejący od 1816 roku podział na 8 województw (gubernie augustowska, kaliska, krakowska, lubelska, mazowiecka, płocka, podlaska i sandomierska). W dniu 1 stycznia 1845 roku na mocy ukazu z 21 sierpnia 1844 zaczął obowiązywać nowy podział administracyjny kraju. Z dotychczasowych 8 województw stworzono 5 nowych guberni: augustowską, lubelską, płocką, radomską i warszawską. Podział ten obowiązywał do reformy z 1867 roku.

Tabela 2.3. Liczba czynnych w 1862 roku geometrów według miejsc ich zamieszkania

Gubernia	Powiat	Liczba geometrów	Nieustalony powiat	Razem
augustowska	augustowski	4	3	11
	kalwaryjski	1		
	łomżyński	-		
	mariampolski	3		
	sejnski	-		
lubelska	białski	-	9	25
	hrubieszowski	-		
	krasnostawski	2		
	lubelski	4		
	łukowski	-		
	radzyński	1		
	siedlecki	2		
	zamojski	7		
płocka	lipnowski	-	5	15
	mławski	1		
	ostrołęcki	-		
	płocki	3		
	pułtusi	5		
	przasnycki	1		
radomska	kielecki	4	3	23
	miechowski	-		
	olkuski	1		
	opatowski	2		
	opoczyński	4		
	radomski	5		
	sandomierski	2		
stopnicki	2			
warszawska	gostyniński	-	11	135
	kaliski	4		
	koniński	1		
	kujawski	2		
	łęczycki	2		
	rawski	4		
	sieradzki	5		
	sochaczewski	-		
	stanisławowski	2		
	piotrkowski	2		
	warszawski	101		
	wieluński	1		

Opracowanie własne na podstawie [104]

Miejsca zamieszkania żyjących, krajowych 209 geometrów zostały podane (zgodnie z listą) według podziału administracyjnego kraju z 1845 roku.

Uwagę zwracają dysproporcje wynikające z miejsc zamieszkania tych geometrów. Spośród 209 wykonawców 65% mieszkało w guberni warszawskiej, z czego 101 (48% ogółu) w Warszawie.

Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest fakt, że 38% wszystkich czynnych w tym czasie geometrów z uprawnieniami było zatrudnionych na etacie w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu – grupę tych osób stanowiło 80 geometrów zamieszkujących w Warszawie (79% wszystkich wykonawców warszawskich).

Przybliżając uwarunkowania geodezyjne wiążące się z wdrażaniem reform włościańskich w Królestwie Polskim warto zwrócić uwagę na jeszcze dwa aspekty.

Pierwszy z nich wiąże się z zamysłem władz dotyczącym tworzenia systemowo gromadzonych zbiorów informacji o terenie w postaci map szczegółowych i rejestrów pomiarowych wszelkich gruntów rządowych w Królestwie. Stworzono przepisy prawno - administracyjne wskazujące sposób zagospodarowania przejętego zasobu geodezyjno – kartograficznego Księstwa Warszawskiego i dostosowania go do nowo wprowadzonego systemu miar nowopolskich.

Ustanowiono też standardy techniczne, określające formę typowego przekazu informacji oraz sposób archiwizowania wytworzonych nowych dokumentów.

Wykonawców prac związanych z wdrażaniem reform włościańskich obowiązują (omówione przez autora w [14]) przede wszystkim dwa standardy techniczne:

- ✓ *Instrukcja dla Mierniczych Dóbr i Lasów Rządowych* z 1818 roku z uzupełnieniami z lat 1825 i 1829,
- ✓ *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających* z 1839 roku.

Standardy te uzupełniane są licznymi odniesieniami do prac geodezyjnych, znajdującymi się w przepisach prawnych i administracyjnych wydawanymi w związku z tymi reformami i omówionymi w kolejnych rozdziałach. Ustalenia zostają doprecyzowane w roku 1871 przez nową instrukcję, która w 1889 roku zostaje zmieniona nowym standardem (por. rozdz. 5).

Drugi aspekt, wynikający z przedziału czasu, w jakim realizowane były reformy (od roku 1835 praktycznie do początków XX wieku) wiąże się z obowiązującymi systemami miar.

Przypomnijmy sobie, że od 1818 roku stosowany był w Królestwie Polskim system miar, nazwany systemem nowopolskim (przyjęty na posiedzeniu Rady Administracyjnej w dniu 15 czerwca i ogłoszony drukiem dnia 15 lipca). System ten oparty na jednostkach metrycznych uchwalonych przez Konwent Francuski w 1795 roku powstał w wyniku prac Królewskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, podjętych na wniosek Stanisława Staszica.

Publikowany w tomie 6 Dziennika Praw Królestwa Polskiego [84] dokument *Zaprowadzenie miar i wag iednostaynych właściwych krajowi* stanowi w artykule 1, że *Zaprowadzone zostaną z dniem 1. Stycznia 1819 r. w Królestwie Polskiem nowe miary i wagi, które od dnia rzeczzonego we wszelkich czynnościach publicznych i prywatnych, używane będą.*

Szczególnie interesujące z punktu widzenia prowadzenie prac geodezyjnych i kartograficznych *miary długości i miary powierzchni, czyli kwadratowe* zawierał artykuł 2. Artykuł ten odnosił się do pomiarów szczegółowych w Królestwie Polskim, stanowiąc między innymi, że: *Wymiar długości odbywać się będzie za pomocą łokcia, sążnia i sznura mierniczego. Wymiar powierzchni czyli kwadratowy, za pomocą łokcia, sążnia i sznura kwadratowego, tudzież włóki i iey podziałów na rozmierzanie pól.*

Rys. 2.5. Łańcuch mierniczy (według *Antique Surveying Equipment* By Dawid – źródło antique.charmlab.org)

Sznur mierniczy, jako jednostka miary, zawierał 10 prętów, 100 pręcików, 1000 ławek a łokci 75 czyli 1800 cali polskich, co odpowiadało długości 43,200 metra. Jako narzędzie pomiarowe zazwyczaj „miał pół sznura miary”, czyli 37 i ½ łokcia. Podzielony był na 5 prętów, czyli łasek. Każdy pręt dzielony był na 10 pręcików, czyli stóp geometrycznych, albo na 100 ławek, czyli cali dziesiętnych – co odpowiadało długości „taśmy mierniczej” równej 21,600 metra.

Przyjmując ten system miar postanowiono zachować dotychczasowe nazwy oraz wielkości jednostek, zmieniając je tylko tak, by dały się wyrazić całkowicie i dogodnie przez miary systemu metrycznego.

System nowopolski obowiązywał do końca lat pięćdziesiątych tego wieku.

Ukaz z 20 stycznia/1 lutego 1848 roku wprowadza w Królestwie Polskim system *miar i wag rossyjskich*. Na posiedzeniu Rady Administracyjnej Królestwa w dniu 2(14) maja 1850 roku zatwierdzona została *Instrukcja o miarach i wagach* [88].

Przyjęto, że *zasadą miar długości, jako też z nich tworzących się miar powierzchni i objętości, jest sażeń, wyrównywający długości złożonego sażenia platynowego w Twierdzy S-t Petersburgskiej* (artykuł 17).

W konsekwencji, w interesującym geodetów zakresie, pojawiły się następujące przesądzania:

- do wymierzania długości w miernictwie i w czynnościach technicznych używane będą: sażeń i stopa (artykuł 2),
- za miarę powierzchni, uważany ma być sażeń kwadratowy (artykuł 4),
- powierzchnie wszelkie gruntów, będą obliczane na desiatyny. Jedna desiatyna zawiera 2,400 sażeni kwadratowych, to jest: 80 sażenia na długość, a 30 na szerokość (artykuł 5).

Z punktu widzenia prac geodezyjno – kartograficznych istotny był artykuł 7 tej instrukcji, który przysądzał:

Przy rozgraniczeniach i w ogólnosci przy pomiarach gruntów, przestrzenie wymierzone winny być na planach i w rejestrach pomiarowych, obok miar Rossyjskich, oznaczane zarazem i na miary miejscowe, dotąd używane, jako konieczne do rozstrzygania zachodzących sporów, przeto na takich planach mierniczych, obok podziałki Rossyjskiej, zamieszczoną być winna podziałka na miarę miejscową, a w pomiarowych rejestrach, rozległości pomierzonych powierzchni, podawane w miarach Rossyjskich i miejscowych.

Artykuł 73 Instrukcji wskazywał na konieczność stosowania tablic przeliczeniowych między systemami.

A. — Stosunki pomiędzy miarami Rossyjskimi i Polskimi. —										13*
a, Miary długości.										
Sażen Rossyjski	zawiera	sażen 1 stopę	1 cali 4 linij	10,8	czyli	1,2346999161	sążnia	Polskiego		
Arszyn —	—	lokciec 1	cali 5 linij	7,6	czyli	1,2346999161	łokcia	—		
Werszek —	—	—	cali 1 linij	10,2	czyli	1,8520498742	cala	—		
Stopa Rossyjska	—	—	stopę 1 — linij	8,4	czyli	1,0583142138	stopy	—		
Cal Rossyjski	—	—	— cali 1 linij	0,7	czyli	1,0583142138	cala	—		
Linija Rossyjska	—	—	— linij	1,3	czyli	1,2639770566	linij	—		
Sażen Rossyjski	—	—	pręcików 4 ławek	9,4	czyli	0,4938799665	pręta	—		
Stopa Rossyjska	—	—	— ławek	7,1	czyli	0,7055428092	pręcika	—		
b, Miary powierzchni czyli kwadratowe.										
Sażen kwadr. Rossyjski	zawiera	sażen 1, łokci 4, stóp 2,	cali 126, linij 133,12,	czyli	1,5244838829	sążni kw. Pol.				
Stopa kwadratowa	—	—	— stóp 1, cali 17, linij 40,92,	czyli	1,1200289752	stopy	—	—		
Cal kwadratowy	—	—	— cali 1, linij 17,28,	czyli	1,1200289752	cala	—	—		
Linija kwadratowa	—	—	— linij 1,61,	czyli	1,6128417243	linij	—	—		
Diesiatyna	—	morg 1, prętów 285, pręcików 40,	ławek 1,811,	czyli	1,9513397301	morgów	—	—		
lub	—	— prętów 585, pręcików 40,	ławek 1,811,	czyli	58,54018110337	prętów	—	—		
Sażen kwadr. Rossyjski	—	—	— pręcików 24, ławek 3,917,	czyli	0,2439174213	prętów	—	—		
Stopa kwadratowa	—	—	— ławek 4,978,	czyli	0,4977906556	pręcików	—	—		
Cal kwadr. Ros. zawiera	—	—	— ławek 0,35,	czyli	0,3456879553	ławek	—	—		

Rys. 2.6. Przeliczniki miar między systemem rosyjskim i nowopolskim według [88]

Ramy czasowe powodują także występowanie w tej monografii, zgodnie z zapisem źródłowym, podwójnego datowania wielu cytowanych dokumentów.

Jest to efektem stosowania dwóch różnych kalendarzy w Królestwie Polskim (kalendarz gregoriański – nowego stylu) i Carstwie Rosyjskim (kalendarz juliański – starego stylu) do 14 lutego 1918. W XIX wieku różnica pomiędzy tymi kalendarzami wynosiła 12 dni.

Po upadku powstania listopadowego zaczęto wprowadzać w Królestwie Polskim stosowanie w sprawach urzędowych podwójnego sposobu datowania, zaś od 10 stycznia 1835 r. Rada Administracyjna nakazała już komisjom rządowym stosowanie podwójnej datacji - według kalendarza gregoriańskiego i juliańskiego.

Rys. 2.7. *Grzegorz XIII przyjmuje nowy kalendarz*
wprowadzony w 1582 roku bullą *Inter gravissimas*
(Inscription on the grave of Gregory XIII, St. Peter's Basilica, gregorian
calendar- Camillo Rusconi 1658–1728; photograph de:User:Rsuessbr) –
źródło <https://pl.wikipedia.org/>

3. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z URZĄDZANIEM I OCZYNYSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH DONACYJNYCH

Po 1835 roku przed geodetami Królestwa stanęło nowe, duże zadanie związane z pomiarami dóbr donacyjnych, a następnie z urządzeniem chłopów mieszkających w tych dobrach.

Dobra te tworzone w latach 1835–1845 (ten okres tworzenia majoratów w historiografii określany jest mianem donacji paskiewiczowskich – od nazwiska podpisującego nadania Namiestnika Paskiewicza) oraz kontynuowano, po nowelizacji przepisów i ich kodyfikacji, w latach 1865— 1869 (drugi okres nazywa się donacjami Bergmana).

Dobra te nadawane były osobom zasłużonym przy tłumieniu powstań narodowych i tworzone były głównie z gruntów skarbowych Królestwa, oraz częściowo ze skonfiskowanych dóbr powstańców *na zasadzie decyzji władz administracyjnych, na mocy wyroków sądów wojennych i na podstawie nowego kodeksu karnego z 1847 roku* [34]. Liczba konfiskat majątków prywatnych do 1 stycznia 1865 r. wynosiła 1660 [59].

Początkowo donacje miały charakter majoratów – były niezbywalne i nie mogły trafić ponownie w ręce polskie. Jednak po liberalizacji przepisów w latach sześćdziesiątych częste były przypadki parcelacji, a nabywcami parceli byli chłopci i drobna szlachta [41].

Jako początek tworzenia dóbr donacyjnych przyjmuje się datę 4/16 października 1835 roku, kiedy podpisane zostały ukazy cesarskie Mikołaja I Romanowa *Przepisy o urządzeniu dóbr przechodzących na własność prywatną z mocy Najmilościwiej udzielonej donacji, przez Najjaśniejszego PANA* [85].

W oparciu o te przepisy ukazują się jako pierwsze [85]:

- *Postanowienie nadające 17. Generalom Rossyiskim donacje w Królestwie Polskiem w nagrodę zasług* - Warszawa, 4/16 października 1835 roku,

- *Postanowienie nadające 37. Officerom wyższych stopni i urzędnikom Rossyiskim, donacje w Królestwie Polskim* – Peteresburg 9/21 grudnia 1835 roku.

Klauzula początkująca proces nadawania donacji brzmiała [85]:

Oceniając ze szczególnem Naszem zadowoleniem zasługi osób niżej wymienionych, postanowiliśmy i postanawiamy:

Artykuł I

Stosownie do zatwierdzonych przez Nas w d. 4/16 Października roku 1835 przepisów o urządzeniu dóbr, które z mocy donacji przechodzą na własność prywatną, niemniej tabelli regulującej dochód dzierżawny z dóbr tego rodzaju do wysokości normalnej, nadajemy najmiłościwiej wiecznymi czasy na dziedzictwo z takiemi prawami i użytkami z jakimi skarb posiada.

Rys. 3.1. Car Mikołaj I według [39]

Zbiór przepisów względem dóbr Najmiłościwiej na własność prywatną darowanych [113] zawiera następującą wykładnię tego artykułu:

Tu się wyraża nazwisko osoby i jej stopień, nazwisko dóbr z wymienieniem w jakim Powiecie i Gubernii są położone, niemniej summa rocznego dochodu do wysokości jakiego dobra mają być na darowiznę wyznaczone (...). Arenda powszechnie przyjęta jest następująca: N.N. to jest: Generałowi, Pułkownikowi lub kto jest obdarowany z stopnia i nazwiska, dobra N. położone w Gubernii N. Powiecie N. z należącemi do nich folwarkami, wsiami i innemi użytkami i przynależnościami, do wysokości czystego rocznego dochodu N.

Zasadę stosownych obliczeń zawierała Tabella wykazująca wysokość dochodów, przyjmujących się za podstawę przy nadawaniu dóbr Osobom, według ich stopni, Łaską Najwyższą zaszczyconym.

Artykuł 5 tego postanowienia stanowił:

Obdarowany winien jest w przeciągu lat sześciu urządzić włościan osiadłych w dobrach mu nadanych, a to pod dozorem i opieką Rządu, na zasadzie przepisów w dniu ⁴/₁₆ Października roku 1835 przez Nas zatwierdzonych, o urządzeniu dóbr, które z mocy donacji na własność prywatną przechodzą.

Zwracając uwagę na donacje z punktu widzenia niezbędnych prac geodezyjno – kartograficznych przywołać należy w pierwszym rządzie punkt 1 *Przepisów o urządzeniu dóbr przechodzących na własność prywatną z mocy najmiłościwiej udzielonej donacji*, które stanowiły [113]:

Wszystkie dobra przechodzące na własność prywatną, mają być, gdzie jeszcze niedopelniono pomiaru, niezwłocznie pomierzone, wsie od folwarków oddzielone i włościanie w nich osiedli tak urządzi, aby każda osada miała sobie wyznaczoną, najmniej jedną włókę ziemi miary nowopolskiej.

Podstawą zarówno nadania donacji, jak i urządzania włościan w nich zamieszkujących, zgodnie z ustaleniami, winny być mapy wielkoskalowe.

3.1. Prace geodezyjne w przepisach prawnych i administracyjnych

Z punktu widzenia niezbędnych prac geodezyjno – kartograficznych zwrócić uwagę należy, w pierwszym rządzie, na zapis, który znalazł się w ukazie z dnia 4/16 października 1835 roku:

Wszystkie dobra skonfiskowane jako już przybierające naturę dóbr rządowych, mają być, gdzie jeszcze nie było pomiaru, pomierzone, wsie od folwarków odseparowane.

Konieczność sporządzania map będących podstawą nadania donacji dotyczyła, oczywiście, tych tylko tych dóbr, które wcześniej nie zostały pomierzone na mocy ustawy *Prawo o normalnem rozgraniczeniu dóbr wszystkich nieruchomości gruntowych w kraju Królestwa Polskiego* z 1918 roku.

Cytowany wyżej zapis znajduje swoje odzwierciedlenie w notach, które znajdują się w przepisach powstających jako rozwinięcie aktu.

Dotyczy to, w pierwszym rządzie *Przepisów o urządzeniu dóbr przechodzących na własność prywatną z mocy najmiłościwiej udzielonej donacji* podpisanych przez Namiestnika Paskiewicza-Erewańskiego dnia 11/22 lutego 1836 roku, które w punkcie 1 *Przepisy co do urządzenia i oszacowania dóbr* stanowiły [113]:

1. Wszystkie dobra przechodzące na własność prywatną, mają być, gdzie jeszcze niedopelniono pomiaru, niezwłocznie pomierzone, wsie od folwarków oddzielone, i włościanie w nich osiedli tak urządzi, aby każda osada miała sobie wyznaczoną, najmniej jedną włókę ziemi miary nowopolskiej. Posiadana dotąd przez włościan ilość gruntów chociażby była większa nad określoną powyżej ma przy nich pozostać; w przeciwnym zaś razie należy uzupełnić ilość brakującą, jeżeli miejscowość dozwoli i gospodarstwo folwarczne przez taki dodatek znacznej nieponiesie straty.

2. Starać się aby grunla włościańskie o ile się to da wykonać nie były przedzielane obcą własnością.

3. Wsiom tak urządzonym, ma być wydzielone osobne pastwisko, niepodpuszczając w tem żadnej wspólności folwarków z włościanami

Rys. 3.2. Namiestnik Iwan Paskiewicz – Erewański
[według Interia Encyklopedia]

Zapis z ukazu znalazł także swoje odzwierciedlenie w przepisach szczegółowych Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, zatwierdzanych przez Radę Administracyjną Królestwa:

- ✓ *Instrukcyi do podawania dóbr w posiadanie obdarowanym, spisywania aktów donacyi, kontraktów i t.p. jako też do postępowania przy nadaniu dóbr w bezpłatnąarendę z dnia 11 (23) lutego 1836 roku,*
 - ✓ *Instrukcyi do urządzenia i oczynszowania włościan w dobrach najmiłościwiej darowanych z dnia 23 maja (4 czerwca) 1841 roku.*
- W kolejnych podrozdziałach przybliżone zostaną wątki z tych instrukcji odnoszące się do prac geodezyjno – kartograficznych.

3.1.1. Odniesienia geodezyjne do prac przy nadawaniu donacji

Dnia 11 (23) lutego 1836 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego *celem zaprowadzenia jednostajnego działania przy oddawaniu i odgraniczaniu dóbr darowanych* zatwierdza opracowaną w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu *Instrukcyi do podawania dóbr w posiadanie obdarowanym, spisywania aktów donacyi, kontraktów i t.p. jako też do postępowania przy nadaniu dóbr w bezpłatnąarendę.*

Pierwsze artykuły tej instrukcji stanowiły [113]:

Artykuł 1

Działaniami wpływającymi z wykonania darowizny sa:

- 1. Oddanie tymczasowe dóbr darowanych, nim pomiar i stałe ich odgraniczenie nastąpi.*
- 2. Pomiar ich.*

Artykuł 2

Gdy przed uregulowaniem granic, oznaczeniem stanowczem użytków i dogodności gospodarskich w dobrach darowanych, wyniknie potrzeba oddania takowych obdarowanemu (...) akt podawczy w takim razie sporządzony, zawierać ma tylko w sobie uwiadomienie włościan, dzierżawców, i innych w dobrach tych posiadaczy

Artykuł 3

O pomiarach dóbr

Pomiary dóbr darowanych uskutecznić się mają podług oddzielnej w tym względzie przepisanej Instrukcyi.

Zgodnie z artykułem 9 postanowienia z dnia 4/16 października 1835 roku [85]: *Koszta pomiaru i urządzenia włościan, należą także do obdarowanego, włościanie zaś obowiązani są dostarczyć mu do tego robocizny pieszej i sprzążajnej.*

W przypadkach, gdy mapy już istniały, obowiązywały zapisy zawarte w *Instrukcji*, gdzie w artykule 20 stanowiono [113]: *We względzie zwrotu Skarbowi poniesionych kosztów na pomiar, odgraniczenie i oddanie dóbr, spisać należy z obdarowanym protokół deklaracyjny, czy koszta takowe od razu lub częściowo albo też procentem opłacić zechce.*

Wyjaśniała to dodatkowo wykładnia Rady Administracyjnej z dnia 9/21 grudnia 1838 roku, gdzie podano [113]: *Z artykułu 9 wynika, że Skarb ma prawo żądać od obdarowanego zwrotu kosztów, jakie na pomiar dóbr na stałą donację poniósł. Gdy atoli koszta tego rodzaju są tak znaczne, że przy większych donacjach przechodzą połowę czystego dochodu rocznego, przy mniejszych zaś dochodzą do jednorocznej summy donacyjnej... można zezwolić, aby koszta na pomiar i oddanie dóbr, takim obdarowanym, którzyby sobie tego życzyli, zostały być podzielone do wypłaty na lat sześć bez procentu, lub na więcej lat z procentem.*

Odniesienia zawarte w artykule 3 instrukcji odnosiły się, najprawdopodobniej, do przygotowywanego już standardu, który został zatwierdzony przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu dnia 15/27 Grudnia 1839 r. (Nr 99859/32099) pod nazwą *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających.*

Teza ta znajduje pośrednie potwierdzenie w publikacjach dotyczących uwłaszczenia włościan w Królestwie Polskim.

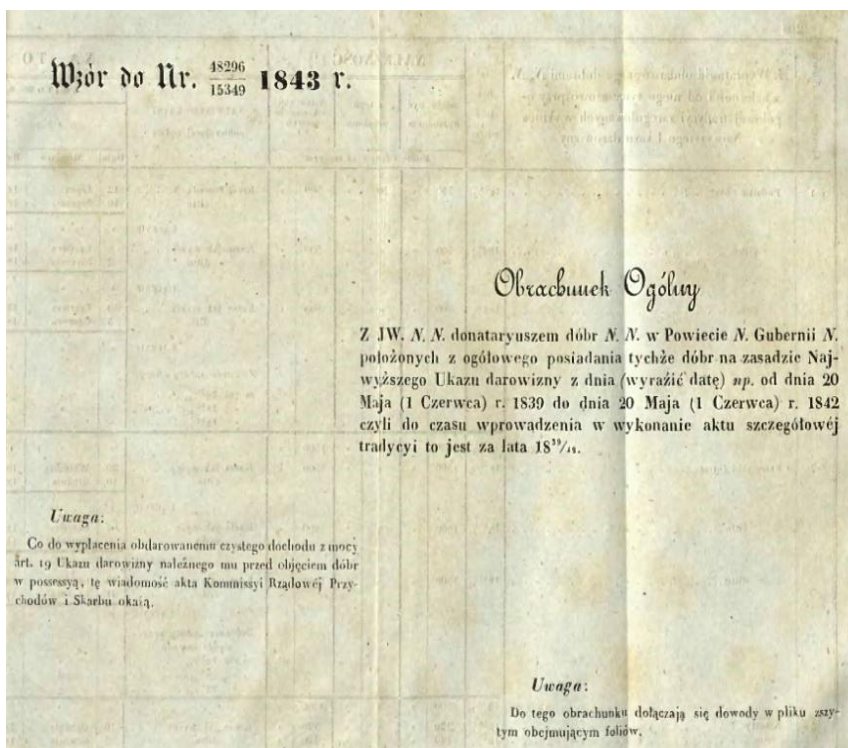
Pomiary dóbr przeznaczonych do donacji, ich mapa i wyniki oszacowania wartości według przepisów dotyczących urządzania dóbr rządowych [113] niezbędne były do spisania aktu podawczego. W tytule IX *O oddaniu dóbr donataryuszom* przepisów z 1836 roku, w artkule 43, w punktach początkowych zapisano:

Skoro wiadome będzie całe zaokrąglenie dóbr na uposażenie donatariusza przeznaczonych i ustanowione: rodzaj, źródła i wysokość dochodów, należy przystąpić do spisania aktu podawczego, który według brzmienia art. 20 postanowienia donacyjnego służyć ma za dokument donacji samej. W akcie tym wymienić koniecznie należy:

1. Wszystkie folwarki z wsiami zarobnymi i czynszowemi, wszelkie realności, nomenklatury z ich przyległościami i przynależnościami tak jak dziale 1. ksiąg hypotecznych wyszczególnione być winny.

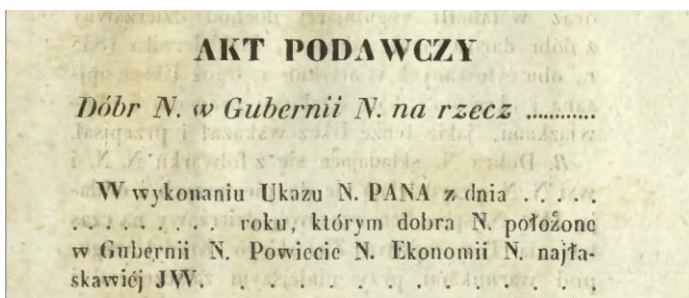
2. Powierzchnią ogólną i szczególną na nową miarę nowopolską, tak gruntów folwarcznych jak i włościańskich, czynszowych i pańszczyźnianych, niemniej lasów, łąk, pastwisk, wód i nieużytków.

3. Opis ogólny rozgraniczenia wszystkich ścian w wymienieniu sporów granicznych, jeżeli jakowe dotąd są wiadome.

Rys.3.3. Strona tytułowa *Obrachunku Ogólnego* do aktu podawczego według [113]

Zamieszczony w *Instrukcyi do podawania dóbr w posiadanie obdarowanym, spisywania aktów donacji, kontraktów i t.p. ...*[113] wzór aktu podawczego (na rysunku 3.5 przedstawiono początkowy wycinek pierwszej strony wzoru tego dokumentu) zawierał w jednoznaczne odniesienia do prac geodezyjnych.

Rys. 3.4. Wycinek pierwszej strony aktu podawczego według [113]

§2. Dobra N. na dziedzictwo JW. N. oddane mają podług pomiaru przez Jeometrę N. w roku N. sporządzonego, a w roku N. przez Jeometrę przysięgłego M. sprawdzonego, morgów miary nowej polskiej włącznie lasów N. wyraźnie morgów N. Y prętów N., wyłącznie gruntów do miasta N, do wsi rządowej i prywatnej N. należących, a w środku granic dóbr N. położonych i wyłącznie sporu granicznego z Nru.

W szczególności zaś w przestrzeni tej posiada:

a. folwark N. z gruntami zagonowe zwanymi morgów prętów

b. folwark N. morgów prętów

wies N. morgów prętów

wieś M. morgów prętów

i nomenklatura N. morgów prętów

nomenklatura N. morgów prętów

mtyn N. z przestrzeni morgów prętów

pastwiska wspólne wsi i folwarku \ wynoszą morgów prętów

las stanowiący Okręg N. Obrębu N. Leśnicłwa N. morgów prętów

osada strzelca w N. morgów prętów

odpadki leśne morgów prętów

grunta przybyłe do wsi N. mor. pr.

co razem czyni jak wyżej mor. pr. która to przestrzeń co do ilości gruntów, tak, pastwisk, od każdej realności załączonym rejestrem pomiarowym jest wyluszczone.

§3. Granice tych dóbr opisane są osobnym protokołem granicznym, który się przy niniejszem dołącza z tem nadmienieniem; ze przy oddawaniu granicy od dóbr N. włościanie części rządowej za pośrednictwem Wójta Gminy Ekonomii rządowej N. Pana N. wnieśli do protokołu prawo swe o wolne pastwisko w lesie do obdarowanego należącym, a nawet z tego powodu sądzili mieć prawo granice swych posiadłości dalej w las zwany N. rozciągnąć, te jednak ich prelensye

Skarb uznał niewłaściwymi i z tego powodu przez Jeometrę N. zrobiona została od części rządowej wsi N linija nowa graniczna kopcami oznaczona i szczegółowo opisana, której opis w załączonym protokole granicznym znajduje się ...

3.1.2. Odniesienia do prac geodezyjnych przy urządzeniu i oczynszowaniu włości w dobrach donacyjnych

Artykuł 5 zatwierdzonych przez Radę Administracyjną Królestwa w dniu 4/16 października 1835 roku przepisów stanowił:

Obdarowany winien jest w przeciągu lat sześciu urządzić włości osiadłych w dobrach mu nadanych, a to pod dozorem i opieką Rządu, na zasadzie przepisów w dniu 4/16 Października roku 1835 przez Nas zatwierdzonych, o urządzeniu dóbr, które z mocy donacji na własność prywatną przechodzą.

Jednak dopiero 23 maja/4 czerwca 1841 roku Rada Administracyjna rozważywszy projekt przez Kommissyę Rządową Przychodów i Skarbu przedstawiony zatwierdziła projekt *Instrukcyi do urządzania i oczynszowania włości w Dobrach Najmiłościewiej Darowanych*. Instrukcję podpisał podsekretarz stanu Le Brun [92,93]. Instrukcja zawiera:

Rozdział I. Zasady urządzania dóbr darowanych

A. Oddzielenie własności (separacja)

B. Podział gruntów włościńskich

C. Klasyfikacja i ocenienie gruntów włościńskich

Rozdział II. O wykonaniu urządzania

A. Sporządzenie projektu urządzania

B. Wykonanie projektu na gruncie

C. Przenoszenie i stawianie budowli

D. Obowiązki włościń przy urządzaniu

Rozdział III. Oczynszowanie włościń

A. Przyjęcie deklaracyi od włościń

B. Warunki oczynszowania

C. Spisanie kontraktów

D. O włościńach nie urządzonych

Rozdział IV. O dochodzeniu i ściąganiu należności od osadników.

Instrukcja w wielu artykułach odnosi się do prac geodezyjno – kartograficznych oraz ich efektów, niezbędnych przy urządzeniu i oczyszczaniu włości w dobrach donacyjnych.

Jak podkreśla artykuł 1: *Wstępem do urządzenia dóbr, jest (stosownie do art: 1. Najwyżej zatwierdzonych przepisów z dnia ⁴/₁₆ Października 1835 r.), oddzielenie posiadłości włościńskich od folwarcznych i innych jakie się w przestrzeni dóbr urządzanych znajdują...*

Praktycznie rzecz ujmując, punktem wyjścia do prac związanych z separacją gruntów winna być istniejąca już mapa. Przypomnijmy sobie (por. rozdz. 3.2) początkowy akapit przywoływanych przepisów: *Wszystkie dobra przechodzące na własność prywatną, mają być, gdzie jeszcze niedopelniono pomiaru, niezwłocznie pomierzone, wsie od folwarków oddzielone ...*

Mapa stanowiąca integralny załącznik do aktu podawczego dóbr przeznaczonych do donacji powinna obejmować cały majątek ziemski. Wymagało to wykonania *separacji zewnętrznej*, czyli jednoznacznego ustalenia przebiegu granic oddzielających dobra donacyjne od posiadłości innych podmiotów władania. Jednak w trakcie prowadzonych prac geodezyjnych należało także wykonać *separację wewnętrzną*, czyli odgraniczyć wsie od folwarków, przy czym separacją miały być też objęte grunty sąsiadujących ze sobą wsi wchodzących w skład dóbr donacyjnych. Ustalone granice posiadłości wewnętrznych winny znaleźć się na mapie zbiorczej.

Jednak z uwagi na fakt, że jak podkreśla instrukcja *wieś z folwarkiem, żadnej wspólności mieć niepowinna*, proces separacji wewnętrznej wymagał często ustalenia nowych, *o ile tylko można najdogodniejszych dla każdej posiadłości granic*.

W wielu przypadkach niezbędne było wcześniejsze wykonanie komasacji gruntów. Wymagało to spełnienia dwóch podstawowych warunków:

- a. *każda z oddzielnych posiadłości, powinna otrzymać grunta, łąki i pastwiska ile możliwości w jednej przestrzeni i w granicach prostych — wszakże włościanie ile to da się zachować, powinni być zostawieni przy posiadłościach dawnych.*
- b. *posiadłości włościńskie użyteczne, niemogą być zmniejszone, ani też za lepsze grunta, łąki i pastwiska, gorsze im dane.*

Instrukcja zalecała, aby separacja wewnętrzna (kolonizacja wsi), w miarę możliwości, odbywała się z zachowaniem dawnych gruntów i

budowli, bez uszczerbku na ich powierzchni, a nawet dopuszczała zwiększanie areалу ziemi chłopskiej.

Jak wskazywano w przepisach, oddzielenie wsi od innych posiadłości wchodzących w skład donacji *wykreślone być powinny ołówkiem na mapie i literami oznaczone, na gruncie zaś wytknąć je należy palikami tak, aby całe oddzielenie dla stron interessowanych, było jawne i widoczne. Nadto potrzeba do tego sporządzić registr separacyjny podług wzoru lit: C.*

Instrukcja podkreślała przy tym:

Ażeby w razie zachodzących sporów z oddzielenia folwarków od wsi, było przekonanie: jakie grunta, łąki i pastwiska włościanie posiadali, a jakie w skutek oddzielenia dla nich przyznano ; należy przez znawców z obu stron wyznaczonych, zrobić klasyfikacją tak jednych jak drugich przestrzeni przedmiotem sporu będących. Klasyfikacja ta, odbyć się ma podług zasad z roku 1818 w załączonym wyciągu znajdujących się.

Był to wyciąg z *Instrukcji urządzania dóbr rządowych*, omówionej w kontekście zasad oczynszowania w [46].

Według tej Instrukcji grunty dzieliły się na:

- *grunta orne*
 - *pszenne*, klasy I i II
 - *żytnie*, klasy I, II i III
- *łąki*
 - *oddzielne* } klasy
 - *polne* } I, II, III i IV
- *ogrody*
 - *warzywne*, klasyfikowane podobnie jak grunty orne
 - *owocowe*, różniące się tylko między sobą gatunkiem drzew w nich znajdujących się, to jest: najlepszych, średnich i poślednich.
- *pastwiska*,
 - na *dobrym* gruncie
 - na *miernym* gruncie
 - na *lichym* gruncie
- *zarośla*
 - *jeśli wykarczowane będą mogły być użyte do rolnictwa, uważają się za rolę i do tej klasy zamieszczą, do której podług dobroci należeć*
 - *jeżeli zaś zarośle znajduje się na gruncie niepłodnym, wtedy uważa się za zostawione na las*

Przy pracach związanych z komasacją gruntów stosowane były tabele przeliczeniowe. Przykład takich tabel zamieszczono, za [46], na rysunku 3.5.

TABELLA

Zamiany gruntów ornych pośledniejszych na lepsze i nawzajem.

A. ZAMIANA WIĘKSZYCH KLAS NA NIŻSZE. B. ZAMIANA NIŻSZYCH KLAS NA WIĘKSZE.

PSZENNE			ŻYTNIE						
I.		II.		I.		II.		III.	
M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.
1	»	1	75	1	150	2	150	4	150
		1	»	1	60	2	»	3	180
				1	»	1	200	3	»
						1	»	1	240

ŻYTNIE						PSZENNE			
III.		II.		I.		II.		I.	
M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.
1	»	»	106½	»	100	»	83½	»	66½
		1	»	»	180	»	150	»	120
				1	»	»	250	»	200
						1	»	»	240

TABELLA

Zamiany tak oddzielnych na polne i nawzajem.

I. ZAMIANA ŁĄK JEDNOGATUNKOWYCH:

a, Klasy większej na mniejszą. b, Klasy mniejszej na większą.

I.		II.		III.		IV.	
M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.
1	»	2	»	4	»	6	»
		1	»	2	»	3	»
				1	»	1	150

IV.		III.		II.		I.	
M.	P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.
1	»	»	200	»	100	»	50
		1	»	»	150	»	75
				1	»	»	150

Rys. 3.5. Przykład tablic przeliczeniowych według [46].

W efekcie tej klasyfikacji tej ułożony być ma rejestr podług wzoru lit: G.

Wskazywane wzory rejestru separacyjnego (część A i B) oraz rejestru klasyfikacyjnego zamieszczono odpowiednio na rysunkach 3.6, 3.7 oraz 3.8.

W dopełnieniu tych ustaleń dotyczących separacji wewnętrznej instrukcja urzędowania i oczynszowania precyzowała: *Za posiadłość włościańską ma być uważane to wszystko, co rejestr pomiarowy przy*

akcie podawczym właścicielowi dóbr wręczony, za należące do wsiów wskazuje.

Potwierdza to fakt, że załącznikiem do aktu podawczego winna być nie tylko mapa zbiorcza dóbr donacyjnych, ale również powinny być sporządzone mapy wsi wchodzących w skład tych dóbr, oraz stanowiące integralną całość z tymi mapami rejestry pomiarowe i klasyfikacyjne.

Widocznie jednak nie zawsze ten ostatni warunek był spełniony, gdyż instrukcja zawiera zdanie: *Oddzielenie gruntów (czy urządzenie włościan zaraz po niem nastąpi lub nie), wykonane koniecznie byź powinno w ciągu pierwszych lat sześciu, które w akcie podawczym, dokument darowizny stanowiącym, są wymienione.*

W przypadkach gdy mapa wsi miała być dopiero sporządzona, instrukcja przypominała:

Przestrzeń każdej wsi, jeśli to dotąd nienastąpiło, szczegółowo kazać wymierzyć i w rejestrze pomiarowym podług wzoru wykazać, wiele każda pojedynczo osada włościańska w stanie dotychczasowym zajmuje powierzchni w roli ornej, w łakach, ogrodach, pastwiskach, placach budowlanych, drogach i innych nieużytkach.

Przepisy dotyczące urządzania i oczynszowania włościan domykały te ustalenia przesądzeniem: *Skoro w zastosowaniu się do zasad powyższych oddzielenie jednych posiadłości od drugich nastąpi, a tem samem oznaczona będzie przestrzeń, jaką każda posiadłość mieć ma; należy z kolei przystąpić do podziału gruntów i łak pomiędzy szczegółowych osadników włościan.*

Materiałem wyjściowym do urządzania włościan w każdej z wsi dóbr donacyjnych była więc szczegółowa mapa sytuacyjna ze stosownymi rejestrami – czyli, jak stanowiła instrukcja - *gdy materiał taki zebrany będzie, przystąpi się do projektu nowego podziału osad włościańskich, czyli sporządzenia projektu urządzania.*

Przy sporządzaniu takiego projektu instrukcja dopuszczała pewną elastyczność postępowania: *W projekcie tym, może być albo oddzielenie posiadłości, jako główne uporządkowanie gospodarstwa oddzielnie przedstawione, a następnie osobny plan podzielenia gruntów włościańskich do zatwierdzenia wniesiony, albo też obie te czynności jednym dziełem objęte.*

W zależności od przyjętego wariantu postępowania projekt urzędnika winien zawierać stosowny do niego zestaw dokumentów.

W pierwszym przypadku instrukcja wskazywała:

Jeśli projekt obejmować będzie pierwszą czynność, powinna być do niego dołączona:

- a, Mappa wskazująca dawne i nowe granice posiadłości oddzieleniu ulegających.*
- b, Rejestr separacyjny do tego stosownie ułożony.*
- c, Rejestr klasyfikacyjny posiadłości każdej wsi w dawnych i nowych granicach.*
- d, Protokół deklaracyjny stron interessowanych.*

W przypadku działania kompleksowego zapis instrukcji był następujący:

Jeżeli zaś projekt nietylko dzieło oddzielenia posiadłości, lecz i podział gruntów włościańskich, czyli całkowite urządzenie obejmować będzie, potrzeba prócz wyżej wymienionych dowodów ad a, b, c, d, i e, dołączyć:

- a, Projekt na mapie podziału gruntów włościańskich obejmujący dawne każdego osadnika posiadłości i nowe dla niego przeznaczone przestrzenie.*
- b, Pomiar szczegółowy posiadłości każdego osadnika podług dawnego i nowego stanu z porównaniem.*
- c, Rejestr klasyfikacyjny osadami podług dawnego i nowego stanu.*
- d, Protokół deklaracyjny włościan tak do klasyfikacji jak i podziału osad.*
- e, Wyrachowanie intraty z porównaniem i podziałem jej na szczegółowe osady.*
- f, Wyjaśnienie całego działania z wnioskami jakie w skutek projektu potrzebnymi się okaże.*

Artykuł 23 instrukcji wskazuje przy tym jednoznacznie:

Do zrobienia tego projektu podług myśli właściciela i zaszych układów z włościanami i innymi stronami interessowanymi, powinien być użyty Jeometra przysięgły patentowany, mający poświadczenie Kommissyi Rządowej Przychodów i Skarbu, iż z tego rodzaju czynnościami jest obeznany i wykonywać je może.

Geometra przystępujący do komasacji w obrębie wsi obligowany był dwoma podstawowymi zasadami:

- a. nowym podziałem gruntów niepowinien być żaden osadnik, tak co do ilości jak i dobroci gruntów, łąk, ogrodów i pastwisk ukrzywdzonym.*
- b. podział gruntów między włościan powinien być kolonialny, to jest każdy osadnik powinien otrzymać wszystkie swe pola, łąki i ogrody, w jednej ciągłej przestrzeni.*

Oczywiście przy scalaniu gruntów oraz tworzeniu gospodarstw o zwartej powierzchni także uwzględniana była bonitacja gruntów. Także i tu obowiązywała zasada, że nowy podział gruntów *powinien naprzd zrobiony być ołówkiem na mappie, następnie wytkniety palami na gruncie i włościanom okazany, a ci gdyby w nim jakich zmian domagali się i te nie były przeciwne głównym zasadom urządzania, winny być uwzględnione i wykonane.* Przepisy podkreślały jednak, że podział gruntów włościańskich *na sposób kolonialny, niema być dla nich przymusowy, lecz dobrowolny.*

Stanowiły także, że *każda wieś winna jest w czasie urzędzenia dostarczać robocizny sprzężajnej i pieszej, mianowicie...do pomiaru, prowadzenia linii przy oddzieleniu własności, do sypania kopców, do podziału gruntów i innych czynności z temi związek mających, na wezwanie Jeometry za pośrednictwem Wójta Gminy.*

Prace geodezyjne związane z urządzeniem wsi kończyło sporządzenie rejestru podziałowego. Traktował o nim artykuł 13, precyzujący: *Po dopełnionym podziale gruntów wsi, wypada każdej z osobna zrobić registr podziałowy podług wzoru lit: D i wpisać w niego porządkiem dymów, wszystkie osady z jakich się wieś składa.*

Wzór takiego rejestru zamieszczono na rysunku 3.9.

Dokument ten potrzebny był do czynności kolejnych, związanych z oczynszowaniem włościan, przy których udział geometry nie był już konieczny.

REGISTR. PODZIAŁOWY

Odkryzacz	Nazwisko, opis i szczegółowe podziały gruntów	Ogółnie zawartej powierzchni	W SZCZEGÓLNOŚCI												NIEUŻYTKI												UWAGI				
			OGRODÓW						GRUNTÓW ORNYCH						PÓLECH						W SZCZEGÓLNOŚCI										
			Wzrostowych			Owocowych			Ciepłych			Zimnych			Ciepłych			Zimnych			Bazylki		Włókna		Pieluszek meliarskich			Grudki żółte w kształcie		Płatki szare	
			M.	P.	M.P.	M.	P.	M.P.	M.	P.	M.P.	M.	P.	M.P.	M.	P.	M.P.	M.	P.	M.P.	M.	P.	M.	P.	M.	P.		M.	P.	M.	P.
1.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	13	3	1																											
	Za ogrodami	13	13																												
	Zapłoki	3	29																												
	Zastawca	3	29																												
	Za zastawcą	3	29																												
	Pod choją	6																													
Osoba ANDRZEJA N.		54	170																												
2.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	12	35																												
	Za ogrodami	3	169																												
	Zapłoki	3	274																												
	Zastawca	3	18																												
	Za zastawcą	3	3																												
	Pod choją	6	3																												
Osoba JANA N.		53	39																												
3.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	11	299																												
	Za ogrodami	2	127																												
	Zapłoki	3	133																												
	Zastawca	3	263																												
	Za zastawcą	3	11																												
	Pod choją	6	36																												
Osoba MIECISŁAWA N.		52	716																												
4.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	9	215																												
	Za ogrodami	3	241																												
	Zapłoki	3	1																												
	Zastawca	3	15																												
	Za zastawcą	3	74																												
	Pod choją	6	5																												
Osoba PAWŁA N.		50	135																												
5.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	8	270																												
	Za ogrodami	3	255																												
	Zapłoki	3	4																												
	Zastawca	3	15																												
	Za zastawcą	3	101																												
	Pod choją	6	5																												
Osoba TOMASZA N.		50	133																												
6.N.1	Siedliska z ogrodami i łąkami	9	268																												
	Za ogrodami	3	252																												
	Zapłoki	3	1																												
	Zastawca	3	14																												

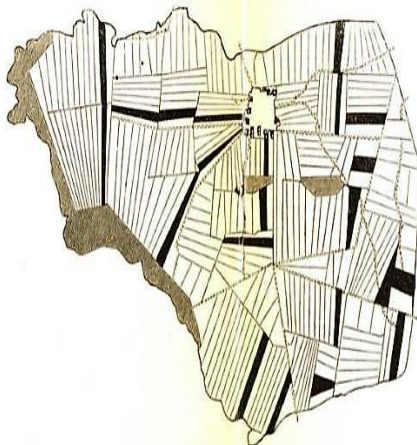
Rys.3.9. Wzór rejestru podziałowego według [102]

I) Przed kolonizacją.

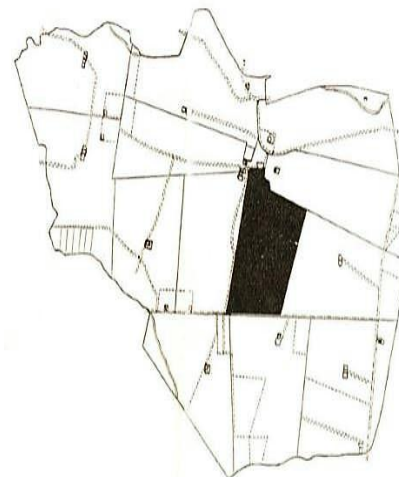
W tej wsi było przed kolonizacją 13 osad. Każda z nich miała swoje grunty, rozrzucone w 99 kawałkach, wązkie i długie, idących w najrozmaitszych kierunkach. Cienkie czarne linijki oznaczają miedze pomiędzy poszczególnymi działkami; grubsze paski czarne oznaczają ziemie, należące do jednego z gospodarzy. Wieś z sadzawką pośrodku widać na białym placu u góry.

II) Po kolonizacji niepełnej, czyli po konsolidacji.

Po konsolidacji każdy gospodarz ma zamiast 99 kawałków ziemi — po 22 kawałki. Wieś pozostała na dawnym miejscu. Ilość miedz zmniejszyła się znacznie. Czarne paski oznaczają ziemie, należące do jednego z gospodarzy. Granice, gdzie się dało, zostały sprostowane.

III) Po kolonizacji całkowitej.

Każdy gospodarz ma teraz osadę w jednym kawałku, w miarę szerokim i długim, co widać z mapy. Czarny duży plac oznacza ziemię jednego z gospodarzy. Miedze, oznaczone cienkimi, prostymi, czarnymi linijkami, pozostało wszystkich kilkanaście. Wieś się rozbudowała: każdy poszedł na środek swej osady. Kropkowane linie podwójnie oznaczają drogi, a wąskie paski na lewo — to kapuszniki. Pod szkołą placu nie wyznaczili, bo szkoła porządna jest w pobliskiej wiosce. Granice wyprostowano jeszcze bardziej.

Rys. 3.10. Przykład kolonizacji wsi według [37]

Po rozdaniu osad (gospodarstw) włościanom następowało spisanie protokołu z tej czynności, a następnie tak zwane *wyrachowanie dochodu z każdej osady (ulożone według wzoru lit. G)*, na podstawie czego sporządzana była wręczana włościanom tabela prestacyjna (*ulożona podług wzoru lit. J*), zawierająca spis wszystkich osad we wsi z nazwiskami ich posiadaczy oraz spisem powinności na nich spoczywających. Włościanom dawano możliwość wyboru *czy chcą z gruntu im nadanego płacić czynsz, dawać osepę lub robociznę odbywać, lub też częściowo wszystko wykonywać.*

Z uwagi na fakt, że w obu tych dokumentach znajdowały się dane z rejestru podziałowego, na kolejnych rysunkach zostaną przedstawione ich wzory.

Przestrzeń				Przedmiot Dochodu	CENA		Pokażenia		Dochód				UWAGI
W SZCZEGÓLE		W OGÓLE			ZASADNICZA	MORGA			W SZCZEGÓLE		W OGÓLE		
Mor:	Pr:	Mor:	Pr:		Złp:	Gr:	Złp:	Gr:	Złp:	Gr:	Złp:	Gr:	
1. OSADA Andrzeja N.													
1		1		Ogród warzywny I. klasy żytniej na dochód nieliczy się									
		1	292	Roli pszennej klasy II.	11	6			22	2			
		7		„ żytniej „ I.	8	28			62	16			
		10	150	„ „ „ II.	5	1			52	25			
		3		„ „ „ III.	2	23			8	9			
27		4	158	„ „ „ IV.	1	11 1/4			6	7	151	29	
		4	150	Łąk polnych „ III.	6	17			29	17			
		150		„ „ „ IV.	3	9			1	20	31	7	
5		3		Łąk oddzielnych „ II.	10	23			50	9			
		4	5	„ „ „ III.	8	23			35	6			
15		7	295	„ „ „ IV.	4	11			34	25	120	10	
5		5		Pastwisk klasy III.	1	14			7	10	7	10	
53				Użytków.									
		1	179	Nieużytków.								310	26
54		179		Ogólna przestrzeń.									
OD TEGO POTRĄCA SIĘ													
				a. Podymne według rozkładu			7	15					
				b. Szarwark drogowy			6						
				c. Kontyngens liwerunkowy z dawnych i przydanych użytków			23	22 1/4					
				d. Dziesięcina z dawnych i przydanych użytków			14	10 1/3					
				e. 1/6 część na losowe wypadki			51	24			103	21	
Zostaje czysty Dochód													
				Od tego odejmuje się minus jaki wynika między wyrachowaniem intry, a wartością prestacji, czyniący ogólnie złp. 146 gr. 13 co odpowiada 7 1/8 procentowi, a zatem potrąćmy 7 1/8 procent								15	10
BĘDZIE CZYNSZU Z OSADY 16													
												191	25

Rys. 3.11. Wzór wyrachowania dochodu z każdej osady według [102]

Przegląd skutek dokonanego urzędzenia, czynsz z gruntów włościańskich

NUMER		Nazwisko POSIADACZA	Powierzchnia Osady na miarę uo- wo-polewą zawiesz		CZYN SZ							
MIKRO	MACKO		Morgi	Pręgi	Czynsz stały w siarnie wynosi		Czynsz roczny z po- wyższej ilości ziarna na gotow- zimą na lat 30 szredokowany, wynosi		Kapitał, przez którego opłacenie, mo- żna się na wfa- sność akupić, wynosi		Kwarta, jaka wtenczas posostanie dla Skarbu, wynosi	
					Korze	Gar	Z	l o t e	G	r o s z e		
1	1	Andrzej N.....	54	179	19	6	191	25	2877	15	47	29
3	2	Jan N.....	45	90	15	11	153	16	2303	15	38	12
2	3	Mikołaj N.....	45	29	14	5	141	17	2123	15	35	12
5	4	Paweł N.....	40	150	11	2	110	16	1658	15	27	19
7	5	Tomasz N.....	40	134	11	5	111	19	1674	15	27	27
4	6	Felix N.....	40	75	10	18	105	22	1586	15	26	13
8	7	Antoni N.....	40	99	10	20	106	8	1594	15	26	17
6	8	Piotr N.....	40	93	10	24	107	17	1613	15	26	27
10	9	Józef N.....	40	62	10	21	106	17	1598	15	26	19
9	10	Michał N.....	40	58	11	3	110	28	1664	15	27	22
11	11	Bartłomiej N.....	39	128	10	28	108	24	1632	15	27	6
13	12	Wojciech N.....	39	123	11	25	117	20	1765	15	29	13

Rys. 3.12. Wycinek wzoru tabeli prestacyjnej według [102]

Po przyjęciu od włościan protokólarnej deklaracji, w jaki sposób czynsz od nich należy uiszczać, spisany był z każdym osadnikiem kontrakt w trzech *exemplarzach*. W każdym kontrakcie należało na początku wymienić *przestrzeń osady z powołaniem jej numeru i położenia na mappie całą wieś wyobrażającą; powinny być opisane znaki graniczne jakie na gruncie przy osadzie zamieszczone zostały...*

Rys. 3.13. Relikt kopca granicznego z osadzonym współczesnym znakiem granicznym w Świątnikach Górnych (fot. Jerzy Czerwiński) - źródło <http://swiatniki.wordpress.com/tag/siepraw/>

Protokoły deklaracyjne, kontrakty i tabele prestacyjne z mapą wsi i rejestrem podziałowym, przesyłane były do zatwierdzenia Kommissyi Rządowej Przychodów i Skarbu.

Po zatwierdzeniu tych dokumentów *mapa całkowitej wsi, wyszczególniająca każdą pojedynczą osadę, powinna być przez dziedzica dóbr wraz z rejestrem pomiarowym w jednym exemplarzu do dowodów przy księdze wieczystej złożona, a w drugim podobnym exemplarzu z dołączeniem tabelli prestacyjnej, zbiorowy dokument ich obowiązków stanowiącej włościanom wydana.*

Przy braku kartograficznych urządzeń reprodukcyjnych wykonywanie wielu duplikatów sporządzanych map była normalną praktyką, nie tylko z punktu widzenia potrzeb zleceniodawcy konkretnej roboty geodezyjnej, lecz również wymuszane było przez przepisy dotyczące budowy zasobu geodezyjno – kartograficznego Królestwa Polskiego [15].

Przy opisie map w pierwszej fazie prac obowiązywał podział administracyjny Królestwa z dnia 16 stycznia 1816 roku. Królestwo podzielone było na 8 województw: augustowskie (ze stolicą w Suwałkach), aaliskie (Kalisz), krakowskie (Miechów, potem Kraków), lubelskie (Lublin), mazowieckie (Warszawa), plockie ((Płock), podlaskie (Siedlce) i sandomierskie (Radom). Województwa dzieliły się na 39 obwodów, obwoady na 77 powiatów.

Rys.3.14. Podział administracyjny Królestwa Kongresowego w 1830 roku. Podział opowiada okresowi z lat 1816–1844. (źródło - <https://pl.wikipedia.org/>)

Kiedy 7 marca 1837 roku wprowadzony został podział terytorialny na gubernie, utworzono ich także 8, zachowując stare granice województw i ich stolice. Ukazem z 11 października nazwy obwody zamieniono na powiaty, a w miejsce dotychczasowych powiatów pojawiła się nazwa okręgi sądowe.

Podział ten zilustrowano na rysunku 3.14.

Mapy sporządzane po 21 sierpnia 1844 roku opisywane już być musiały z uwzględnieniem podziału na 5 guberni. (por. rozdz.4 i rysunek 4.11).

3.3. Przykłady opracowań

Jak pamiętamy, na donacje przeznaczane były, w pierwszym rzędzie, dobra państwowe.

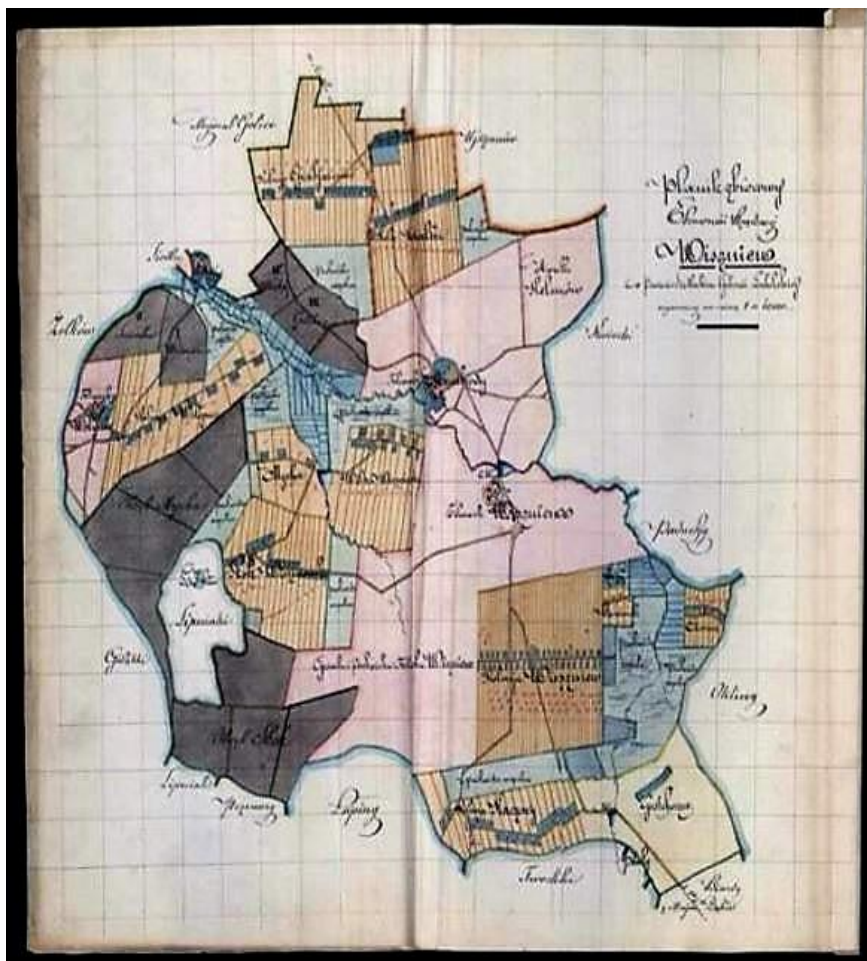
Jako przykład mapy sporządzonej dla takich dóbr przytoczyć można *Planik zbiorowy Ekonomii Rządowej Wiszniew w powiecie siedleckim gubernii lubelskiej*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Archiwum Państwowym w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 15544. Opracowanie to zamieszczone zostało przez Pana Adama Kordysa w [38a] (<https://repozytorium.uph.edu.pl/>)

Według wykaz hipotecznego dotyczącego Dóbr Ziemskich Wiszniów, założonego w 1825 r. na podstawie ustawy *Prawo o przywilejach i hipotekach* w składzie omawianych dóbr ziemskich znajdowało się ogółem pięć folwarków: Domanice, Mościbrody, Wiśniew, Wołyńce i Zbuczyn oraz dwadzieścia jeden wsi. Folwarki te, stanowiące majątek narodowy, obejmowały wówczas 8163 morgów i 218 przętów [38a].

Jak wynika z cytowanego opracowania, części tej ekonomii na mocy ukazu z 4/16 października 1835 r. zostały dobrami donacyjnymi: dobra Zbuczyn dnia 9/21 grudnia 1835 r. rady stanu pułkownika Janowicza; dobra Wiszniów dnia 1/13 czerwca 1836 r. generała majora Mikołaja Iwana barona Mikołaja Korf; dobra Domanice 31 sierpnia/12 września 1837 r. generała lejtnanta Włodzimierza Aleksandra Obruczewa.

Kiedy obdarowany gen. Mikołaj Korf zrzekł się w 1846 roku donacji na rzecz Skarbu Królestwa Polskiego, za pobieranie w zamian ekwiwalentu pieniężnego z kasy Skarbu Królestwa Polskiego, w roku 1849 przeprowadzono, zgodnie z rozporządzeniem Komisji Rządowej Przychodu i Skarbu, wydanym w dniu 28 maja/9 czerwca 1849 r.,

kolonialne urządzenie i oczynszowanie włościan osiadłych w dobrach skarbowych Wiszniew.

Rys.3.15. Planik zbiorowy Ekonomii Rządowej Wiszniew w powiecie siedleckim gubernii lubelskiej. Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomiu, ZDP, sygn. 15544 – źródło [] <https://repozytorium.uph.edu.pl/>

Jak pisze autor tego opracowania, kiedy 3/15 listopada 1867 r. car zatwierdził powstanie nowych donacji, majorat złożony z dóbr wiśniewskich przeznaczony został dla gen. Maniukina [38a].

Jako przykład ciekawej mapy dóbr donacyjnych podać można opracowanie zamieszczone przez Pana Piotra Tameczka na prowadzonej przez niego stronie *Toponimia regionu sieradzkiego* (<https://toponimiasieradzka.blogspot.com>) [129]

Jest to *Plan Donacyi SĘDZIEJEWICE z częścią dóbr na fundusz Tow: Kred: Ziemskiego przeznaczonych z 1840 roku*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Oddziale w Sieradzu Archiwum Państwowego w Łodzi (zbiór kartograficzny sygn. 839/1796).

Opracowanie w skali 1:40000 wskazuje, że w skład *dóbr najmiłościwiej darowanych* na mocy ukazu z 1835 roku wchodzi, oprócz wsi Sędziejewice także wieś Żaglary i Luciejów. Z legendy mapy (*Wykład kolorów*) wynika, że znajdują się na tym terenie grunty *folwarczne, włościańskie i proboszczowskie*. Oprócz gruntów ornych, ogrodów, pastwisk i łąk, znajduje się tam dość duży obszar leśny.

Po tytule planu, w miejscu konwencjonalnie wykorzystywanym na wpis informacji o autorze opracowania, danych takich brakuje. Przy dolnym marginesie mapy znajduje się natomiast podpis *Niemyski*.

Geometra Wojciech Niemyski był w tym czasie kierownikiem Oddziału Pomiarów przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (opracowywującego *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających, opracowany – zatwierdzonych 1 1839 roku*).

Czy Wojciech Niemyski jest autorem tej mapy, czy też jego podpis znalazł się na arkuszu przy innej okazji – trudno dzisiaj przesądzać.

Plan ten zamieszczona na rysunku 3.16.

Jako przykład konkretnych map sporządzanych dla potrzeb urządzania wsi na mocy przepisów dotyczących urządzania włościan w *Dobrach Najmiłościwiej Darowanych* przytoczyć można opracowania znajdujące się w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygn. 10733, zamieszczone przez Pana Andrzeja Niespodziewanego w [53,54].

Pierwsze z tych opracowań to *Plan Zbiorowy wsi Wiązownica pozostałej na fundusz T.K.Z przy Majoracie Osiek* (oryginał w APR, sygnatura 10733). Reprodukacja została przedstawiona za [53] na rysunku 3.17.

Jak pisze Autor była to część dóbr donacyjnych generała Pogodina, który objął oficjalnie nadany mu majątek 27 czerwca 1836 roku.

Wieś w owych latach zajmowała przestrzeń wynoszącą ok. 1360 mórg (748 ha) i znajdowały się w jej obrębie grunty chłopskie, przemieszane z gruntami kościelnymi, sołectwa łanowego i folwarcznymi. Prace z urządzeniem wsi szły na tyle opieszale, że Rząd Gubernialny w Sandomierzu przysłała w lipcu 1840 r. ponaglenia. Tłumaczono się trudnościami w odseparowaniu gruntów kościelnych oraz problemami z geometrami przysięgłymi, którzy nie mogli do wsi przybyć na czas. Pomiary geodezyjne wykonano pod koniec 1840 roku i przystąpiono do urządzania wsi. Jednak brak zgody włościan na proponowane rozwiązania powoduje, że przedłożony do zatwierdzenia operat nie zostaje zaakceptowany przez Komisję Przychodów i Skarbu. [54].

Ostateczne urządzenie i oczyszczanie wsi nastąpiło dopiero w latach 1856 – 1858, dwadzieścia dwa lata po przejściu majątku przez majora Pogodina [54].

Urządzenia wsi dokonał Saturnin Turzański, wykorzystując do tego celu, jako mapę podkladową opracowanie z 1840 roku. Najprawdopodobniej była to mapa, którą sam w tym roku sporządził. Świadczyć o tym może wpis znajdujący się na tej mapie: *Urządzenie na gruncie, pierworowsy urządzenia i plan zbiorowy wykonany w r. 185^{6/7} Jeometra Rzadowy p. K.R.P i S. – Turzański.*

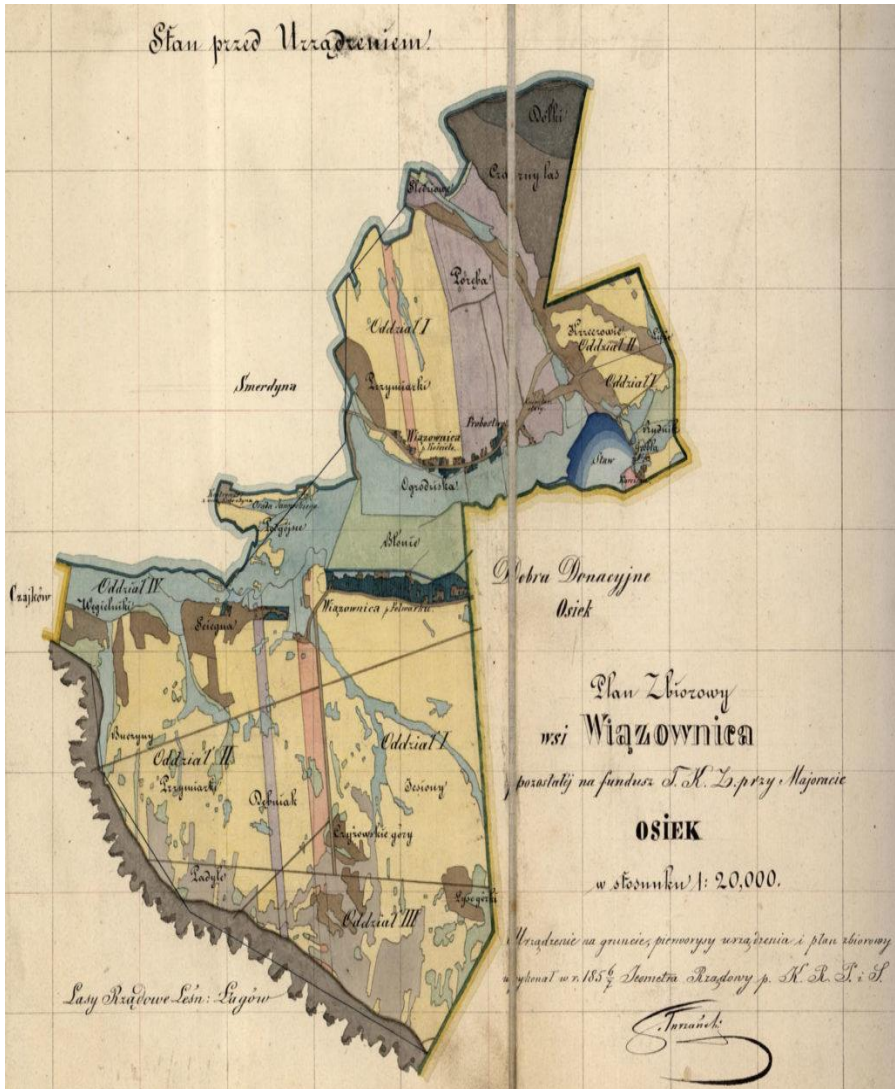
Wieś po regulacjach miała regularny układ osad włościńskich (działek - gospodarstw) oraz znajdowały się w jej obrębie osady młyńska i karczemna. Po urządzeniach, poprzedzonych korektą krótkiego, północnego odcinka granicy zewnętrznej wsi, jej powierzchnia wynosiła 1497 mórg i 208 prętów (838,4 ha). W protokole końcowym urządzenia wsi, włościanie zaakceptowali proponowane rozwiązania kolonialne [54].

Stan wsi Wiązownica po przeprowadzonych urządzeniach w latach 1856 – 1858 przedstawiony został na mapie, której oryginał znajduje się w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygnatura 10733, zaś reprodukcja została zamieszczona przez Pana Andrzeja Niespodziewanego w [54].

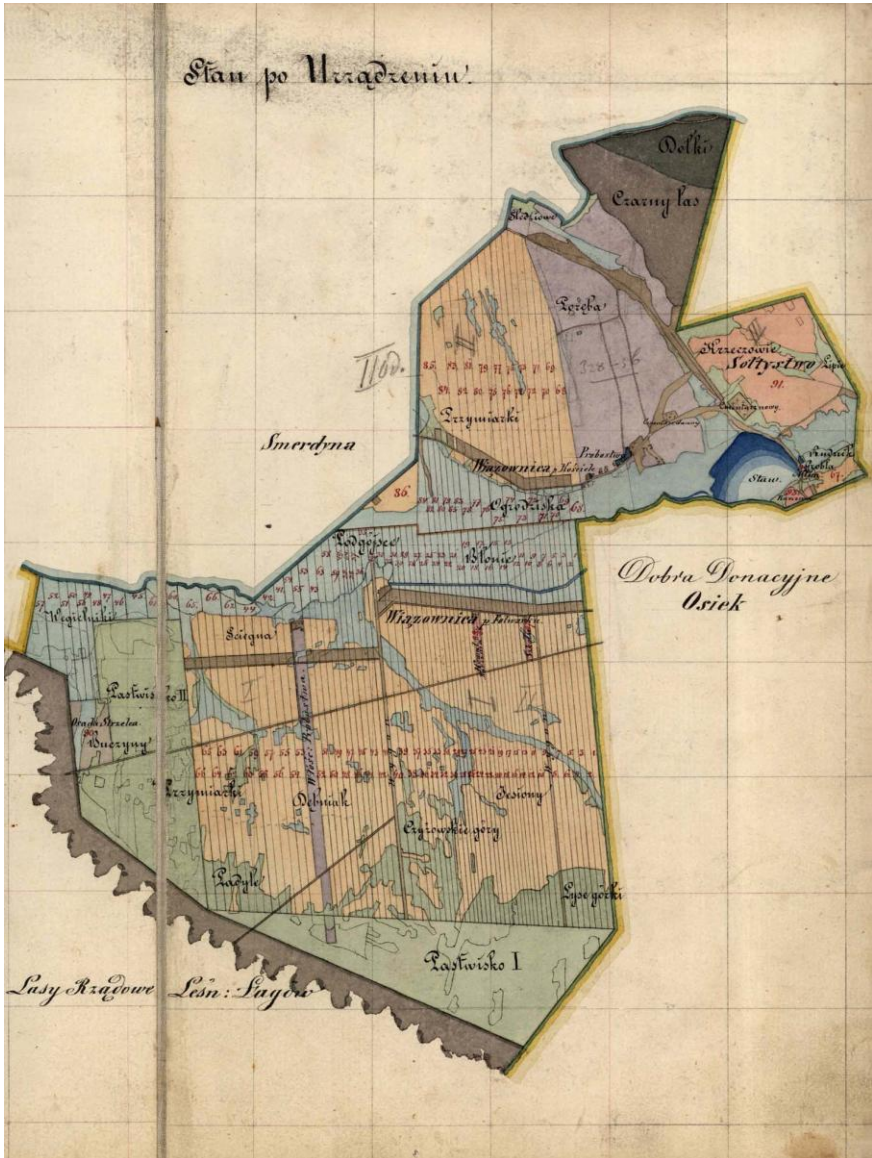
Kopię pozyskaną z tego ostatniego źródła przedstawiono na rysunku 3.18.

Niezależnie od innych aspektów problematyki nadawania donacji, pozytywnie można docenić efekty przemian osadniczych, zawiązanych z urządzeniem włościan w takich dobrach.

Obok przykładu wsi Wiązownica można przytoczyć przypadek donacji Uniejów–Kościelnica [13].

Rys. 3.17. Plan Zbiorowy wsi Wiązownica przy Majoracie Osiek pozostałej na fundusz T.K.Z (przed urządzeniem) z 1840 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygn. 10733 (źródło: [53])

Rys. 3.18. Mapa wsi Wiązownica (stan po urządzeniu) z 1856 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygn. 10733 (źródło: [54])

Rys.3.19. Więzownica w 1915 roku (oryginał Magazyn Druków Ulotnych Biblioteki Narodowej, sygn. DŻS XII 8b/p.7/16 – źródło <https://polona.pl/>)

Rys. 3.20. Dobra Rządowe Ekonomii Uniejów na *Mapie Ogólnej Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskim*, ułożonej przez J. Rakowskiego w 1825 r. Oryginał w AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 88–10 – źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>

Rys. 3.21. Plan wsi Spicymierz z 1804 r. (przed utworzeniem majoratu). Oryginał w AGAD w Warszawie, zbiór kart., sygn. 344-4, źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>

Rys. 3.22. Plan wsi Spicymierz z 1839 r. (po utworzeniu majoratu i regulacji) Oryginał w AGAD w Warszawie, zbiór kart., sygn. 185-1. źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>

<http://repozytorium.uni.lodz.pl> Zarządzeniem carskim z dnia 14 XII 1836 r. majorat Uniejów–Kościelnica, posiadający powierzchnię 12088 morgów, znalazł się w posiadaniu generała piechoty hrabiego Karła Wilhelma von Tolla. W skład donacji Uniejów–Kościelnica weszły wsie wraz folwarkami: Kościelnica, Orzeszków, Ubysław, Wielenin i Zielenin oraz wsie Ostrowsko, Człopy, Spicymierz z osadą leśną Malczewem, Wola Przedmiejska i Brzeziny (własnością Tollów były tylko grunty skarbowe, natomiast wszystko, co znajdowało się na gruntach włościańskich, magazyny i własności grodzkie pozostało w rękach dotychczasowych właścicieli [13].

Urządzenie włościan obejmowało separację gruntów folwarcznych i włościańskich oraz dokonanie kolonijnej przebudowy siedlisk wiejskich. Zmiany rozplanowania jednej z wsi dokumentują rysunki 3.21 i 3.22.

Kończąc warto jeszcze wspomnieć o artykule 64 omawianej *Instrukcji do urządzania i oczyszczania włościan w Dobrach Najmiłościwiej Darowanych*, w którym zapisano: *Następnie każdy osadnik okupiony, mocen będzie urządzić na swoje imię hypotekę swojej własności, z ograniczeniem i obowiązkami kontraktem objętymi, i w takim razie mapę szczegółową swojej osady do akt hypotecznych [winien] złożyć.*

Otwierało się w ten sposób nowe pole działania dla geometrów Królestwa Polskiego. Ale jest to wątek na zupełnie inne opracowanie.

3.4. Zakres prac

Majątki ziemskie, jakimi były donacje, obejmować mogły *osady i wsie ze wszystkimi przyległościami, domami, folwarkami, fabrykami, zakładami przemysłowymi, gruntami, lasami i innymi użytkami, znajdującymi się oddzielnie od osad i wsi* [34].

W literaturze przedmiotu znaleźć można różne dane statystyczne, odnoszące się do różnych aspektów donacji, z powołaniem się na różne dane źródłowe.

Jak można przeczytać w [57] po upadku powstania 1830 roku oraz 1863 roku rząd rosyjski nadał zasłużonym dygnitarzom 245 donacji, rozległości około 663000 morg. Na cel ten obrócone zostały nieomal wyłącznie dobra narodowe.

Według [41] razem za Paskiewicza i Berga na *donacye* użyto 992 folwarków przestrzeni ornej 464898 morg i lasu 205667 morg, czyli

łącznie 670747 morgi. Ogółem Na donacje przeznaczono ogółem 837 wsi, czyli 6,1% wszystkich osad w Królestwie Polskim [13].

W roku 1894/1895 przestrzeń donacyjna bez gruntów chłopskich zajmowała 713616 mórg, co stanowiło 8% ziemi folwarcznej w Królestwie.

Majątki te rozrzucone były po całym obszarze Królestwa. Według [13] najwięcej ziemi donacyjnej było w guberni suwalskiej 18,9%, następnie w guberni radomskiej 12,5%, guberni siedleckiej 10,5%, guberni lubelskiej 9,5%, najmniej gruntów donacyjnych było w guberniach: łomżyńskiej 3,2% i płockiej 1,2%7.

Według danych z 1906 roku [59] obszar majoratów wynosił 677185 morgów. Najwięcej było majoratów poniżej 1000 morgów (333), a następnie do 3000 morgów (140), do 5000 morgów (37) i większe do 7000 morgów i powyżej (27).

Według danych z 1909 roku [59] w majoratach było 652124 mórg ziemi ornej i lasów. Ich podział na gubernie przedstawiono na rysunku 3.18.

Jak wynika z [44] przepisy dotyczące urządzania i oczynszowania włościan w dobrach donacyjnych stosowano także w odniesieniu do dóbr rządowych. Według sprawozdania namiestnika przedkładanego carowi, w 1858 roku urządzono łącznie 708 dóbr donacyjnych i skarbowych. W wyniku przeprowadzonych prac powstało 78290 urządzonych wsi. Do urządzania pozostawało jeszcze 61 dóbr.

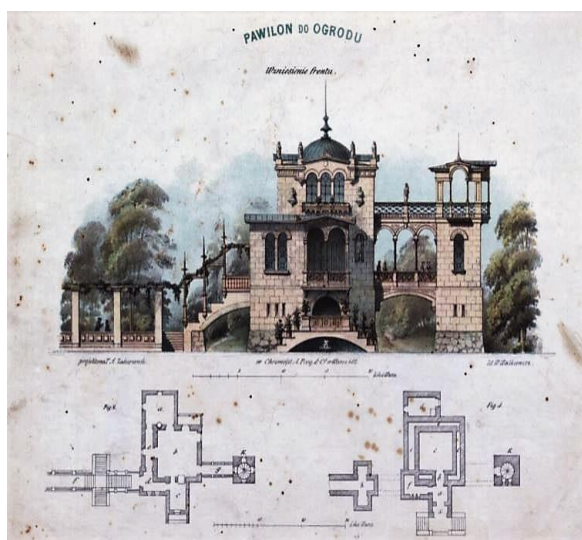
kaliska . . .	60.238	morgów
kielecka . .	67.616	„
lubelska . .	50.680	morgów
łomżyńska .	42.260	„
piotrkowska .	73.599	„
płocka . . .	14.998	„
radomska . .	84.326	„
siedlecka . .	83.326	„
suwalska . .	117.012	„
warszawska .	56.802	„

Rys. 3.23. Powierzchnia majoratów w 1909 roku w podziale na gubernie według [59]

Według *Statystyki Polski* z 1915 roku [43] w Królestwie Polskim znajdowało się 365189 hektarów gruntów majorackich. Dla porównania – gruntów skarbowych było 708001 hektarów.

Rys. 3.24. *Pejzaż wiejski*, Conrad Gessner, akwarela 1826 (oryginał w Magazynie Ikonografii Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. R.4504/WAF.35 - źródło <https://polona.pl>)

Rys. 3.25. Projekt pawilonu ogrodowego w dobrach według katalogu z 1858 roku [127]

4. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z OCZYNYSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH PRYWATNYCH

W roku 1846 powstaje nowe, duże pole działania dla geometrów Królestwa Polskiego, związane z pracami dotyczącymi urzędowych zasad oczynszowania włości w dobrach prywatnych.

Wiąże się ten fakt z ukazem Mikołaja I z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 roku, gdzie w artykule 1 postanowiono [87]:

Rolnicy po miastach i wsiach prywatnych osiedli, przynajmniej trzy morgi gruntu dla siebie obrabiający, dopóki obowiązki do nich przywiązane należycie wykonywać będą, używać mają na przyszłość zajmowanych obecnie gruntów i innych dogodności, a właściciele dóbr nie mogą ich samowolnie rugować, ani odejmować i uszczuplać ich posiadłości, ani podwyższać ich obowiązków.

Związek z uwłaszczeniem włości wyartykułowano w preambule do tego aktu: *My uznaliśmy za rzecz niezbędną, zanim wydane zostaną przepisy ogólne o urządzeniu włości, oznaczyć wstępne one zasady.*

Na przepisy ogólne dotyczące urządzenia i oczynszowania włości, mające moc ustawy, trzeba było jednak czekać aż do roku 1862, kiedy to car Aleksander II biorąc na uwagę Najwyższy ukaz z d. 26 maja (7 czerwca) 1846 roku, przez który zapowiedziane zostało ostateczne urządzenie stosunków rolniczych w Królestwie Polskim podpisuje dnia 24 maja (5 czerwca) w Carskim Siole Prawo o oczynszowaniu z urzędu włości w Królestwie Polskim.

W artykule 1 tej ustawy zapisano [89]:

Wiecyste oczynszowanie osad pod Ukaz z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 roku podpadających, dotąd czy to wieczyście czy za kontraktami piśmiennymi lub ustnymi nieoczynszowanych, oddzielenie posiadłości dworskich od uposażeń rolników, podział tych uposażeń na szczegółowe osady, oraz rozdział wspólności, uprzatnienie służebności lub użytków dopełniane będą podług zasad i form niniejszem prawem oznaczonych, albo przez dobrowolne umowy, albo też z urzędu, gdy jedna ze stron zażąda pomocy urzędowej do wykonywania którejkolwiek lub wszystkich powyższych czynności.

W postanowieniu wprowadzającym podpisanym przez Ministra Sekretarza Stanu J. Tymowskiego napisano: *Rada Administracyjna upoważniona jest do rozwinięcia niniejszego prawa i do rozwiązywania wynikać mogących prz stosowaniu onego wątpliwości, a to na przedstawienie Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości.*

4.1. Prace geodezyjne przy oczynszowaniu włości w dobrach prywatnych

Szukając odniesień do prac geodezyjno – kartograficznych prowadzonych na mocy ukazu z 1846 roku oraz ustawy z 1862 roku, z uwagi na zróżnicowany charakter tych dwóch dokumentów oraz zakres informacji, które odnaleźć można w literaturze przedmiotu, należy przyjąć odrębny tok postępowania. Odniesienia omówione zostaną więc w dwóch kolejnych podrozdziałach.

4.1.1. Odniesienia do prac geodezyjnych prowadzonych na mocy ukazu z 1846 roku

Ukaz z 1846 roku nie nakazywał formalnie urządzania i oczynszowania włości. Nakazywał praktyczne jedynie konieczność zachowania *status quo* w istniejących między właścicielami dóbr ziemskich prywatnych oraz osiedlonymi w tych dobrach włościaninami.

Literatura przedmiotu wskazuje, że już wiele lat przed wejściem w życie ukazu z 1846 roku prywatni właściciele dóbr ziemskich zawierali z osiadłymi w ich dobrach włościanami ustne lub przybierające formę pisanych kontraktów umowy prywatne, lub prywatno – rządowe na użytkowanie różnej wielkości arealów użytków rolnych. Umowy te ustalały różne formy zapłaty za możliwość użytkowania:

- czynszową, w gotówce,
- pańszczyźnianą, w robociźnie,
- czynszowo – pańszczyźnianą, w gotówce i robociźnie,
- osepową, w postaci plonów, najczęściej ziarna.

Według [44], w chwili wejścia w życie ukazu, *podług ostatniego sprawozdania przez namiestnika cesarzowi złożonego*, w samych dobrach prywatnych było w kraju 233209 gospodarzy użytkujących 3 lub więcej mórg, objętych takimi umowami prywatnymi. W tej grupie włościan było:

- 55997 czynszowanych,
- 33157 czynszowo - pańszczyźnianych,
- 144055 pańszczyźnianych.

Bardziej precyzyjne informacje podano w [26]. Autor opiera się na danych z tabel prestacyjnych. Blankiety zostały rozesłane do właścicieli ziemskich 1 września 1846 roku. Dnia 1 stycznia 1847 roku zatwierdzonych zostało 16529 takich tabel.

Dane statystyczne podawały, że w Królestwie Polskiem w tym roku było 2972000 ludności włościańskiej, z czego 1804000 włościan osiadłych na roli i 1168000 bezrolnych.

Tabelami prestacyjnymi objętych zostało 270508 włościan, w tym:

- 239096 w dobrach prywatnych,
- 31412 w dobrach miast, szpitali, probostw itp.

W tej liczbie było włościan:

- 55528 na warunkach czynszowych.
- 55728 na warunkach czynszowo – pańszczyźnianych,
- 139082 na warunkach pańszczyźnianych.

Daje to ogólnie liczbę 250338 włościan objętych różnymi umowami, z czego 233578 spełniało warunki ukazu, czyli użytkowało 3 lub więcej mórg.

W komentarzu do tych danych w [24] napisano: *Nie ulega kwestyi, że tabele z 1846 roku nie podawały ściśle istniejącego stanu rzeczy: właściciele ziemscy skłonni byli nieraz zataić obszar posiadania włościańskiego, a brak pomiarów geometrycznych oraz pośpiech w układaniu tabel i ich kontroli sprzyjał przedostaniu się do nich wielu błędów i niedokładności, na niekorzyść, oczywiście, włościan zwróconych. Niebyło to jednak bynajmniej regułą, lecz tylko wyjątkiem.*

Z ogólnej powierzchni kraju liczącej 757966 włók polskich, 588118 stanowiło własność prywatną. Należy jednak pamiętać, że do dóbr prywatnych zaliczały się zarówno folwarki, jak i wsie włościańskie.

Wiadomo, że w tym czasie (dane za rok 1868) było 5748 dziedziców dóbr i 34492 dziedziców części szlacheckich [26].

Wiadomo także (dane za 1839 rok), że było ogółem 16992 wsi prywatnych, których udział w poszczególnych województwach przedstawiono w tabeli 4.1.

Tabela 4.1. Liczba wsi prywatnych w guberniach Królestwa Polskiego w 1839 roku

gubernie	Wsi prywatnych	Dymów włościańskich
augustowska	2219	53570
płocka	3342	46920
mazowiecka	3568	61826
kaliska	2086	57646
kielecka	2314	47037
sandomierska	1566	40444
podlaska	1425	41597
lubelska	1472	52007
razem	16992	401047

Opracowanie własne na podstawie [26]

Rys. 4.1. Wiejska chata, 1841. Rysunek tuszem, autor nieznany.
Oryginał w Bibliotece Narodowej, sygn. R.15273/II – źródło <https://polona.pl/>

Ilu uprawnionych włościan, użytkujących co najmniej 3 morgi ziemi chciało zamienić umowy prywatne na poświadczony urzędowo dokumenty nie wiadomo. Ilu właścicieli dóbr było skłonnych

dobrowolnie godzić się na takie zmiany w swoich wsiach także nie wiadomo.

Pierwsze konkretne dane cząstkowe odnoszą się dopiero do roku 1858.

W postanowieniu z dnia 18(30) listopada 1858 roku, podpisanym w imieniu cara przez Namiestnika Gorczakowa znalazło się przesądzenie: *Podług jakich zasad tudzież form i prawideł, rolnicy po expiracji kontraktów czasowych, winni wchodzić z właścicielami dóbr w nowe układy wieczyste, wskażą przepisy w tej mierze oddzielnie wydać się mające.*

W rozwinięciu ukazu i tego postanowienia, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, na przedstawienie Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, zatwierdziła 16 (28) grudnia 1858 roku przepisy dotyczące czynszowców zawierające [115]:

Tytuł I. O zawieraniu dobrowolnych kontraktów czynszowych pomiędzy właścicielami dóbr i rolnikami

Tytuł II. O odnawianiu kontraktów czynszowych czasowych

Tytuł III. O prawach i obowiązkach czynszowanych rolników

Tytuł IV. O udziale władzy w czynszowaniu

Komisja Spraw Wewnętrznych otrzymała do początku 1859 roku do rozpoznania i zatwierdzenia 9812 gotowych operatów urzędzenia wsi i czynszowania mieszkających w nich włościan (por. rozdz. 4.2), które zostały sporządzonych po 1846 roku, jeszcze przed regulacją z roku 1858 [29].

Prace geodezyjno – kartograficzne przy sporządzaniu tych operatów sprowadzały się do faz i czynności identycznych, jakie obowiązywały i zostały już opisane (rozdz. 3) przy urządzaniu i czynszowaniu włościan w dobrach donacyjnych.

Przepisy z 1858 roku, kasowały praktycznie moc istniejących prywatnych umów między właścicielami dóbr oraz rolnikami, co musiało skutkować obowiązkowym podpisywaniem nowych kontraktów. Zawarto w nim następujące uregulowania:

Rolnicy czynszowi i czynszowo – panszczyźniani po wsiach i miastach prywatnych osiedleni trzy morgi (1 dziesiątyna, 1289 sażeni) lub więcej ziemi dla siebie obrabiający, a trzymający grunta na podstawie kontraktów piśmiennych czasowych, winni są, po ich expiracji wchodzić w nowe z właścicielami układy, jeżeli pragną i nadal utrzymać się przy gruncie.

Oczynszowanie, za dobrowolną między stronami umową rolników, odbywać się ma przy zastosowaniu się do zasad, niniejszem postanowieniem objętych.

Przepisy te nie wpływają zasadniczo na zakres czynności związanych z urządzaniem wsi i podpisywaniem umowy ogólnej oraz kontraktów indywidualnych, wprowadzają natomiast, jako obowiązkowe, podobne uregulowania formalne, jak to było w przypadku dóbr donacyjnych.

Stanowią o tym dwa artykuły:

Artykuł 6

Każdy kontrakt wieczysto – czynszowy poparty być winien mapą i rejestrem pomiarowym przez jednego z jeometrów patentowanych sporządzonemi, w wykazujących uposażenie każdego po szczególe osadnika.

W razie braku takich map i rejestrów, sporządzone one być winny kosztem właściciela, pomoc zaś w robociznie i sprzężaju dostarczą bezpłatnie osadnicy.

Artykuł 14

Każden kontrakt wieczysto – czynszowy obejmować powinien, między innymi przestrzeń każdej wypuszczającej się osady, z powołaniem się do map i rejestrów pomiarowych.

Przepisy ustalały, że: *rolnik oczynszowany jako wieczysty posiadacz powierzchni wypuszczonego mu gruntu, ma prawo ciągnąc z niego wszelkie korzyści ekonomiczne.*

Wprowadzały jednak także zasadę, że za zgodą właściciela dóbr rolnik będzie mógł:

- prawa mu służące komu innemu odstąpić lub poddzierżawić,*
- dokonać podziału swej części, jeżeli każda z części przynajmniej 8 dziesiątyn (15 morgów, 183 prętów) wynosi.*
- nabyć grunt, pod warunkiem, że grunty połączonych osad nie przeniosą 31 dziesiątyn (60 morgów, 147 prętów).*

W przepisach tych znalazło się także stwierdzenie, że będą utworzone *Delegacye Powiatu do oczynszowania* składające się z członka deputacyi szlacheckiej, urzędnika administracyjnego oraz trzech obywateli ziemian w powiecie osiadłych, których głównym zadaniem będzie nakłaniać i zbliżać do siebie kontraktujące strony przy zawieraniu dobrowolnych układów o oczynszowanie, jako też sprawdzać, czyli takowe odpowiadają w zupełności niniejszemu postanowieniu.

Rada Administracyjna na posiedzeniu 8(20) maja 1859 roku zatwierdza *Przepisy o utworzeniu Delegacyj Powiatowych i Komitetów Gubernialnych do oczyszczania włościan w dobrach prywatnych*.

Według danych za 1858 rok [72] dobra prywatne w Królestwie obejmowały 498645 włók. Strukturę ich użytkowania przedstawiono na rysunku 4.2.

Rozległość dóbr prywatnych.	
Gruntów pszennych włók: 52,727.	Pastwisk włók: 23,733.
„ żytnich „ 200,116.	Wydm piaszczystych włók: 8,036.
„ ogrodów: „ 12,820.	Wód: 6,196.
„ łąk: „ 46,562.	Błot: 7,791.
„ lasów: „ 128,516.	Dróg, placów i t. d. 7,429.
„ pod budow. „ 6,749.	Rozl. dóbr prywatnych włók 498,645.

Rys. 4.2. Dobra prywatne w 1858 roku według [72]

W dobrach tych, 315512 włók stanowiły grunty dworskie. Ich charakterystykę przedstawiono na rysunku 4.3.

Folwarki i grunty dworskie uprawne (w tém i probostwa) włók: . .	182,316.
Pastwiska dworskie wspólne z włościanami włók:	4,680.
Lasy dworskie (do których dotąd włościanie poczęści wstęp mają) wł.: 128,516.	
Wielka uprawa razem włók: 315,512.	

Rys. 4.3. Dobra dworskie w 1858 roku według [72]

W dobrach dworskich 111775 włók udostępnionych było w użytkowanie włościanom, na podstawie różnego rodzaju umów prywatnych (rysunek 4.4).

Włościanie czynszowi i czynszowo-pańszczyźniani posiadają włók: .	50,116.
Włościanie pańszczyźniani posiadają włók:	61,659.
Włościanie posiada razem włók: . . 111,775.	

Rys. 4.4. Grunty w użytkowaniu włościan w 1858 roku według [72]

Umowami objętych było w sumie 208982 włościan, w tym najwięcej było włościan, którzy powinność za użytkowanie wnosili wyłącznie w postaci odrobku (rysunek 4.5).

Czynszowych osad.....	52,506.
Czynsz-pańszczyźnianych...	31,636.
Pańszczyźnianych	124,840.

Rys. 4.5. Podział według rodzajów umów w roku 1858 roku według [72]

Spełniali oni wszyscy podstawowy warunek ukazu (użytkowanie minimum 3 mórg), przy czym w zdecydowanej większości arealy przez nich obrabiane były większe (rysunek 4.6).

Od 3 do 15 morgowych „	110,903.
Od 16 do 30 morgow. „	74,334.
Nad 30 morgowych	12,666.

Rys. 4.6. Podział według wielkości użytkowanych arealów w roku 1858 roku według [72]

4.1.2. Odniesienia do prac geodezyjnych prowadzonych na mocy ustawy z 1862 roku

Ustawę *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskim* podpisał car Aleksander II dnia 24 maja (5 czerwca) 1862 roku.

Dla szybkiego wdrożenia prawa, zostały opracowane i rozesłane dwa dokumenty:

- *Instrukcja dla urzędników delegowanych do obwieszczenia najwyższego ukazu dotyczącego polepszenia bytu włościan* [96],
- *Instrukcja dla wójtów gmin, przepisująca sposób obwieszczenia Najwyższego Ukazu z dnia 24 Maja (5 Czerwca) 1862 r. stanowiące zasady i sposób postępowania dla Władz wyznaczonych do ustanawiania z urzędu czynszu wieczystego z osad pod Ukaz Najwyższy z r. 1846 podchodzących, jak najmniej do stanowienia z urzędu co do separacji gruntów podziału osad, oraz zniesienia służebności i użytków* [97].

Prawo składało się z dwóch części, podzielonych na stosowne rozdziały [101]:

Część I

Tytuł I. Zasady ogólne

Tytuł II. Prawidła do ustanowienia z urzędu czynszów wieczystych

Tytuł III. Prawidła oddzielenia (separacyi) z urzędu osad rolnych od gruntów dworskich, oraz rozdzielania wspólności i uprzątnienia służebności i użytków

Tytuł IV. O prawach i obowiązkach wzajemnych właścicieli dóbr i osadników wieczysto – czynszowych

Część II

Tytuł V. O Delegacjach Czynszowych Powiatowych, Komisjach Czynszowych i składzie Rady Stanu do spraw z oczynszowania

Tytuł VI O sposobie postępowania Komisji Czynszowych

Tytuł VI O sposobie postępowania Delegacji Czynszowych Powiatowych

Tytuł VIII O egzekucyi należytości z mocy niniejszego prawa

Podstawą działań są przede wszystkim:

- *tabella prestacyjna z 1846 roku, wraz z decyzją co do niej wydaną, oraz dodatkową z 1861 roku, gdzie dla zapisania okupu prawnego sporządzoną została*

- *plany i rejestra pomiarowe dóbr, wykazujące uposażenie rolników, w chwili zanesionego o pomoc żądania.*

Podstawą była więc szczegółowa mapa sytuacyjna dóbr z rejestrami pomiarowymi, dokumentująca stan z 1846 roku. Przepisy stanowiły [101]:

Działanie z urzędu rozpocznie się od oznaczenia w każdej wsi rozległości przestrzeni gruntów pod Ukaz z dnia 26 maja (7 czerwca) podpadających.

Za podstawę do tego sprawdzenia posłużą mapy i rejestra pomiarowe, wykazujące uposażenie zajmowane przez osadników w dniu 21 sierpnia (2 września) 1846 roku.

Do sytuacji, w której brakowało mapy ze stanem z 1846 roku, odnosiły się ustalenia:

Jeżeli dobra nie posiadają mapy wiarygodnej, Komisja Czynszowa w miarę potrzeby i uznania mocną jest nakazać sporządzenie takowej mapy kosztem właściciela.

Komisja Czynszowa rozstrzygnie, czy potrzebna jest ogółowa mappa całych dóbr, czy tylko części, z separacją lub oczynszowaniem stosunek mającej, Jeometra do polecenia Komisji Czynszowej ściśle się zastosuje.

Oczywiście działania geodezyjne podejmowane w takim przypadku mogły dotyczyć jedynie pomiaru stanu aktualnego na gruncie. Po sporządzeniu mapy *Komisja Czynszowa przez wybadanie protokółarne stron wyjaśni, jakie zmiany zaszły i porówna je ze znanym stanem rzeczy na gruncie.*

Działanie takie pozwalało ustalić przestrzeń gruntów zajmowanych przez osadników w 1846 roku, a dodatkowo *przebiegającą na pustki, po 21 sierpnia (2 września) 1846 powstała.*

Do tych działań wystarczała mapa tylko części dóbr z *oczynszowaniem stosunek mającej*, jednak z punktu widzenia urządzania wsi niezbędna była *ogółowa mappa całych dóbr.*

Stanowiła ona podkład do wykonania tzw. separacji wewnętrznej, czyli rozgraniczenia gruntów użytkowanych przez rolników według stanu z 1846 roku, od wchodzących w skład dóbr ziem folwarcznych, oraz ewentualnych *osad karczemych, młynarskich, kowalskich, strycharskich, jako też oficjalistów dworskich, to jest: służby leśnej, owczarskiej, ogrodowej itp.*

Działania takie poprzedzały urządzenie wsi, przy czym przy separacji uwzględnić trzeba było kilka dodatkowych faktów, o których stanowiły przepisy mówiące, że:

- *ogólna przestrzeń gruntów, składających się na uposażenie rolników, co do swj wartości uszczuploną być nie może,*

- *opuszczone po ogłoszeniu Ukazu z 1846 roku osady wiejskie czyli tak zwane pustki, w chwili oczynszowania znajdujące się lub w razie wykonywania separacji, równowartościujące onym przestrzeniom ziemi, o ile właściciel przy oczynszowaniu nie osiedla, powinny być osadnikom za ich zgodą dla powiększenia uposażenia rozdane,*

- *w razie zanieśionego przez jedną ze stron żądania o rozdzielnie pastwisk używanych wspólnie przez inwentarz dworski i osadników, pastwiska te ulegną oddzieleniu w stosunku rozległości gruntów i łąk dworskich, oraz gruntów i łąk przez osadników zajmowanych,*

- *wolno będzie właścicielowi dóbr zachować sobie pewne przestrzenie wśród posiadłości osadników, w których odbywa się już wydobywanie torfu, żwiru, gliny, kamieni lub innych ciał kopalnych,*

- przy każdym oddzieleniu wszystkie osady jednej wsi, w jednej nierozłącznej przestrzeni wyznaczone być powinny; gdzieby jednak miejscowość temu stała na przeszkodzie, lub gdzieby odstąpienie od tej zasady, zapewniało dogodniejsze urządzenie osad, tam wyjątkowo będzie można wydzielać grunta dla jednej wsi, w dwóch lub więcej nie łączących się przestrzeniach.

Wyznaczenie wartości zamiennej gruntów łąk i pastwisk, jakie występowało w trakcie separacji, odbywało się przy stosowaniu zasad klasyfikacji z 1818 roku oraz przeliczników dochodu w życie. Taką tabelę przeliczników zamieszczono na rysunku 4.7.

Przepisy stanowiły jednoznacznie, że prace związane z separacją należą do geodety, włącznie z wykonaniem rozgraniczeń wewnętrznych. Wykonuje to:

|| *Jeometra, do którego należy wykonanie separacyi na gruncie i podział na szczegółowe osady oddawanej osadnikom przestrzeni.*

Istnieje także jednoznaczny zapis, który przesądza także o tym, że geodeta wykonuje także kolejny etap prac, którym jest urządzenie wsi:

|| *Komisja Czynszowa poleci Jeometrze, aby na mappie oznaczył linijami nowe uposażenie rolników, oraz aby ułożył rejestr klasyfikacyjny ogółowy.*

Przy tych czynnościach należało uwzględnić dodatkowe paragrafy ustawy, które stanowiły:

Podział nowo oddzielonych gruntów z urzędu pomiędzy osadnikami, jeżeli się inaczej pomiędzy sobą nie ułożą, może być odpowiednio do miejscowości i do warunków zapewnić zdolnych dobre i łatwe prowadzenie gospodarstwa rolnego:

a) albo sielski, to jest przez pomieszczenie lub pozostawienie siedzib w jednym miejscu, obok podziału gruntów ornych kolonjalnie lub na kilka pól,

b) albo kolonjalny, przez wyznaczenie dla każdego z osadników całego przypadającego dlań gruntu w jednej przestrzeni, tak jednak, aby zabudowania osadników każdego na swym gruncie zbyt odległe nie były.

Także i przy tej czynności niezbędne było stosowanie wartości zamiennej gruntów łąk i pastwisk, oraz tabeli przeliczników.

		Rachuje się z jednego morga miary nowopolskiej normalna liczba garney żyta.
	A. Grunt orny.	
	a) <i>grunt pszenny:</i>	
1	klasa I	28 $\frac{1}{2}$
2	klasa II	24
	b) <i>grunt żytni:</i>	
3	klasa I	19
4	klasa II	11
5	klasa III	6
6	klasa IV	3
	B. Łąki.	
	a) <i>łąki oddzielne:</i>	
7	klasa I	47
8	klasa II	35
9	klasa III	19
10	klasa IV	9 $\frac{1}{2}$
	b) <i>łąki polne:</i>	
11	klasa I	23 $\frac{1}{2}$
12	klasa II	19
13	klasa III	14
14	klasa IV	7
	C. Pastwiska.	
15	klasa I	4 $\frac{1}{2}$
16	klasa II	3
17	klasa III	1 $\frac{1}{2}$

Rys. 4.7. Tabela przeliczników według [101]

Przy projektowaniu nowych układów przestrzennych należało uwzględnić także dodatkowe przepisy, które mówiły, że:

- jeżeli osadnicy się na to zgodzą, grunta opustoszałe podzielone będą na osady – właściciel stanowi o rozległości utworzyć się mających osad; rozległości ta jednakże nie może być mniejszą od 3 morgów, ani większa nad morgów 60 (jednak wsię) wieczysto - czynszowe nie mogą być powiększane nad rozległość dwóch włók,

- wspólne pastwisko między osadnikami, w razie ich żądania, zachowanem być może,

- we wsiach parafialnych i wsiach mających nie mniej od dwudziestu osad, przy oddzielaniu lub podziale z urzędu, półtory morgi miary nowopolskiej gruntu ornego, w miejscu na wystawienie szkoły elementarnej, ochrony lub domu przytułku dogodnym, zostanie wydzielone z pustek lub innych gruntów włościańskich.

Po zgodzie rolników na projekt podziału i zatwierdzeniu go przez komisję, geometra przystępował do wyniesienia go na grunt i sporządzenia rejestru nadawczego.

Przepisy stanowiły, że *koszta pomiaru w każdym razie poniesie właściciel dóbr, a osadnicy dostarczą do tej czynności bezpłatną pomoc ręczną i sprzężajną.*

Przesądzały również, że w przypadku niezbędnych, dodatkowych przyjazdów w teren, właściciel dóbr *ponosi dyety i koszta należne Jeometrom.*

Po wykonaniu przez geodetę wszystkich czynności na gruncie, wójt gminy lub burmistrz miejscowy, wykorzystując mapę i rejestr nadawczy, najdalej w ciągu miesiąca winien ułożyć w dwóch egzemplarzach wykazy nadawcze, obejmujące między innymi:

- *imiona i nazwiska wszystkich osadników,*
- *rozległość gruntów, ogrodów, łąk i pastwisk w wieczyste posiadanie im oddanych,*
- *szlębnosci i użytki im przyznane.*

Przepisy stanowiły także:

Jeometrowie aż do czasu wydania Instrukcyi do pomiaru dóbr prywatnych, obowiązania są sporządzać plany i rejestra pomiarowe:

- a) gruntów zajmowanych przez rolników osiedlonych w miastach podług Instrukcyi wydanej w roku 1823 przez b. Kommissyę Rządową Spraw Wewnętrznych i Policyi do pomiaru miast i gruntów miejskich,*
- b) gruntów zajmowanych przez rolników osiedlonych we wsiach, podług rozdziału III Instrukcyi, wydanej w roku 1843 przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu do pomiaru dóbr Rządowych.*

Przywołując instrukcję dóbr rządowych miano na myśli sygnalizowany już geodezyjny standard techniczny *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających, opracowany przez Oddział Pomiarow przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu pod kierunkiem Wojciecha Niemyskiego. Standar ten został zatwierdzony już dnia 15/27 Grudnia 1839 r. pod Nr 99859/32099.*

Instrukcja ta została omówiona w [14].

Składa się z dwóch części, zawierających ogółem 1053 paragrafy. Integralną częścią instrukcji jest zbiór 53 załączników stanowiących wzory dokumentów, dotyczących prac cząstkowych i opracowań

wynikowych, jakie mają powstawać w wyniku działań geodezyjno – kartograficznych prowadzonych zgodnie z przepisami tego standardu. Powoływany rozdział obejmuje (por. rozdz. 5.1.1):

ROZDZIAŁ III. POMIAR SZCZEGÓŁÓW GRUNTU

Uwagi ogólne (§368)

PODDZIAŁ I. RODZAJE POMIARÓW I WYMIENIENIE SZCZEGÓŁÓW NA PIERWORYSIE PLANU KONIECZNYCH (§369 -§379).

PODDZIAŁ II. PORZĄDEK i OSTROŻNOŚCI W DZIAŁANIACH TECHNICZNYCH NA GRUNCIE

Przy pomiarach opartych na sieci związkowej naprzód obliczonej (§425 §465)

Porządek i ostrożności przy pomiarach opieranych na samym związku liniowym (§466 -§469)

Związek rysunkowy graficzny (§470 -§475) Związek rysunkowo – rachónkowy (§476 -§479)

Prace busolą (§480 -§484)

Obowiązki mierniczego z porządku pracy wpływające (§485 - §529)

PODDZIAŁ III. SPOSOBY WYRAŻANIA SZCZEGÓŁÓW NA PLANACH PIERWORYSÓW KAŻDEGO RODZAJU POMIARU

Uwagi ogólne (§ 530 -§532) .

Ogólne zasady w wykreślaniu liniowym, od których pod żadnym względem odstępować nie wolno (§533 -§543)

Krótkie objaśnienie wzorów rysowania N.XXIV (§544 -§553)

Objaśnienie wzorów do kolorowania N. XXV (§554 -§66)

Objaśnienie tablic N,XXVI, XXVII, XXVIII, obejmujących wzory i wymiary pisma do wszelakich napisów na planach pomiarowych, także wzory główniejszych podziałek (§567 -§571)

PODDZIAŁ IV. OBLICZANIE POWIERZCHNI OGÓŁU I SZCZEGÓŁÓW POMIAROWEJ PRZESTRZENI, W TO LICZĄC PORZĄDEK W UKŁADANIU POMIAROWYCH REJESTRÓW

Obliczanie powierzchni (§572 -§578)

Brulion rachónku (§579 -§580)

Rejestr pomiarowy (§581 -§582)

Odsyłacze na planie dla związku z rejestrem (§583 -§593)

Kontrola osad i porządek w układaniu pomiarowych rejestrów (§594 -§629)

Rys. 4.10. Drewniana węgielnica z pierwszej połowy XIX wieku (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.etesseract.com>)

Przy opisie nazw miejscowości na mapach obowiązywał podział kraju, który wprowadziła reforma z 21 sierpnia 1844 roku (por. rozdz. 2)

Na rysunku 4.3. przedstawiono za [77], granice guberni według podziału administracyjnego kraju z 1845 roku (granice te zostały wkreślone na tle wcześniej obowiązujących podziałów - jak pamiętamy, od 1 stycznia 1845 roku Królestwo dzieliło się na gubernie: augustowską (w poprzednim kształcie), lubelską (która powstała z połączenia dawnej lubelskiej i podlaskiej), płocką (w dotychczasowym kształcie), radomską łączącą dawną kielecką i sandomierską), warszawską (z połączenia dawnej mazowieckiej i kaliskiej). Gubernie te dzieliły się na 38 powiatów.

Podział ten obowiązywał do 1867 roku.

Rys. 4.11. Granice guberni od 1845 roku na tle wcześniej obowiązującego podziału administracyjnego Królestwa według [77].

4.2. Przykłady opracowań

Podstawowe opracowania kartograficzne sporządzane dla potrzeb oczynszowania i urządzania włości w dobrach prywatnych nie różniły się generalnie od przedstawianych wcześniej przykładów map sporządzanych dla dóbr donacyjnych.

Warto jednak zamieścić dwa bardzo ciekawe opracowania, które charakteryzują się ciekawymi okolicznościami ich sporządzenia..

Opracowania te pozyskane zostały z bogatego zbioru map prezentowanych przez Pana Piotra Tameczka na stronie *Toponimia regionu sieradzkiego* (<https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>) oraz w ramach projektu *Historyczne mapy regionu sieradzkiego* (<https://www.facebook.com/mapyregionusieradzkiego>)

Pierwsza z tych map wskazywać może, że przy oczynszowaniu i urządzaniu włości w dobrach prywatnych na mocy ukazu z 1846 roku wykorzystywane być mogły opracowania sporządzone już kilka lat wcześniej i to dla innych celów.

Przykładem może być *Mappa pomiaru szczegółowego gruntów włościńskich Wsi dziedzicznej Suchy* (oryginał w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, sygn. 164-8).

Opracowanie przedstawia układ 156 ponumerowanych działek włościńskich we wsi znajdującej się w dobrach Wincentego Nieniewskiego. Granice zewnętrzne wsi zostały okopcowane. Do granic wsi przylegają *Pastwiska wspólne Wsiów Suchy, Monichowa i Dzigorzenia* (rysunek 4.12).

Mapa sporządzona została w skali *50 prętów na 1 cal dziesiętny miary nowopolskiej*. Wpis znajdujący się pod podziałką transwersalną informuje: *Pomierzył i zrysował w Miesiącu Czerwcu 1842 roku J. Bagiński Jeometra*.

O okolicznościach powstania tej mapy informuje adnotacja wniesiona pod tytułem opracowania: *Wskutek wyroku Trybunału Cywilnego Gubernii Kaliskiej w sprawie W^{so} Nieniewskiego dziedzica przeciwko włościom tejże wsi w dniu 9/21 Marca 1839 r. zapadłego, oraz rezolucji W^{so} Zieleńskiego Sędziego Trybunału Kaliskiego z dnia $\frac{29 \text{ Kwietnia}}{11 \text{ Maja}}$ r.b. wydanej sporządzona przez Delegowanego Biegłego Inżyniera Obwodu Sieradzkiego, oraz Jeometrę patentowanego przysięgłego niżej podpisanego.*

Jak wynika z [129] Wincenty Nieniewski odziedziczył te dobra w 1837 roku i najprawdopodobniej wtedy zakwestionował istniejące umowy o użytkowanie gruntów, wchodząc w spór zbiorowy z włościanami wsi Suchy. Po przegranej rozprawie geometra Bagiński, delegowany jako biegły inżynier obwodu sieradzkiego zjeżdża na grunt i na podstawie wyników nowych pomiarów sporządza to opracowanie.

Warto przywołać jeszcze jedno opracowanie zamieszczone przez Pana Piotra Tameczka w cytowanym wyżej źródle.

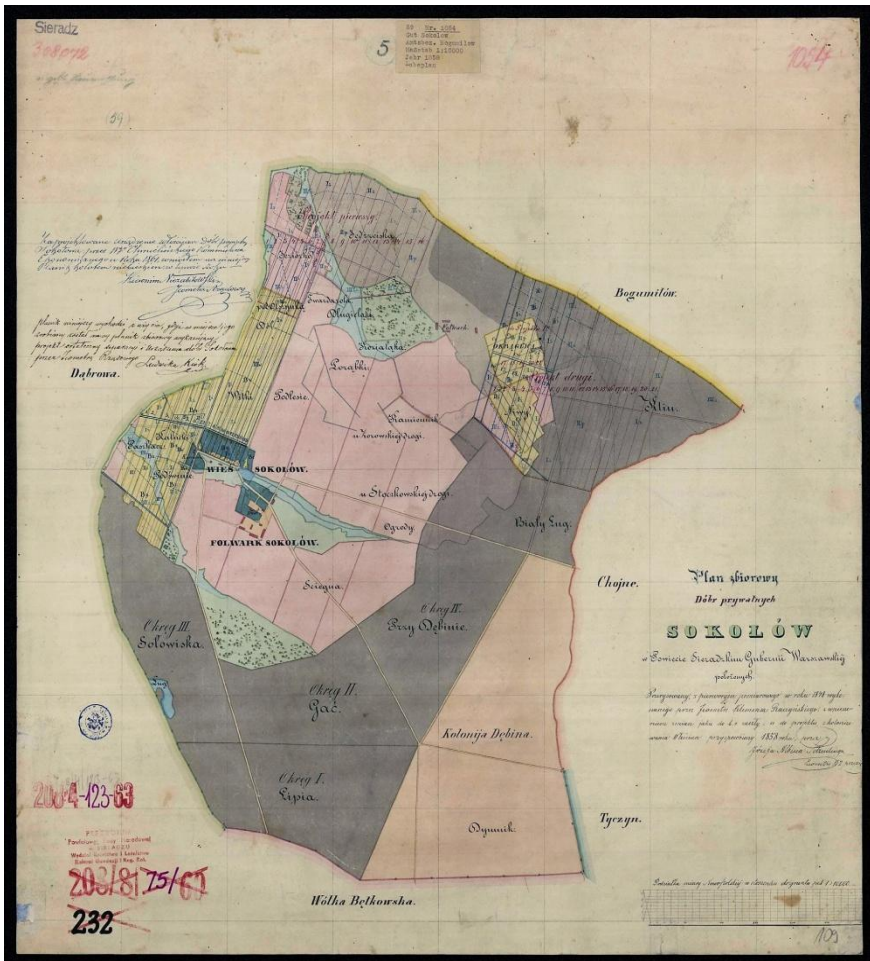
Jest to *Plan zbiorowy Dóbr prywatnych Sokołów w Powiecie Sieradzkim Gubernii Warszawskiej położonych*, którego oryginał jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Łodzi - Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 232.

Powodem jego sporządzenia było *skolonizowanie włościan* tej wsi oczynszowanych wcześniej na mocy ukazu z 1846 roku, o czym świadczy dokonany przez autora planu wpis znajdujący się pod tytułem opracowania: *Przerysowany z pierworysu pomiarowego w roku 1848 wykonanego przez Jeometrę Klemensa Raczyńskiego z wniesieniem zmian jakie do b.r. zaszyły, a do projektu kolonizowania włościan przysposobiony 1858 roku przez Józefa Albina Pełzuckiego Jeometrę k2 przysięgl.*

Opracowanie zostało sporządzone w *Podziałce miary Nowopolskiej w stosunku do gruntu jak 1:10000*. W granicach opracowywanego obszaru (czytelne są kopce graniczne) w skali barwnej przedstawiono układ działek włościańskich (z naniesioną zabudową) oraz grunty z zabudową dworską, folwarkiem Sokołów, czytelna jest lokalizacja karczmy (rysunek 4.13).

Opracowanie to zostało wykorzystane jako podkład do prac projektowych związanych z urządzeniem włościan tej wsi. Świadczy o tym wpis: *Zaprojektowane urządzenie włościan Dóbr prywatnych Sokołowa przez W^{so} Chmielińskiego Komisarza Ekonomicznego w rok 1861 wniosłem na niniejszy planik kolorem niebieskim w temże roku Hieronim Niezabitowski Jeometra Rządowy.*

Co ciekawe, po dokonanej separacji zewnętrznej gruntów włościańskich i urządzeniu włościan sporządzona została nowa mapa, dokumentująca ten fakt, o czym świadczy kolejna adnotacja wniesiona na prezentowane opracowanie: *Planik niniejszy wychodzi z użycia, gdyż w miejsce jego zrobiony został nowy planik zbiorowy wykazujący projekt ostateczny separacji i urządzenia dóbr Sokołowa przez Jeometrę Rządowego Ludwika Kioka.*

Rys. 4.13. Plan zbiorowy Dóbr prywatnych Sokolów w Powiecie Sieradzkim Gubernii Warszawskiej położonych z 1858 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi - Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 232 - źródło [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>

Jak pamiętamy, przy projektowaniu nowych układów przestrzennych przy realizacji reform włościańskich na mocy aktu z 1846 roku (wsie zgodnie z wolą mieszkańców w dopuszczalnym układzie kolonialnym albo *sielskim*) należało uwzględnić także, ewentualnie, dodatkowe rozwiązania, mówiące, że przy separacji zewnętrznej należało odłączać grunty ziem folwarcznych, oraz ewentualnych *osad karczemych*,

młynarskich, kowalskich, strycharskich, jako też officyalistów dworskich, to jest: służby leśnej, owczarskiej, ogrodowej itp.; a także dopuszczające - jeżeli osadnicy się na to zgodzą – zachowanie wspólnych pastwisk, czy też przy zachowaniu przewidzianych przepisami zasad podział pustek włościańskich (*grunta opustoszałe*) na działki włościańskie.

Także i dla takich przypadków sporządzane były dodatkowe mapy.

Być może przykładem takich map jest opracowanie znajdujące się w Magazynie kartografii Biblioteki Narodowej w Warszawie (sygn. ZZK 574). Jest to *Plan Kolonii Helenów do dóbr Wola Cyganowska należącej w Gubernii Warszawskiej Powiecie Stanisławowskim położonej, którą Pomierzył i zrysował w 1854 roku Karol Ziółkowski Jeometra Przysięgły* (rysunek 4.14).

Jest to najprawdopodobniej opracowanie, które powstało w wyniku separacji wewnętrznej majątku. Świadczy o tym nota wniesiona na mapę: *Po sprawdzeniu z gruntem, zaprowadzeniu odpowiednich poprawek w osadach Działu I^{go}, i po zmierzeniu i wniesieniu na plan Ogrodów i gruntów włościańskich Działu II^{go}, plan niniejszy za zgodny z gruntem uznaję. W Woli Cyganowskiej dnia 8/20 Października 1867 roku. Jan Dworzaczek, Starszy Jeometra Rządowy.*

Skorygowany został przebieg granic i ich numeracja w części objętej planem, oraz skartowane zostały wyniki nowych pomiarów pól, łąk i działek siedliskowych leżących na zachód od obszaru objętego pierworysem z 1854 roku.

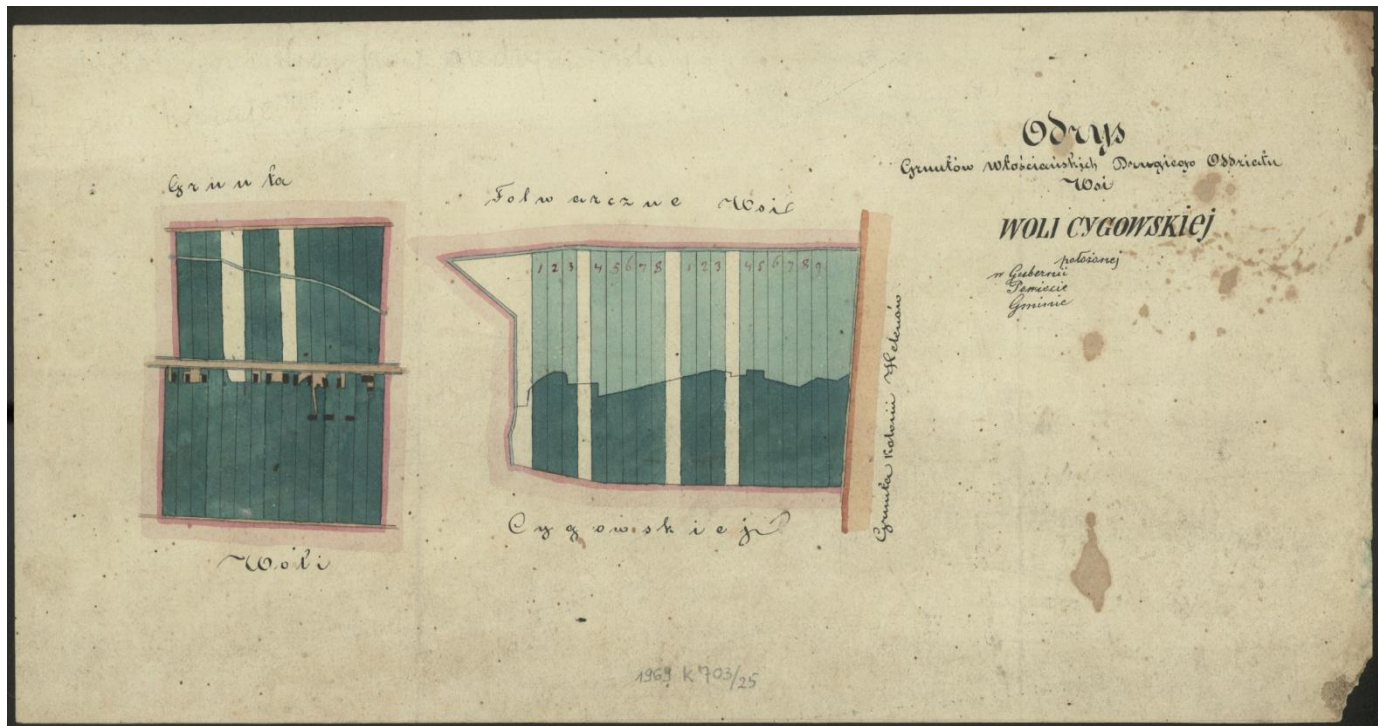
Korekcie uległ także tytuł mapy, który w nowym zapisie brzmi: *Plan Gruntów włościańskich wsi Wola Cygowska w Gubernii Warszawskiej Powiecie Radymińskim w gminie Cygów położonej.*

Na mapie znajduje się także nieczytelny wpis w języku rosyjskim z dnia 10(22) sierpnia 1872 roku. Wpis ten został opatrzony pieczęcią z dwugłowym carskim orłem.

W Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej przechowywane jest także drugie opracowanie, mające związek z pracami dotyczącymi oczyszczania włościan w tych dobrach (sygnatura ZZK 576).

Jest to niedokończone (a może taki był zamysł autora) opracowanie zatytułowane *Obrys gruntów włościańskich Drugiego Oddziału Wsi Woli Cygowskiej*, prawdopodobnie również autorstwa Jeometry Karola Ziółkowskiego.

Opracowanie to przedstawiono na rysunku 4.15.

Rys. 4.15. Obrys gruntów włściańskich Drugiego Oddziału Wsi Wola Cygowskiej (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Mag.. Kart. sygn. ZZK 576 – źródło <http://polona.pl>)

Opracowanie to przedstawiono na rysunku 4.13. Obejmuje dwa arealy gruntów włościańskich podzielonych na działki. Grunty wydzielone zostały z obszaru folwarku. Prawy areal od wschodu graniczy z gruntami Kolonii Helenów, przedstawionej na poprzedniej mapie.

Rys. 4.16. Pałac w Helenowie w 1836 roku (oryginał: Magazyn Ikonografii Biblioteki Narodowej, sygn.G.34044/WAF.665 – źródło <https://polona.pl/>)

Jak wynika z analizy przepisów, w trakcie urządzenia wsi geometra nie dokonywał utrwalania punktów załamania granic działek włościańskich – granicami użytkowanych przez włościan arealów pozostawały miedze.

Jednak, jak pamiętamy, podstawowe znaczenie miało utrwalanie granic w trakcie *separacji zewnętrznej i wewnętrznej* – oddzielania dóbr, w których takie prace były prowadzone, od majątności będących własnością innych podmiotów władania, a następnie kopcowanie granic wsi, oddzielających urządzanych włościan od innych składowych majątku (folwarków, osad służb dworskich itp.), w którym prowadzone były prace urządzeniowe. Rangę jednoznacznie utrwalonych na gruncie granic bardzo mocno podkreślają przepisy, które wdrażane zostają w kolejnych latach (por. rozdz. 5).

Rys. 4.17. Plan okopcowanej granicy w Ro: 1855 pomiędzy Wsią Rządową BORSZEWICE a Dobrami Prywatnymi GAJEWNIKI w Ekonomii Męka położonych z 1856 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi, Oddział w Sieradzu – dział Księgi hipoteczne Sieradz, sygn. 839/1796. Źródło {129} - <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>

Dla ilustracji tego zagadnienia warto zwrócić uwagę na kolejne opracowanie, które Pan Piotr Tameczka zamieszcza na prowadzonej przez Niego stronie *Toponimia regionu sieradzkiego* [129].

Jest to *Plan okopcowanej granicy w Ro: 1855 pomiędzy Wsią Rządową BORSZEWICE a Dobrami Prywatnymi GAJEWNIKI w Ekonomii Męka położonych z 1856 roku*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Archiwum Państwowym w Łodzi, Oddział w Sieradzu – dział Księgi hipoteczne Sieradz, sygn. 839/1796 (rysunek 4.17).

Adnotacja umieszczona pod tytułem informuje: *Z Pierworysów Urządzenia z ro: 1848 Jeom. Włady: Cichorskiego Zrysował w ro: 1856 Fr. Last Adj. mier. za N^o (nieczytelne)*.

Trudno przesądzać, dla jakich celów adiunkt mierniczy Franciszek Last sporządził to opracowanie w 1856 roku (być może przy kontynuowanej akcji rozgraniczania dóbr rządowych na mocy ustawy z 1818 roku), natomiast wpis jednoznacznie informuje, że materiałem źródłowym był pierworys urzędniowy geometry Władysława Cichorskiego z 1848 roku.

Pod wpisem autora planu znajdują się dwie dodatkowe adnotacje: *Zgodność granicy z pierworysem poświadczam wpisem d. 2/14 Lutego 1856 Roku (podpis nieczytelny)* oraz *Naczelnik Pomiarów Assesor Kollegialny (podpis nieczytelny)*

Analizując to opracowanie warto zwrócić uwagę, że znajdują się na nim dwie podziałki – *Podziałka Miary Rossyjskiej* i *Podziałka Miary Nowo Polskiej w stosunku 1:20000*.

4.3. Zakres prac

Zakres prac geodezyjnych związanych z oczynszowaniem włościan w dobrach prywatnych można próbować ustalić na podstawie danych statystycznych, zawartych w literaturze przedmiotu.

Nie udało się odzukać informacji w ilu wsiach udało się dokonać urzędzenia i oczynszowania włościan na mocy tego ukazu przed rokiem 1858.

Znana jest natomiast, odnaleziona w [29], liczba operatów sporządzonych po 1846 roku jeszcze niezatwierdzonych przez Komisje Spraw Wewnętrznych, a przesłanych do rozpoznania i zatwierdzenia po zmianie regulacji z 1858 roku. Dane przesłane Komisji do początku 1859 roku przez gubernatorów podano w tabeli 4.2.

Tabela 4.2. Niezatwierdzone do 1858 roku operaty sporządzone po roku 1846 roku

Status wsi	Liczba wsi
Urządzona i oczynszowana	5495
Urządzona z pozostawieniem włościan przy odbywaniu powinności w naturze	4347
Razem	9812

Według [29]

Kiedy pod koniec 1859 roku utworzone zostały Delegacje Powiatowe i Komitety Gubernialne do spraw rozpoznawania i zatwierdzania umów zawieranych między właścicielami dóbr i osiedlonymi w nich włościanami, dotyczące uregulowania gruntów włościańskich i oczynszowania włościan, zaczęły do nich napływać operaty sporządzane na mocy przepisów z 1858 roku.

Do 13 lipca 1861 roku otrzymano dane z 29 powiatów dotyczących operatów z 1860 roku, 10 powiatów nie przesało jeszcze żadnych informacji. Dane te zestawiono, za [29], w tabeli 4.3.

Tabela 4.3. Operaty z 1860 roku

Gubernia	operaty przesłane do lipca 1861 roku		operaty zatwierdzone do końca 1861 roku	
	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami
warszawska	2403	196	525	-
radomska	394	887	245	62
lubelska	365	2120	15	-
płocka	2035	401	128	-
augustowska	554	46	48	-
razem	5751	3650	961	62

Opracowanie własne na podstawie [29]

Jak napisano w [29], *większemu rozwinięciu działalności Delegacji Powiatowych stanęły na przeszkodzie brak planów i rejestrów pomiarowych, usprawiedliwiających czynności dopełnione na gruncie, spory z włościanami o granice, pastwiska i ugaj, wreszcie inne ważne trudności, połączone z tą czynnością.*

Wśród ważnych przeszkód utrudniających właściwe urządzenie wsi zwrócono w [26] uwagę na *wadliwy układ, a nawet zupełne pomieszenie gruntów folwarcznych z włościańskimi, zaś w [46] występowanie tak zwanych pustek włościańskich.*

Bunty włościańskie w 1861 roku wpłynęły na spowolnienie akcji urządzania i oczynszowania wsi. W całym roku 1861 do Delegacji Powiatowych wpłynęły dane przedstawione w tabeli 4.4.

Tabela 4.4. Operaty z 1861 roku

Gubernia	operaty przesłane w 1861 roku	
	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami
warszawska	227	44
radomska	742	320
lubelska	139	450
płocka	169	-
augustowska	71	4
razem	1348	818

Według [29]

W tymże 1861 roku Komisja Spraw Wewnętrznych postanowiła jednak, że ze względu na opóźnienia w zatwierdzaniu nadesłanych już operatów, przyjęty zostanie następujący tryb postępowania:

- w pierwszej kolejności rozpatrywane będą sporne operaty powstałe na mocy ukazu z 1846 roku. przed ogłoszeniem postanowienia z 1858 roku,
- w drugiej kolejności rozpatrywane będą, w miarę możliwości, zaległe operaty powstałe na mocy postanowienia z 1858 roku.

Dane z raportów Sekcji Włościańskiej Komisji Spraw Wewnętrznych dotyczące sumarycznej liczby zatwierdzonych operatów w latach 1861 i 1862 przedstawiono w tabeli 4.5.

Tabela 4.5. Liczby operatów zatwierdzonych w latach 1861-1862

Gubernie	1861		1862		razem	
	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami	wsie oczynszowane	wsie z powinnościami
warszawska	145	-	299	-	444	-
radomska	236	8	-	-	236	8
lubelska	132	254	61	89	193	343
płocka	120	11	65	31	185	42
augustowska	-	-	-	-	-	-
ogółem	633	273	425	120	1058	393

Opracowanie własne na podstawie [29]

Na podstawie przedstawionych danych można pokusić się o pewne zestawienie zbiorcze. W tabeli 4.6 zestawiono sumaryczną liczbę zatwierdzonych operatów z lat 1861/1862

Tabela 4.6. Sumaryczne zestawienie liczby zatwierdzonych operatów z lat 1861/1862

gubernie	1861		1862	razem
	sporządzone na mocy przepisów z roku			
	1846	1846 i 1858		
warszawska	525	145	299	969
radomska	307	244	-	551
lubelska	15	386	150	551
płocka	128	131	96	355
augustowska	48	-	-	48
ogółem				2474

Opracowanie własne na podstawie [29]

Nie znając informacji w ilu wsiach udało się dokonać urzędzenia i oczynszowania włościan na mocy ukazu z 1846 roku, zrealizowanych przed rokiem 1858 oraz losu operatów sporządzonych na mocy ukazu z roku 1856, które nie zostały zatwierdzone do końca 1862 roku można jedynie stwierdzić, że prace geodezyjne związane z reformami włościańskimi związanymi z oczynszowaniem dóbr prywatnych i instytucyjnych objęły do 1862 roku minimum 2474 wsie.

Z wydanej w 1861 roku publikacji [91] wynika, że do tego roku regulacje objęły 150000 włościan, to jest ponad połowę wszystkich uprawnionych.

Z danych zamieszczonych w tej publikacji wynika także, że rozległość dóbr prywatnych rozciągała się na obszarze 499646 włók (w tym lasów 128516 włók) i do urzędzenia i oczynszowania pozostało jeszcze na tym obszarze 124840 włościan, wśród których było 33883 osób, obrabiających areale od 3 do 9 mórg.

W 1862 roku wchodzi ustawa nakazująca oczynszowanie. O roli geodetów Królestwa Polskiego dotyczących prac na mocy tej ustawy przy braku danych trudno coś jednoznacznie wnioskować. Może brakuje danych dlatego, że zbliżał się rok 1864, kiedy to ruszyły prace geodezyjne związane z reformą uwłaszczeniową.

Rys.4.18. *Sobota na folwarku*, Józef Chełmoński 1869 (oryginał Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwent. MP4130MNW – źródło MW/Cyfrowe cyfrowe.mnw.art.pl/)

Rys.4.19. *Niedziela na wsi*, rycina G. Hähle, 1860 (oryginał Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy - Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego, sygn. P.10113 – źródło Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa mbc.cyfrowemazowsze.pl/)

5. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z UWŁASZCZENIEM WŁOŚCIAN W KRÓLESTWIE POLSKIM

Po akcji pomiaru dóbr i lasów, pracami związanymi z oczyszczaniem włości w dobrach donacyjnych a następnie w dobrach prywatnych, przed geodetami staje kolejne, najpoważniejsze zadanie.

Dnia 19 lutego (2 marca) 1864 roku car Aleksander II podpisuje ustawę zatytułowaną *Ukaz o urządzeniu włości* [90].

Rys. 5.1. Car Aleksander II według [39]

W artykule 1 tego ukazu znalazło się stwierdzenie:

Grunta zostające w posiadaniu włości (to jest osady włościńskie) tak w dobrach prywatnych i Najmilościwiej rozdanych (majoratskich), jakoteż w dobrach instytucyjnych (różnych zakładów) i rządowych, przechodzą na zupełną własność włości, w posiadaniu tych gruntów będących.

Kolejne artykuły precyzowały, między innymi:

- *Prawo własności gruntów, z wyjątkami artykułem 10 objętymi, nadaje się niniejszym Ukazem wszystkim w ogóle włościanom, posiadającym osady, do jakiegoby rodzaju włościan oni nie należeli, (to jest: kolonistom, kmieciom, rolnikom, półrolnikom, ogrodnikom, komornikom, zagrodnikom i t. p.) bez różnicy tytułu w moc którego osadę posiadli, to jest: czyto na zasadzie zatwierdzonych przez Rząd tabeli powinności, czy też na zasadzie wykazów, według prawa z d. 24 Maja (5 Czerwca) 1862 r. o oczyszczowaniu z urzędu sporządzonych, czy podług tabeli prestacyjnych, czy według przywilejów lub kontraktów na piśmie lub ustnie zawartych, terminowych lub bezterminowych, lub nakoniec bez kontraktów w moc przyjętego jedynie zwyczajaju), tudzież bez względu na rodzaj odbywanych przez nich powinności, (to jest czynszu, pieniężnego okupu, ustanowionego Ukazem z d. 4 (16) Maja 1861 r., osepów, dairin, pańszczyzn, lub też połączonych różnorodnych powinności i t. p.).*

- *razem z gruntem przez każdego włościanina nabytym, przechodzą na własność jego zupełną, wszystkie znajdujące się na tym gruncie, mieszkalne i gospodarskie budowle, a zarazem inwentarz gruntowy, jako to: bydło, robocze narzędzia i zasiewy.*

- *grunta zostające w posiadaniu włościan (o jest osady włościańskie) tak w dobrach prywatnych i Najmilościwiej rozdanych (majoratskich), jakoteż w dobrach instytucyjnych, (różnych zakładów) i rządowych, przechodzą na zupełną własność włościan, w posiadaniu tych gruntów będących*

- *włościanie, nawet po nabyciu przez nich osad na własność, zachowują prawo do tych służebności i użytków, z których dotychczasowo korzystają na zasadzie tabeli prestacyjnych, kontraktów, umów słownych lub zwyczajaju, jakoto: prawo otrzymywania drzewa na budowle i na opał, zbierania gałęzi, suszu, ściółki, prawa pasania w lasach dziedziców oraz na gruntach dworskich lub folwarcznych.*

- *od 3 (15) Kwietnia bieżącego 1864 roku, włościanie uwolnieni raz na zawsze zostają od wszelkich bez wyłączenia powinności, jakimi na korzyść dziedziców obłożeni byli... Na przyszłość włościanie obowiązani są wносить do Skarbu, za nabytą przez nich na własność ziemię, podatek gruntowy tym Ukazem ustanowiony.*

Uwłaszczenie odbywało się z odszkodowaniem dla właścicieli pod postacią tak zwanego wynagrodzenia likwidacyjnego, obliczanego podług ustalonej z urzędu stopy szacunkowej powinności, kapitalizowanych na 6% [11].

W nawiązaniu do tego aktu car tego samego dnia podpisuje również:

- *Ukaz o urządzeniu Gmin Wiejskich.*
- *Ukaz o Kommissyi Likwidacyjnej*
- *Ukaz o sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych Ustaw o włościanach.*

Ukazy zostają ogłoszone 31 marca (12 kwietnia) 1861 roku.

5.1. Odniesienia do prac geodezyjnych przy uwłaszczeniu włościan

Dnia 19 lutego (2 marca) zostaje podpisany *Ukaz o sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych ustaw włościanskich* [89].

W rozdziale III *O sporządzaniu, sprawdzaniu i przywozieniu do skutku Tabell likwidacyjnych*, w artykule 28 postanowiono: *Celem oznaczenia ilości gruntu na własność włościan przechodzącego, oraz ilości wynagrodzenia, przypadającego dziedzicom za zniesione powinności włościan sporządzane będą Tabelle likwidacyjne. Artykuł 29 precyzował: Dla każdej gromady wioskowej, mającej oddzielną Tabellę prestacyjną, lub tradycyjną, lub kontrakt lub inny podobny akt, określający rodzaj i wysokość powinności włościan, oddzielna Tabella likwidacyjna sporządzoną być ma. W gromadach wioskowych różnodziedzicznych do składu których wchodzi posiadłości kilku osób lub instytucyj, dla każdej posiadłości oddzielna Tabella likwidacyjna sporządzoną być ma.*

Zawartość tabeli ustalał artykuł 30, stanowiąc, między innymi:

Tabella likwidacyjna zawierać w sobie powinna:

a) *wykaz wszystkich osad na własność włościan przechodzących, z pokazaniem oddzielnie osad przy wydaniu Ukazu z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 roku istniejących od osad w późniejszym czasie urządzonych; osad podpadających pod moc rzeczonoego Ukazu od niepodpadających pod niego, nakoniec osad przez włościan zajmowanych od osad pustkami pozostałych.*

b) *oznaczenie ilości gruntów każdej pojedynczej osady.*

Tabele sporządzane miały być przez samych dziedziców, lub przez prawnie upoważnionych do tego pełnomocników. Podstawowymi materiałami źródłowymi miały być plany, kontrakty i tabele prestacyjne.

Ukaz przewidywał, że w przypadku, gdy dziedzic zajął niektóre grunta użytkowane przez rolników na mocy ukazu z 1846 roku a włościanie żądali oddania tych gruntów w *dawnych granicach* i ugoda nie doszła do skutku – może nastąpić *wyznaczenie Geometry na koszt dziedzica dla sporządzenia planu dawnych i teraźniejszych granic włościańskich posiadłości*.

Realizację wszystkich ukazów uwłaszczeniowych poruczono w tym dokumencie Urządzącemu Komitetowi w Królestwie, Komisji Likwidacyjnej i Komisjom Spraw Włościańskich. Stwierdzono, że za wszelkie sprawy dotyczące urządzenia włościan odpowiada w pierwszym rzędzie Komitet Urządzący. Na utrzymanie Kancelarii Komitetu i Komisji Spraw Włościańskich przewidziano *środki na najem Jeometrów, Taxatorów, Kancellistów, niższej służby itd., i w ogóle na wszelkie nadzwyczajne wydatki w przedmiocie urządzania włościan*.

Ukaz został ogłoszony drukiem 31 marca (12 kwietnia).

Na mocy ukazu *o sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych Ustaw o włościanach* z 19 lutego zostały opracowane tabele likwidacyjne, stanowiące podstawę rozpoczęcia działań uwłaszczeniowych dla dóbr prywatnych i instytucyjnych (w przypadku uwłaszczeń włościan osiadłych w dobrach rządowych sporządzane były tabele nadawcze).

Opracowany wzór tabeli likwidacyjnej, zatwierdzony 8(20) czerwca, nakazywał wpisywanie do niej każdej parceli włościańskiej w morgach i prętach kwadratowych, z podaniem powierzchni ogólnej oraz powierzchni wchodzących w jej skład użytków gruntowych (*przestrzeni gruntu zagrody, sadu, ornego, sianokosu, pastwiska i nieużytków*) [12].

Przepisy dotyczące sporządzania tabel likwidacyjnych wymagały by dane te były wykazywane zgodnie *ze zdjętymi z natury planami i rejestrami pomiarowymi*, ale dopuszczały jednak, by we wsiach, w których nowych pomiarów gruntów włościańskich brakuje *plan gruntów włościańskich wykopjowany został z ogólnego planu dominjalnego dóbr prywatnych lub rządowych, z ustawieniem w naturze jedynie znaków mierniczych* [12].

Blankiety tabel i przepisy rozesłano do powiatów celem sprzedaży ich każdemu żądającemu w cenie *kopiejek pięć za każdy arkusz zwierzchni lub środkowy tabel*, oraz w cenie *kopiejek czterdzieści* za każdy arkusz przepisów [117].

Komitet Urządzący postanowił, że w Komisjach Włościańskich do spraw uwłaszczeń powinni znaleźć się jeometry sprawdzający te tebele

i delegowani w teren celem *dopełnienia rozgraniczenia gruntów ilekroć zajdzie tego potrzeba*.

W razie potrzeby do ich zadań należałoby rozgraniczanie gruntów (ustalanie granic między gruntami dworskimi i włościańskimi), pomiar i oddzielenie pustek i pastwisk, a także niezbędne czynności *przy wyznaczaniu w jednej przestrzeni małych kawałków gruntów przechodzących na własność ogrodników, kopiarzy, komorników i innych włościan posiadających drobne własności* [117].

Miejsce
Herbu

TABELA LIKWIDACYJNA

Wsi
położonej w Gubernji
Powiecie
Okregu
Gminie

Ze względu na podział Królestwa wskazany Art. 21 Ukazu z dnia 19 Lutego (2 Marca) 1864 r.
o Komisji Likwidacyjnej wieś ta należy do Działu
i zostaje w jurysdykcji Komisji Spraw włościańskich

N. R. osady	Terminy Przebieg tabeli likwidacyjnej	Przebieg każdej osady na miarę nowopolską	Wyszczególnienie służebności z jakich włościanie korzystają
	Wyszczególnienie osad przeszłościowych z mocy Najwyższych Ustaw z dnia 19 Lutego (2 Marca) 1864 roku na własność włościan	Podział osady z ogrocinami lub bez ogrocin	UWAGI
		W grupie osady	
		W lokach	
		W pastwiskach	
		W wozowizkach	
		Ogółem	
		Wzrostki wyznaczania przysługujących osadom włościanom w myśl Art. 44 do 46 Ukazu o Komisji Likwidacyjnej	

Rys. 5.2. Wzór tabeli likwidacyjnej według [117]

Na 102 posiedzeniu Komitetu Urządzającego w dniu 25 lipca (6 sierpnia) poświęconym *delegowaniu do Komisji Włościańskich jeometrów*, na podstawie dokonanych uzgodnień z Wydziału Pomiarów Komisji Rządowej i Skarbu, liczącego 70 osób, wydelegowano 27 jeometrów do dyspozycji Komisji Włościańskich, z rocznym uposażeniem 300 – 750 rubli, nie licząc kosztów podróży. Pełnienie obowiązków powierzono im 10 września 1864 r. Przyjęto założenie, że przy delegowaniu tych fachowców do prac *baczyć należało, iżby nie byli przeznaczani do tych miejscowości, w których wykonywali już poprzednio czynności*. Kierownictwo nad tymi jeometrami sprawowało 6 urzędników technicznych z ministerstwa dóbr państwowych Rosji [12].

Przyjęto, że [117]:

- *Wydelegowani geometrowie zostawać powinni pod bezpośrednim zarządem Komisji, - i przede wszystkim użyci być winni do prac nie cierpiących żadnej zwłoki, przy pomiarze i oddzielaniu pustek i pastwisk, i w ogólności przy ustaleniu granic pomiędzy gruntami włościańskimi, a dworskiermi; - niemniej, do czynności najniezbędniejszych przy wyznaczaniu w jednej przestrzeni małych kawałków gruntu przechodzących na własność ogrodników, kopiarzy, komorników i innych włościan posiadających drobne własności.*

- *Plany pomiarowe sporządzone przez delegować się mających jeometrów, winny być przez nich podpisane. Jeżeli na czynności ich żadne ze strony włościan nie zajdą zażalenia, plany rzeczony będą przez Komisje ostatecznie zatwierdzone. W przypadku zaś zażeń ze strony włościan, lub zakwestjonowania przez nich czynności przez jeometrów dopełnionej, czynność ta ulegnie sprawdzeniu, do czego byłoby pożądanem wyznaczenie zasługujących na zupełne zaufanie rewizorów-techników.*

Przyjęto również, że *odkomenderowanie rzeczonych Jeometrów nie wymaga dodatkowego ich wynagradzania, gdyż w Najwyżej zatwierdzonych w dniu 20 Czerwca (2 Lipca) 1850 roku przepisach, wskazane są stosowne w tej mierze zasady, według których Jeometry wysyłani na grunt w interesach służbowych, otrzymują obok pobieranych płac etatowych, diety i kosztu podróży, stosownie do klasy zajmowanego przez nich urzędu* [117].

Całe 150 posiedzenie Komitetu Urządzającego w dniu 5(17) września [117] poświęcono problematyce *pod uznanie Komitetu Urządzającego jeszcze nie przedstawionej, a dotyczącej sposobu wykonywania robót pomiarowych, jako też powiększenia siły technicznej.*

Podstawowym ustaleniem, z punktu widzenia tej monografii, było przyjęcie wniosku:

Pod względem sposobu wykonywania robót pomiarowych, obowiązują w Królestwie Polskiem szczególne przepisy, wydane przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu pod tytułem: „Przepisy obowiązujące przy pomiarach dóbr i lasów rządowych, oraz majątków pod opieką rządu zostających”. Stosownie do tych przepisów, roboty pomiarowe dokonywane są przez jeometrów wykwalifikowanych i przysięgłych.

Członek Zawiadujący czynnościami Komitetu Urządzającego poinformował zebranych o tym, że:

Komisjom Spraw Włościańskich przesłano po jednym egzemplarzu rzeczonych przepisów, z wezwaniem Prezesów Komisji o przedstawienie opinii: czy przepisy te będą dostatecznymi w zastosowaniu ich do wymagań wypływających z urzędzenia gruntowych stosunków włościańskich.

Zwrócono uwagę na fakt, że ze względu na to, iż w miarę rozwoju czynności w sprawach włościańskich, przybywać będzie do wykonania coraz znaczniejsza ilość czynności pomiarowych, należałoby obmyśleć środki powiększenia siły technicznej do skutecznienia tych robót.

Przyjęto ustalenie, że choć do chwili obecnej wniesiono już około 30-u podań ze strony jeometrów tak przebywających w Królestwie Polakiem, jako i zamieszkałych w Cesarstwie, lub w Prusach, a występujących z prośbami o przyjęcie ich do służby; wszakże z pomocy tych jeometrów można będzie korzystać dopiero później, gdy zajdzie szczególna tego potrzeba, albowiem nie można spuszczać z uwagi, że utrzymywanie na koszcie Skarbu jeometrów do wszelkich robót pomiarowych z urzędzenia gruntowych stosunków włościan wypływać mogących, pociągnęłoby za sobą bardzo znaczny wydatek.

Jednak uwzględniając sugerowany przez Prezesów Komisji Włościańskich fakt, że przewidywany zakres prac powiększa ilość czynności pomiarowych do tego stopnia, że do załatwienia ich w obecnej porze, sami Jeometry rządowi nie byłiby wystarczającymi, jako właściwe rozwiązanie uznano udzielanie dziedzicom i włościanom pozwoleń na ugodzenie na ich koszt, według ich własnego uznania, jeometrów wolno-praktykujących, z zastrzeżeniem, aby w razie zażalenia jednej ze stron, roboty jeometrów wolno-praktykujących, poddawane były rewizjom jeometrów rządowych.

Przyjęto następujące ustalenia:

Dziedzice i włościanie za wzajemnym porozumieniem się, mogą ugodzić Jeometrę wolno – praktykującego do wykonywania robót pomiarowych na wspólny koszt obydwóch stron, lub na koszt jednej ze stron interesowanych, o czym właściwego Komisarza rewirowego zawiadomić powinni.

Ustalono dodatkowo, że Komisarz rewirowy w razie wniesienia żądania tylko przez jedną stronę, może i drugą stronę do ugody zawezwać.

Możliwość wykonywania prac przez takich jeometrów obwarowano dwoma warunkami [117]:

- *Jeometra wolno – praktykujący pragnący zajmować się wspomnianymi czynnościami pomiarowymi, powinien złożyć odpowiednią w tej mierze deklarację miejscowej Komisji Spraw Włościańskich, lub Komisarzowi rewirowemu, i przedstawić dowody przekonywające, że posiada prawo i kwalifikację do zajmowania się pomiarami gruntów,*

- *Komisja Spraw Włościańskich lub Komisarz rewirowy znalazłszy dowody rzeczone dostatecznymi, udzieli Jeometrze pozwolenie na wykonywanie robót pomiarowych przy urządzaniu gruntowych stosunków włościan i zarazem odbierze od niego deklarację, że stosować się będzie do obowiązujących instrukcyj i przepisów o wykonywaniu robót pomiarowych.*

Przyjęto także ustalenie:

Jeżeli w czasie trwania czynności pomiarowej, lub po jej ukończeniu, lecz przed poświadczeniem planu pomiarowego przez Komisję Spraw Włościańskich, którakolwiek strona wystąpi ze skargą do Komisji lub Komisarza rewirowego, -zarządzoną zostanie za pośrednictwem jeometry rządowego rewizja pomiaru dokonanego przez jeometrę wolno-praktykującego, rewizja taka może być również zarządzoną, i w skutku uznania jej potrzeby przez samą Komisję Spraw włościańskich lub przez Komisarza rewirowego.

Wstępnie wyznaczono do tych spraw 6 mierniczych urzędników, zasługujących na zupełne zaufanie i posiadających dokładną znajomość miernictwa, mających pełnić funkcje rewizorów – techników.

Ustalono, że obecnie nie zachodzi wcale potrzeba układania nowej instrukcji pomiarowej, lecz spoczywa na nich obowiązek stosować się przy swych czynnościach do tych przepisów, jakie po uznaniu ich na odbytych z Prezesami Komisji obradach za odpowiednie celowi, wniesione zostały do 102 pozycji postanowień Komitetu Urządzącego.

Rys. 5.3. Pieczęć C.K. Cywilnego geometry według mapy z 1861 roku *Wulka Mazowiecka w obwodzie Żółkiewskim* – oryginał w, Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygn. ZZK 2001

Rys. 5.4. Pieczęć Jeometry kl. II według mapy 1870 roku *Plan Lasu Ciepów z dóbr Wola Cyganowska w Gubernii Warszawskiej Powiecie Radzymskim położonego* – oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygn. ZZK 575

Rys. 5.5. Pieczęć Jeometry kl. II według mapy z 1880 roku *Mapa gruntów karczemych nalrżących do Dóbr prywatnych Rąbień* – oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego

Rys. 5.6. Pieczęć Jeometry kl. II według mapy z 1898 roku
Копия плана учзтковъ земли исключенныхъ из общагопространства умныя КРУШЕВО неодремненныхъ сеудою земскаго кредитнаго общества Петроковской губернии лодзинскаго уызда - oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego

Tak więc podstawowym standardem technicznym obowiązującym przy wykonywaniu prac pomiarowo – kartograficznych związanych z uwłaszczeniem były, przywoływane już (por. rozdz, 4.1.2), opracowane przez Oddział Pomiarów przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu i zatwierdzone 15/27 grudnia 1839 r. *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających*.

Przepisy techniczne uzupełniane były ustaleniami formalno - technicznymi, przyjmowanymi przez Komitet Urządzający, ze szczególnym uwzględnieniem przyjętych 25 lipca (6 sierpnia) 1864 roku *Przepisów postępowania w sprawach dotyczących spraw gruntowych włościan w Królestwie Polskim*.

W latach 1871 oraz 1881 wprowadzono pewne zmiany dotyczące ustawodawstwa mierniczego, jednak, jak podkreślono w [12], wprowadzane przepisy obejmowały tylko pewne modyfikacje i w *tych wszystkich jednak materjach, których nowa ustawa nie dotknęła, pozostały w swej mocy przepisy z okresu uprzedniego*.

W kolejnych podrozdziałach zasygnalizowano watki z tych przepisów.

5.1.1. Prace prowadzone w latach 1864 – 1870

W pomiarach dotyczących gruntów włościańskich na podstawie standardu z 1839 roku, szczególne zastosowanie znajdował rozdział III (por. rozdz, 4.1.2). Trudno przytaczać wszystkie ustalenia liczącego 201 paragrafów rozdziału. Odsyłając wszystkich zainteresowanych szczegółami do oryginału, warto przytoczyć jedynie kilka wybranych ustaleń [102].

Punktem wyjścia był §368:

Pomiar szczegółów gruntu składać się ma: z pierworysu planu pomiarowego; z pomiarowego rejestru, każda z tych robót odpowiadać powinna zamiarom administracyjnym i względem technicznym.

Przepisy dotyczące pomiaru ustalały, że *pomiary pod względem szczegółów na pierworysie żądanych, mogą być w powszechności tylko: ogólne lub szczegółowe* i wyjaśniały:

- *Pomiar będzie ogólny jeżeli wyobraża obszary użytków i nieużytków z główne mi drogami i rzekami w nich będącemi, wyrażając każdy obszar we właściwym położeniu jego względem, ale w ogólnych*

tylko obwodnicach jak do używania różnego nazwiska użytkujących należy i bez wykazywania podziałów, jakie w każdym takim obszarze poszczególne znajdować się mogą (§373)

- Pomiar będzie szczegółowy, kiedy przedstawia to wszystko, co pod względem wszelakich pożytków z powierzchni ziemi ciągniętych i każdego z użytkujących w lasciwych, jest na gruncie widoczne i w podziale zarządzonej wydatnie wyrażone byż może (§ 374).

Należy podkreślić, że mimo iż w 1850 roku wprowadzono rosyjski system miar, w pomiarach związanych z uwłaszczeniem, stosowano zgodnie z tym standardem, miary nowopolskie i podstawową miarą długości był pręt [12]. Pręt miary nowopolskiej zawierał 15 stóp (4,22 metra).

Przy rozgraniczeniach zewnętrznych gruntów włościańskich sypano kopce, które w zależności od rodzaju (*główne czyli kątowe* - w załamaniach linii granicznych lub *środkowe* - na dłuższych liniach granicznych) miały szerokości 1 i 0,8 pr. i wysokości 0,5 i 0,4 pręta [12].

Odniesienia do pomiaru szczegółów zawierał §530:

Pomiary szczegółowe, (...) obejmować mają ze względem na § 375 wszystkie wogólności szczegóły, których najmniejszy wymiar gruntowy, jaki przy wypracowaniu osobno brać w cerkel trzeba, wynosi:

pięć pręcików przy podziale w stosunku 1:5000

dwa pręciki 1:2500

Przy pomiarach gruntów włościańskich powszechnie sporządzane były plany w skali zawierającej w $\frac{1}{100}$ części pręta 50 prętów czyli $\frac{1}{500}$ miary normalnej [12], czyli w skali 1:5000.

Paragraf 530 odnosił się również do sporządzania pierworysów, stanowiąc:

Trzy są rodzaje wyrażania szczegółów na planie pierworysu pomiaru:, które razem część rysórkową wypracowania stanowią mianowicie:

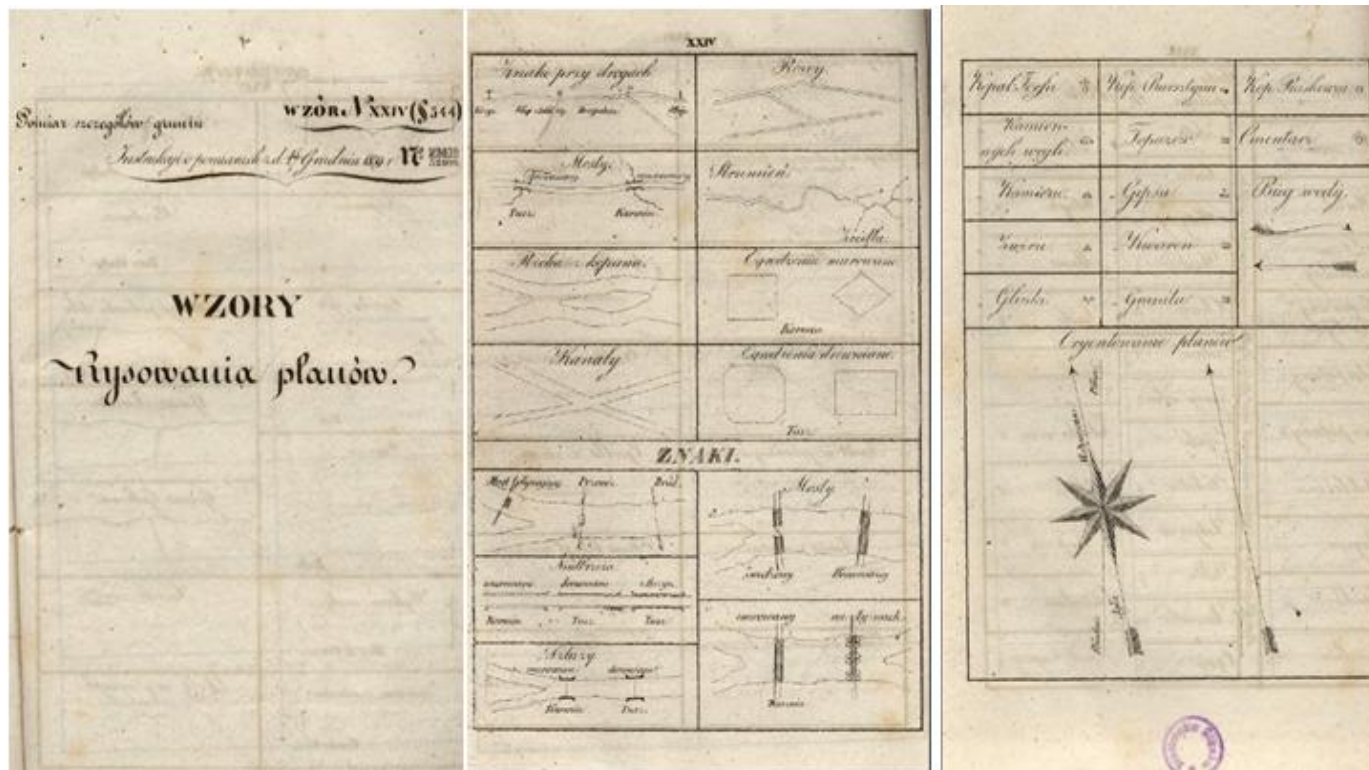
Wykreślenie Linijne,

Zakładanie kolorami,

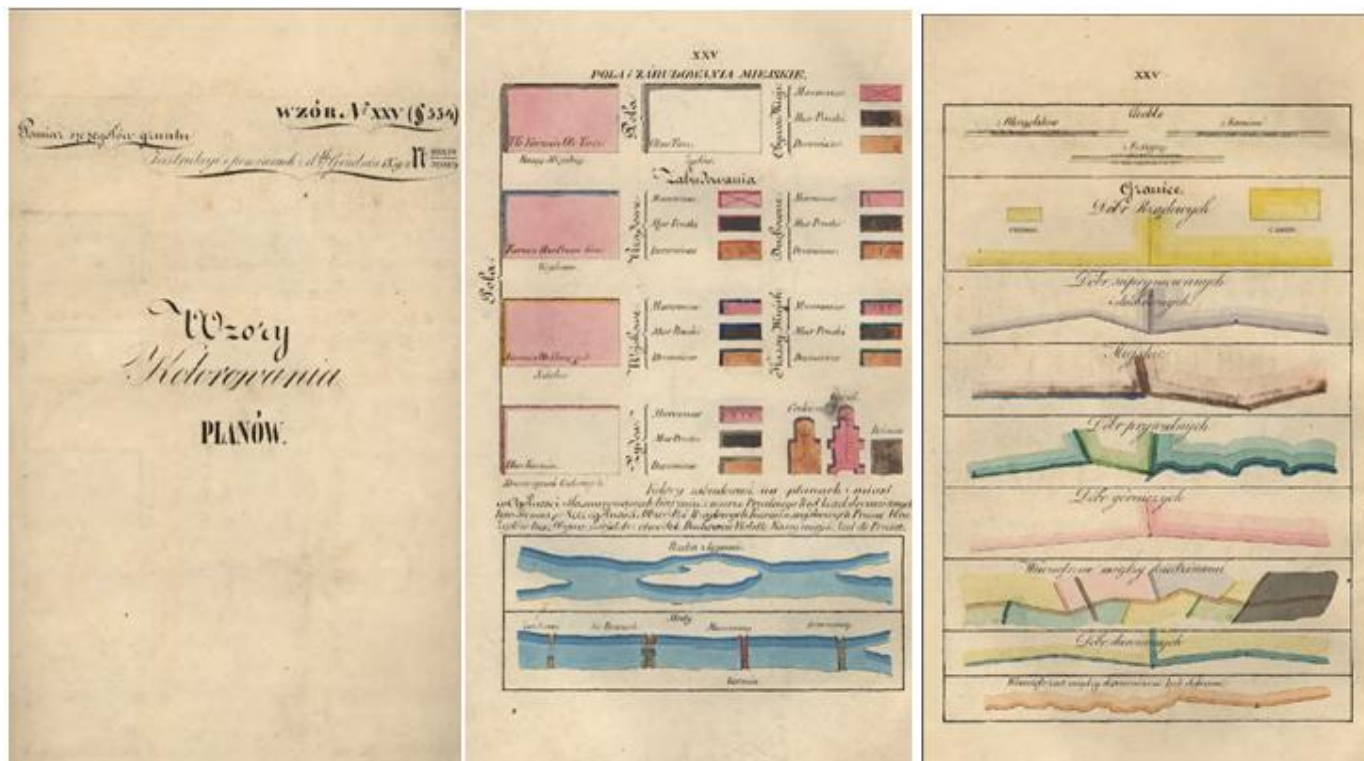
Opisanie.

W dostosowaniu do tych ustaleń standard zawierał wzory znaków umownych, oznaczeń barwnych, liternictwa obowiązujących przy opracowaniu map - Wzór N. XXIV. Rysowania (§544), Wzór N. XXV. Kolorowania planów (§554), Wzór XXVI. Druku i pisma (§567), Wzór N. XXVII. Tablica stopniowania wysokości pisma (§567).

Wycinki tych wzorów przedstawiono na kolejnych rysunkach.

Rys. 5.7. Strona tytułowa i wybrane karty wzoru nr XXIV według [102]

Rys. 5.8. Strona tytułowa i wybrane karty wzoru nr XXV według [102]

Każdy pierworys powinien zawierać w tytule słowo *mapa lub plan*, który uzupełnia (§570):

1. *Wyraz zbiorowy oznaczający przestrzeń pomiarem objętą, jakimi są wyrazy: ekonomia, dobra, leśnictwo, miasto, wieś, folwark, osada i t.p.*
2. *Imię własne przestrzeni, jak w administracji ekonomicznej lub leśnej takowa jest nazywaną.*
3. *Wymienienie w jakiej gubernii, obwodzie, powiecie i parafii, toż miejsce jest położone,*
- 4- *Imię i nazwisko autora pomiaru.*
5. *Urząd autora.*
6. *Rok w którym pomiar został wykonany.*
7. *Imię i nazwisko tego, który rysunek planu wykonał.*
8. *Rok i miesiąc wykonania rysunku, z dodatkiem numeru Rozkazu Władzy, w skutek którego praca była podjętą.*

Za kopje planów ściągano opłatę po kop. 3 od morga [12].

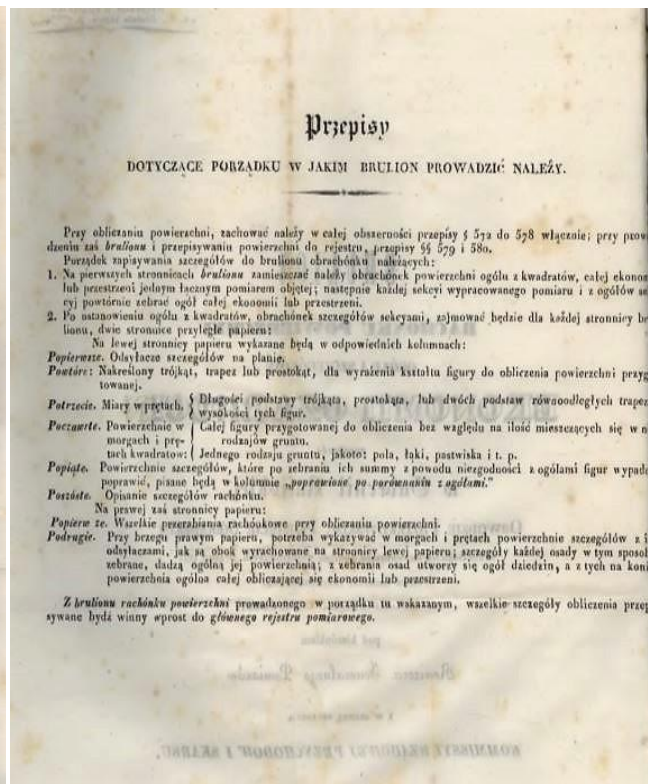
Powierzchnia obliczana była metodami graficznymi w morgach i prętach kwadratowych. Obliczenia prowadzone były w brulionach rachunkowych (Wzór N. XXIX. *Brulion rachónku powierzchni* (§579) i wpisywane do rejestru pomiarowego (Wzór N. XXX. *Rejestr pomiarowy* (§581))

Regulował to § 580:

Wszystkie powierzchnie obliczone w brulionie obrachowania powierzchni, przepisane byđż winny do rejestru pomiarowego, każda w tej kolumnie, jaka dla tego rodzaju użytku jest przeznaczona, do której figura należy; przy czem, też samą powierzchnię zapisać potrzeba na właściwym szczególe pierworysu, aby nawet po zatraceniu rejestru pomiarowego, praca obrachowania powierzchni nie była straconą.

Wzory te podano na kolejnych rysunkach, uwzględniając okładki formularzy i wybrane strony wewnętrzne.

Przy analizie wzorów z instrukcji zwraca uwagę fakt, że znajdują się na nich *Przepisy ogólne* zawierające szczegóły dotyczące sposobu postępowania i wypełniania danego dokumentu. Podobne objaśnienia znajdowały się również współcześnie na obowiązujących do niedawna w geodezji formularzach dzienników pomiarowych.

Rys. 5.9. Okładki wzoru nr XXIX według [102]

Obrachowanie szczegółów Sekcyjami												Zusady osobno stan				
Klasa	Rodzaj	Dzielnice				Dzielnice				Opisane szczegóły rachunku.		Miejsce dla wszelkich przerabiań rachunkowych.		Lp. k.	Zusady osobno stan	
		Polny		Wysoki		Kata. Figury		Jednost. mierz. gruntu								Przebieganie granicy
		Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.	Mierz. Popy.			Mierz. Popy.
SERCYA I.																
C 1	D D D D	200,0 250,0 210,0 120,0 220,0 100,0 731,0	300,0 308,0 160,0 5,0	225 184 140 13	240 240 185 28	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240	240 240 240 240
A 6	Δ	150,0	200,0	30	15	43	243	43	210	Gajkowice folwark pole przy granicy Chodowa.						
B 9	Δ	70,0	54,0				6	90	6	pastwisko w polu A6.						
10	Δ	223,0	140,0				54	20	54	włocisz z zachodniej strony szosy przy dr. z Chodowa						
		223,0	134,0	121	53	120	33	119	274	pole między szosą i granicą Chodowa.						
		300,0					1	30	1	Droga z Chodowa do Gajkowice przy Bro.						
							223	99	223	Ogółem Figura 1.						
A 1	Δ	180,0	334,0	67	71	39	111	59	100	Gajkowice folwark pole przy zabudowaniu.						
		50,0	40,0				6	200	6	zabudowania A1.						
A 2	Δ	111,0	100,0	18	150	10	150	10	150	Droga z Chodowa do Gajkowice w A1.						
B 11	Δ	80,0	30,0				8	8		Gajkowice folwark pole szosy.						
		230,0	180,0	69	11	50	251	50	240	włocisznie pole przy szosie.						
		100,0	35,0				71	200	11	luka polna przy B11.						
B 12	Δ	130,0	80,0				16	16		Droga z Chodowa przy B11.						
13	Δ	130,0	70,5	14	30	13	110	13	110	Gajkowice włocisznie Cewosa.						
							220		220	pole przy drodze do Podziału.						
							184	261	184	Droga z Podziału przy B13.						
							184	261	184	Ogółem Figura II.						
B 7	Δ	120,0	280,0	29	134	28	74	28	40	Gajkowice włocisznie, pole przy wsi.						
							1	60	1	luka polna w B7.						
B 8	Δ	331,4	166,0				61	70	61	pole przy granicy Chodowa.						
							140	210	140	Ogółem Figura III.						
C 1	□	731,0	5,0				19	58		Szosa w granicach Gajkowice.						
SERCYA II.																
	Δ	170,3	450,0	350	195			85	150	1. Fig. między granicą Czarnocina i Sek. I. Gajkowice gruntu						
	Δ	300,3	300,0	300	30			360		2. Fig. między granicą Gajkowice Sek. III i V. Czarnocina gruntu						
	Δ	187,0	140,0	114	240			114	253	3. Fig. przy granicy Kofalcina. Czarnocina gruntu.						
		300,0		827	165			827	165	Sercya II. Ogółem.						
A 3	Δ	80,0	74,0	9	260	5	200			Gajkowice folwark pole przy granicy Czarnocina.						
4	Δ	70,0	36,0				4	60		pole przy granicy Czarnocina.						
		152,0	108,0	37	148	36	168			luka podziału pole.						
5	Δ	160,0	154,0	41	305	32	220			Droga do Gajkowice przy A4.						
							2	100		pole ko Kofalcina.						
B 1	□	30,0	20,0				1	30		placek ziemny w polu A5.						
		5,0	10,0							Pawel A. we wsi ogólnie.						
												do przeniesienia	847	30		

Rys. 5.10. Przykładowa karta wzoru nr XXIX według [102]

Oznaczenie	Nazwa, podpis i tłumaczenie główna lub jej nazwa przedsięwzięcia	OGÓLNE LITERALS prze- słani- Mora, Ty	WŁOSKI												FRANCUSKI												Uwagi
			SICILIA						NAPLES						PARIZ						LONDYN						
			WŁOSKI		FRANCUSKI		SICILIA		NAPLES		PARIZ		LONDYN		WŁOSKI		FRANCUSKI		SICILIA		NAPLES		PARIZ		LONDYN		
			M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	M.	F.	
I F 13	Nawias na cześć króla de Piastem	102																								W grupie głównych, składowe	
II F 13	103																								
III F 13	104																								
IV 13	105																								
K 13	106																								
K 13	107																								
AV	108																								
AP	109																								
EP	110																								
EP	111																								
EP	112																								
EP	113																								
EP	114																								
EP	115																								
EP	116																								
EP	117																								
EP	118																								
EP	119																								
EP	120																								
EP	121																								
EP	122																								
EP	123																								
EP	124																								
EP	125																								
EP	126																								
EP	127																								
EP	128																								
EP	129																								
EP	130																								
EP	131																								
EP	132																								
EP	133																								
EP	134																								
EP	135																								
EP	136																								
EP	137																								
EP	138																								
EP	139																								
EP	140																								
EP	141																								
EP	142																								
EP	143																								
EP	144																								
EP	145																								
EP	146																								
EP	147																								
EP	148																								
EP	149																								
EP	150																								

Rys. 5.12. Przykładowa karta wzoru nr XXX według [102]

5.1.2. Prace prowadzone w latach 1871-1880

Geodezyjny standard techniczny z 1839 roku zostaje uzupełniony rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 11 listopada 1871 roku.

Nie udało się dotrzeć do oryginału tego rozporządzenia. Wprowadzane zmiany zostaną przedstawione na podstawie informacji zamieszczonych w literaturze przedmiotu, ze szczególnym uwzględnieniem [12].

Rozporządzenie rozszerza obowiązujące dotąd ustalenia dotyczące kopców granicznych.

Zmieniają się, przede wszystkim ustalenia dotyczące kopców głównych usypywanych końcach linii granicznych dóbr. Wysokość kopców powinna się równać połowie ich średnicy. W środku każdego kopca głównego, gdy to jest możliwe, powinno się umieszczać *śłup drewniany 6—9 cali grubości i 2 — 2¹/₂ łokci wysokości, opalony*. Śłup ten powinien być umieszczany w ten sposób, by nie wystawał więcej niż na ²/₃ stopy i musi być utwardzony *węglami, kamieniami, szkłem lub przynajmniej ziemią kolorem i gatunkiem różniącą się od tej, na jakiej kopiec postawiony został*.

Ustalenia te nie negowały, oczywiście, rangi istniejących już przypadków stabilizacji trwałej punktów granicznych (rysunek 5.13).

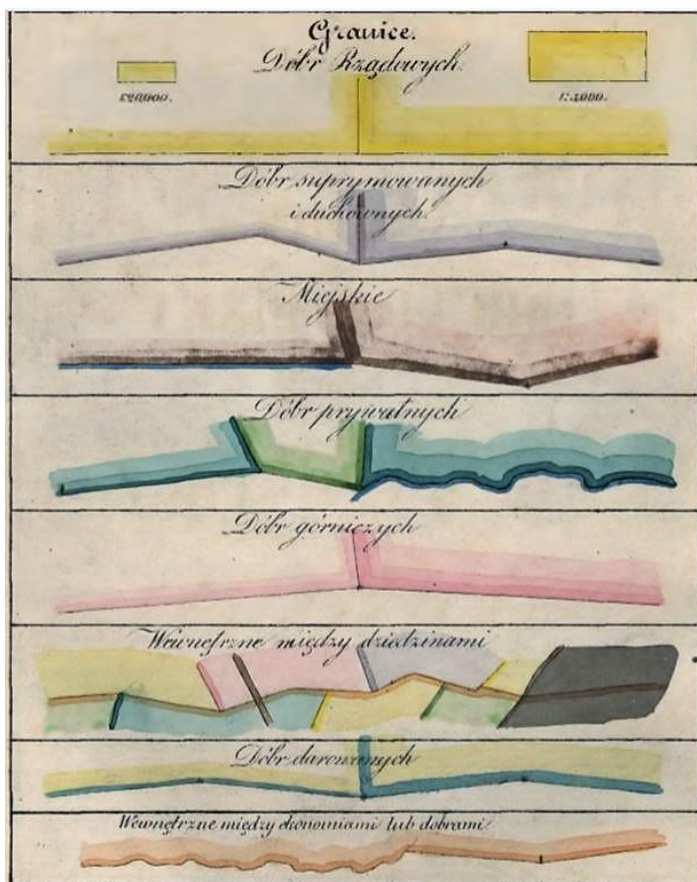
Rys. 5.13. Przykład stabilizacji trwałej punktu granicznego (znak graniczny włości cysterskich w Bolkowie z XVII wieku - zdjęcie M. Czochański)

W punktach zbiegu granic kilku przyległych posiadłości dla każdej z nich powinno się usypać osobny kopiec główny, a ponadto kopce główne powinny występować również w punktach, gdzie *granicę przecina kolej żelazna, kanał, szosa 1 i 2 rzędu, jezioro lub t. p.*;

Przepisy wskazywały także, by w przypadku *granic krętych*, oraz długich linii granicznych sypać kopce środkowe, tak, *by z każdego z nich można było dobrze widzieć kopiec następujący, mniej więcej o 50 prętów*

Na planach powinny być podawane długości odcinków łączących poszczególne kopce.

Przepisy z 1871 roku modyfikowały również dotychczasowe ustalenia dotyczące sposobu kolorowania linii granicznych dóbr (rysunek 5.14).

Rys. 5.14. Zasada kolorowania granic dóbr według wzoru XXV [102]

Wprowadzone modyfikacje ustalały: *Oprawdając farbą granice, należy dla każdej z przyległych posiadłości posługiwać się odrębną farbą, dając jeden odcień, gdy przyległa posiadłość znajduje się w tymże, co wieś odgraniczana powiecie; dwa — gdy w innym; trzy—gdy w innej gubernji; cztery—gdy jest to granica państwa.*

Nakazywały również by przyległe do gruntów włościańskich posiadłości oznaczać na planie opisami oraz wymieniać nazwy położonych na granicy lasów, jarów, błot, rzek, jezior, dróg ze wskazaniem czy jest to droga żelazna, czy szosa i jakiego rzędu.

Grunty włościańskie miały być kreślone na planie szczegółowo z podziałem na:

- *grunty indywidualne i wspólne, osobnemi numerami w tabeli oznaczone.*

- *na ziemię użytkową pod budynkami i sadami, łąki, pastwiska, lasy i t. d., oraz nieużytkową — pod rowami, drogami, wodą, piaski i t. p.*

Każdy rodzaj użytków należało pokrywać inną farbą i objaśnić, jaką farbą jaki użytek jest pokryty.

Odnosiły się także do sposobu opisywania parcel:

- *na każdej z oznaczonych na planie parceli indywidualnych lub będących własnością wspólną wystawić należy właściwy numer, pod którym dany grunt indywidualny lub wspólny zapisany jest w tabeli likwidacyjnej lub nadawczej, tudzież ilość zawierającego się w danej parceli gruntu.*

- *jeśli osada (grunt użytkowany przez jednego rolnika) jednym numerem oznaczona, składa się z kilku działek, w różnych miejscach położonych, to oznaczać należy przestrzeń gruntu każdej oddzielnej części osady.*

- *w razach, gdy grunty włościańskie położone są w dwu lub więcej parcelach, należy parcele te podać na planie w takim położeniu i odległości jedna od drugiej, w jakich znajdują się one w rzeczywistości z podaniem długości linii magistralnych, wymierzonych dla określenia odległości położonych oddzielnie parceli; wymierzając linie magistralne za podstawę, biorą się punkty na liniach granicznych, oznaczone w naturze i na planie znakami mierniczemi.*

Wprowadzone przepisy odnosiły się również do przypadków szczególnych, dotyczących parcel włościańskich położonych w dużych odległościach od wsi:

- *gdy idzie o działki gruntu bardzo oddalono od pozostałych gruntów włościańskich, np. łąki położone zdala od wsi, wśród lasów dworskich, to wnosząc je na plan, można je nie umieszczać w odległości*

odpowiadającej rzeczywistości, lecz należy położenie ich wykazać zgodnie z naturą i oznaczyć na planie długość jednej linii magistralnej lub kilku połączeniowych oraz punkty, które posłużyły za podstawę dla pomiarów, oraz wymienić nazwę oddzielnej parceli lub terenu, na którym się znajduje, tudzież nazwy posiadłości przyległych i położenie jego odnośnie do stron świata, biorąc za podstawę daną wieś.

- przy bardzo znacznej odległości oddzielnych parceli od innych gruntów lub istnieniu przeszkód topograficznych geometra, zachowując inne z podanych wyżej warunków, może pomiarów odległości nie czynić, winien jednak w uwadze na planie wskazać przybliżoną odległość parceli od innych gruntów włościańskich.

- oddzielne parcele wniesione na plan niezgodnie z rzeczywistością ich położeniem, należy osobną ramką otoczyć.

W przypadku wsi, które były już na podstawie wcześniej omówionych przepisów dotyczących czynszowania urządzone w sposób kolonialny, po sprawdzeniu, że osady mają formę prawidłową, należało podawać na planie szerokości parcel.

W odniesieniu do leżących wśród gruntów włościańskich parcel, które nie przeszły na własność włościan na mocy ukazu z 1864 roku, przepisy nakazywały *nie pokrywać farbą, lecz oprowadzać je odcieniem granicznym i zaznaczyć, czyją własność stanowią; parceli nie należących do włościan i nie znajdujących się wśród gruntów włościańskich nie pokazywać na planie i do rejestru nie wprowadzać.*

Przepisy z 1871 roku wprowadzały również dość istotne zmiany dotyczące sporządzania rejestrów pomiarowych:

- rejestry pomiarowe, podpisywane przez geometrę sporządzającego, należało o ile możliwości podawać na planie; gdy to jest trudne— oddzielnie,

- rejestr winien być rubrykowany zgodnie z schematem tabeli likwidacyjnej lub nadawczej; gdy w posiadaniu włościan są takie użytki, dla których niema w tabeli odpowiedniej rubryki, np. lasy, to wnieść je należy do jednej z rubryk istniejących z nałożonym omówieniem.

Przepisy podawały także szczegóły dotyczące wpisywania do nich danych:

- w rejestrze wystawia się numery parceli indywidualnych i wspólnych, tudzież imiona i nazwiska posiadaczy zgodnie z tabelą, chociażby skutkiem podziału, spadkobrania, sprzedaży lub innych umów osady przeszły na własność innych osób, w tabeli niewymionionych,

- grunty gromadzkie lub wspólne kilku osadników umieszcza się w rejestrze po wyliczeniu osad indywidualnych, zachowując właściwe

numery, pod którymi pomienione grunty wyszczególnione zostały w tabeli,

- przestrzeń nieużytków wpisywać do rejestrów ze wskazaniem rodzaju ich — błota, piaski, drogi i t. p.; gdy nieużytek należy do osoby pojedynczej i wśród jej gruntów się znajduje lub do nich przytyka, należy przy obliczaniu wciągać go do gruntów danej osady; nieużytki zaś, niestanowiące własności osad pojedynczych—wspólne drogi, ulice, jeziora — obliczać jako nieużytek gromadzki.

Plany należało sporządzać w skali 1:5000 (rzadziej 1:2500) według miar nowopolskich, na specjalnym papierze, płótnem podklejonym. Przy opracowywaniu planów dla niewielkich obszarów można było kierunek północy określać na podstawie odpowiednich wysokości słońca, posługując się przy robocie pilnej gnomonem, lub kierunkiem strzałki magnesowej. Skrobań, czyszczeń i żadnych poprawek na planach czynić nie należy, w razach zaś nieodzownych—za należytem omówieniem i zaświadczeniem czyjmem należy.

Rysunek 5.15. Połączenie zegara słonecznego (gnomon) z kompasem.
(według: Multimedialna Baza Danych Muzeum Uniwersytetu Wrocławskiego –
<http://www.mbd.muzeum.uni.wroc.pl>)

W górnej części planu powinien być umieszczony napis: *Plan gruntów, które przeszły na własność włościan lub mieszczan miasta (bądź osady, bądź wsi) NN, gminy NN, powiatu NN, gubernji NN. Sporządzony w roku NN przez geometrę NN na ... arkuszach, podpisany przez geometrę.*

Ze względu na fakt, że przepisy dopuszczały dwie formy postępowania – nowy pomiar gruntów włościańskich lub kopiowanie tych gruntów z istniejących już planów ogólnych dóbr, z *ustawieniem w naturze jedynie znaków mierniczych*, w przepisach pojawiły się doprecyzowania mówiące o umieszczaniu jednej z dwóch klauzul uzupełniających:

- *plan ten sporządził, na podstawie dokonanego pomiaru w naturze, w roku NN, będący przy zarządzie gubernjalnym NN geometra etatowy (lub prywatny NN klasy)—imię i nazwisko*

- *plan ten wykopjował z ogólnego planu majątku NN (lub skarbowego planu wsi NN) i sprawdził w naturze z ustawieniem znaków mierniczych, w roku NN, będący przy Zarządzie gubernjalnym NN geometra etatowy (lub prywatny NN klasy)—imię i nazwisko.*

W tym drugim przypadku na planie powinno się także znaleźć słowo *kopja*.

Rozporządzenie z roku 1871 zostało jeszcze dopełnione okólnikami Komisji z 16 marca 1872 r. i 22 stycznia 1873 r. oraz rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 23 grudnia 1875 r. [1].

Okólniki, według [12], dotyczyły spraw *na ogół dość drobnych* i na uwagę zasługuje przepis, że *grunty wspólne kilku wsi, będące w ich użytkowaniu niepodzielone, wnoszą się w całości na plan każdej z tych wsi, lecz w rejestrach pomiarowych należy do obliczenia wciągać tylko tę część gruntu, jaka na podstawie § 42 Instrukcji dla sporządzających tabele likwidacyjne, stanowi własność tej wsi, której tyczy się dany rejestr.*

Rozporządzenie ministerialne z 1875 roku wymagało by na planach umieszczać:

a) *wielkość rumbicznych kątów odchylenia każdej linii granicznej od południka magnetycznego;*

b) *miarę linii magistralnych i spuszczonych na nie z punktów granicy linii prostopadłych w tych wypadkach, gdy linja graniczna nie dochodzi 20 prętów długości, nie posiada kierunku prostoliniowego i nie przebiega po terenie żywym;*

c) *miarę linii magistralnych w tych wypadkach, gdy grunty włościańskie położone są w kilku parcelach*

d) *wielkość kątów rumbicznych odchylenia linii magistralnych*

Na podkreślenie zasługuje zawarte w tym rozporządzeniu ustalenie, że każdorazowo powinien być sporządzany opis geodezyjny granic oraz że do operatu powinien być załączony *protokół o odgraniczeniu*.

5.1.3. Prace prowadzone od roku 1881

Na posiedzeniu 24 marca 1881 roku Komitet do spraw Królestwa Polskiego rozpoznał projekt Przepisów o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Ukazu z d. 19 Lutego 1864 r. i postanowił, po akceptacji, przedstawić pod Najwyższe Jego Cesarskiej Mości zatwierdzenie. Cesarz raczył napisać Własnoręcznie: „Wykonać”

Przepisy te, zamieszczone w [120], postanowiłem przedstawić w całości.

PRZEPISY

o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Najwyższych Ukazów z d. 19-go Lutego 1864 r.

1. Pomiar gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Najwyższego Ukazu z dnia 19-go Lutego 1864 roku, odbywa się na zasadzie następujących przepisów w celu zabezpieczenia spokojnego i niespornego posiadania przez włościan gruntów, które ostatecznie zostały im przyznane w tabelach likwidacyjnych i aktach nadawczych.

Uwaga. Wzmiankowanemu w niniejszym artykule pomiarowi i zdjęciu planów nie ulegają te grunta włościańskie, które już są pomierzone, t. j. odgraniczone w naturze, ze zdjęciem z nich planu, przed wydaniem niniejszych przepisów, na zasadzie poprzednich rozporządzeń byłego Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskiem i Ministerjum Spraw Wewnętrznych, jeżeli pomiar takich gruntów dokonany był zgodnie z niniejszemi przepisami albo może być pogodzony z niemi zapomocą czynności dodatkowych, których wskazanie pozostawia się Ministrowi Spraw Wewnętrznych.

2. Odgraniczenia i zdjęcia planów gruntów włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego dopełniają pod zwierzchnim nadzorem i kierownictwem urzędującej przy Ministerjum Spraw Wewnętrznych Komisji Tymczasowej do spraw włościańskich Królestwa Polskiego, miejscowe instytucje do spraw włościańskich, za pośrednictwem geometrów etatowych lub prywatnych, których mają do rozporządzenia.

3. Zawiadywanie takim pomiarem w każdej gubernii porucza się Urzędowi gubernialnemu do spraw włościańskich; przytem

pozostający przy nim rewizor mierniczy jest obowiązany: dopełniać rewizji czynności mierniczych w miejscu prowadzenia robót, sprawdzać sporządzane przez geometrów mierniczych dokumenty, przedstawiać Urzędowi gubernalnemu raporty w sprawach, dotyczących pomiaru gmntów włościańskich, z prawem do głosu przy rozstrzygnięciu tych spraw przez Urząd gubernialny do spraw włościańskich. Ogólny zaś nadzór nad prawidłowością czynności i rozporządzeń geometry, dotyczących zdjęcia planów i odgraniczenia gruntów włościańskich, należy do powiatowych komisarzów do spraw włościańskich.

4. Urzędy gubernialne do spraw włościańskich ogłaszają co- rok w miesiącu Styczniu w miejscowych „Wiedomościach” gubernialnych listę tych wsi, w których ma być dokonane odgraniczenie i zdjęcie planów gruntów włościańskich.

5. Równocześnie z ogłoszeniem, Urzędy gubernialne przesyłają wzmiankowane w poprzedzającym artykule listy właściwym komisarzom powiatowym do spraw włościańskich, którzy wypisy z takich list wręczają bezzwłocznie właściwym wójtom gmin, w celu powiadomienia na pierwszym zebraniu gminnym właścicieli ziemskich o mających nastąpić w ciągu roku czynnościach pomiarowych.

6. Najpóźniej na siedm dni przed rozpoczęciem czynności pomiarowych, komisarz do spraw włościańskich posyła awizacye do włościan tej wsi, której grunta mają być odgraniczone, do właściciela majątku, od którego gruntów to odgraniczenie ma nastąpić i do wszystkich przyległych właścicieli ziemskich.

7. Nieprzybycie wezwanych osób na termin, wyznaczony w awizacyi komisarza do spraw włościańskich pomiaru w żadnym razie nie wstrzymuje

8. Jako znaki pomiarowe, któremii powinny być oznaczone w naturze granice gruntów włościańskich służą kopce (kurhany z ziemi). Podług wielkości kopce bywają: główne (kątowe) i drugorzędne (środkowe lub boczne). Jeżeli nie można ustawić kopca w naturze, to takowy może być zastąpiony słupem drewnianym lnb kamiennym.

Uwaga. Jeżeli przestrzeń gruntu do osady należącego jest niewielka a linia graniczna bardzo nierówna, odgraniczenie może być dokonane bez stawiania kopców lub słupów na wszystkich zagięciach linii granicznej ale z koniecznym warunkiem dokładnego określenia każdego jej zagięcia na planie i w opisie geodezyjnym i zaznaczenia o tem w protokule o odgraniczeniu gruntów włościańskich (art. 10).

9. Upoważnienie do asystowania przy pomiarze może być wyrażone w plenipotencji, której podpis może być poświadczony nie w ogólnie przyjęty sposób lecz tylko przez miejscowy Zarząd policyjny; zaś pełnomocnicy gromad wiejskich obowiązani są przedstawić uchwałę gromadzką poświadczoną w ustanowiony sposób.

10. Przy dokonaniu odgraniczenia i zdjęcia planu sporządza się co do każdej wsi: plan, opis geodezyjny i protokół o odgraniczeniu gruntów włościańskich. Sporządzenie jednego ogólnego planu, opisu geodezyjnego i protokołu co do kilku wsi może być dozwolone tylko w takim razie, jeżeli włościanie tej wsi posiadają grunta wspólnie albo w drobnej szachownicy.

11. Na plany wnoszą się: granice zewnętrzne z oznaczeniem miary linii i kątów przez nie utworzonych; położenie znaków mierniczych i kąt rumbiczny, określony w stosunku do jednej z linii między kolistej, oraz sytuacja wewnętrzna. Do planu powinien być dołączony rejestr pomiarowy (eksplikacja), w którym zamieszcza się szczegółowe obliczenie przestrzeni odgraniczonych gruntów włościańskich.

12. W opisie geodezyjnym powinny być przytoczone wszystkie szczegóły zamieszczone w planie, tak dokładnie, ażeby wrazie zaginięcia planu można go było zrobić z opisu *ua* nowo.

13. W protokole o odgraniczeniu gruntów włościańskich powinien być wskazany czas ich odgraniczenia przez geometrę, nazwisko i położenie wsi, w której dopełnia się odgraniczenia, i wyszczególnienie osób obecnych przy odgraniczeniu, jak również tych, które na wezwanie się nie stawily (art. 6), ze wskazaniem pełnomocnictw i uchwał gromadzkich, na zasadzie których przy odgraniczeniu byli obecni pełnomocnicy właścicieli majątków i gromad wiejskich.

14. Na włościan wsi, której grunta ulegają odgraniczeniu wkłada się obowiązek dostarczenia niezbędnych do tego robotników i podwód na przewóz narzędzi mierniczych oraz dostarczenia geometrze mieszkania z opałem. Zaś materiał drzewny, t. j. kolki i wiechy, dostarcza właściciel majątku, do którego należą ulegające pomiarowi grunta włościańskie.

Uwaga. Ministrowi Spraw Wewnętrznych porucza się, na przedstawienie Komisji Tymczasowej do spraw włościańskich gubernij Królestwa Polskiego, ustanowić porządek wykonywania wskazanych w artykule niniejszym obowiązków w tych razach, gdy rozgraniczenie, nie dotycząc gruntów dworskich, odbywa się pomiędzy wsiami.

15. Wrazie niewykonania przez włościan lub właścicieli

obowiązków przytoczonych w art. 14, wójt gminy obowiązany jest zarządzić bezzwłocznie najem robotników i kupno niezbędnego materiału drzewnego z funduszków gminnych, a po ukończeniu pomiaru, ściągając ten rozchód od winnych, podług obliczenia, dokonanego w decyzji komisarza do spraw włościańskich, postanowionej w sposób prawem przepisany.

16. Skargi na nieprawidłowe czynności geometrów przy zdejmowaniu planów i odgraniczeniu gruntów włościańskich podają się do miejscowego komisarza do spraw włościańskich, którego postanowienia w tym przedmiocie uważają się za decyzje zapadłe w I-jej instancji.

17. Winni niedopuszczenia geometry do wykonania włożonych na niego obowiązków, albo sprzeciwiania się dokonaniu robót pomiarowych, albo obrażenia geometry przy wykonaniu tych robót ulegają karom, określonym w kodeksie kar głównych i poprawczych (dział IV rozdz. I i II).

18. Włościanie obowiązani są zachowywać w całości znaki miernicze, postawione na granicach ich gruntów, a sołtysi wiejscy i wójci gmin obowiązani są mieć nadzór nad tem, ażeby znaki miernicze nie ulegały zepsuciu lub zniszczeniu.

19. Zepsute albo zniszczone znaki miernicze, po otrzymaniu o tem doniesienia przez miejscowego komisarza do spraw włościańskich, odnawiają się z jego polecenia. Za wskazówkę przy odnawianiu tych znaków służą zatwierdzone dokumenty pomiarowe. Wrazie sporu o czynności pomiarowe, sporządza się protokół i postanowienia komisarza w tego rodzaju sporach uważają się za decyzję zapadłą w I-jej instancji.

20. Winni zniszczenia lub zepsucia znaków mierniczych bez korzyści lub innego celu występnego ulegają karze na zasadzie art. 32 Ustawy o karach, wymierzanych przez sędziów pokoju; zaś winni umyślnego uszkodzenia lub zniszczenia granicznych znaków mierniczych z celem przeciwnym prawu, ulegają karze na zasadzie art. 1605 Kodeksu kar głównych i poprawczych.

21. Protokół o odgraniczeniu gruntów włościańskich sporządza i podpisuje geometra dopełniający odgraniczenia i wszystkie osoby, które przytem były obecne; a za niepiśmiennych podpisuje, przez nich do tego upoważniona, osoba piśmienna. Autentyczność tego jak również oświadczeń odmawiających podpisania protokołu przez osoby obecne przy pomiarze poświadczą wójt gminy lub sołtys. Wszelka niezgodność z czemkolwiek bądź, zawartem w protokule, powinna być

wyrażona przy jego podpisaniu. Protokół, sporządzony w sposób powyżej wskazany, sprawdza na miejscu komisarz do spraw włościańskich i stwierdza go swoim podpisem.

22. Sporządzone na odgraniczone grunta plany i opisy geodezyjne podpisuje geometra, który zdejmował plan i dopełniał odgraniczenia oraz komisarz do spraw włościańskich. Dokumenty te sprawdzają się w Urzędzie gubernialnym do spraw włościańskich i po poświadczeniu, iż są należycie sporządzone, spisuje się o tem protokół; zaś na planach robi się o tem zaznaczenie, podpisane przez rewizora mierniczego i członka stałego Urzędu gubernialnego do spraw włościańskich.

23. Poświadczone w Urzędzie gubernialnym dokumenty miernicze przedstawiają się, razem z całym operatem w przedmiocie odgraniczenia gruntów, do urzędującej przy Ministerjum Spraw Wewnętrznych Komisji Tymczasowej do spraw włościańskich Królestwa Polskiego, w której, po rozpoznaniu dokumentów mierniczych przez urzędującego przy Komisji tymczasowej technika mierniczego i po poświadczeniu przez niego zupełności i prawidłowości całej roboty mierniczej, plany i opisy geodezyjne zatwierdzają się przez położenie podpisów Prezesa lub członka Komisji Tymczasowej oraz technika mierniczego i przełożenie pieczęci. Zatwierdzone plany zwracają się do Urzędu gubernialnego, w celu sporządzenia z nich kopij i wydania takowych, za ustanowioną opłatą, gromadom wiejskim. Autentyczność kopij poświadcza swoim podpisem rewizor mierniczy i członek stały, z przyłożeniem pieczęci Urzędu gubernialnego do spraw włościańskich.

24. Oryginalne plany i opisy geodezyjne, razem z operatem w przedmiocie odgraniczenia gruntów włościańskich, zachowują się przy oryginalnych tabelach likwidacyjnych i aktach nadawczych w archiwum Komisji Tymczasowej do spraw włościańskich gubernij Królestwa Polskiego.

25. Ministrowi Spraw Wewnętrznych służy prawo wydawać w Komisji Tymczasowej do spraw włościańskich gubernij Królestwa Polskiego, w rozwinięciu niniejszych przepisów, właściwe rozporządzenia i wyjaśnienia oraz ustanawiać sposoby i porządek godzenia robót mierniczych, dokonanych już przed wydaniem niniejszych przepisów, z wymaganiami tych ostatnich (uwag do art. 1).

Podpisał:
Przewodniczący w Komitecie
do spraw Królestwa Polskiego,
General-Adjutant Hrabia Milutyn.

Przepisy o mierzeniu i rozgraniczaniu gruntów, które przeszły na własność włościan guberni Królestwa Polskiego na mocy Ukazów z 19 lutego 1864 r. dotyczyły głównie spraw formalno – urzędowych, związanych z uwłaszczeniem.

Techniczne, geodezyjne, pierwiastki tej ustawy sprowadzają się przede wszystkim, do ustaleń dotyczących szczegółów odgraniczenia w każdej wsi gruntów włościańskich z nadania ukazowego od gruntów przyległych (nieukazowych).

W tym zakresie ustawa nakazuje:

- wnoszenie na plan granicy tych gruntów z *oznaczeniem miary linii i kątów przez nie utworzonych; położenie znaków mierniczych i kąt rumbiczny, określony w stosunku do jednej z linii między kolistej (obwodnicy),*

- sporządzanie dołączanego do planu szczegółowego opisu geodezyjnego granic, w którym *powinny być przytoczone wszystkie szczegóły zamieszczone w planie, tak dokładnie, ażeby wrazie zaginięcia planu można go było zrobić z opisu u nowo (wznówić granice zewnętrzne),*

- sporządzenie protokołu rozgraniczeniowego, w którym *powinien być wskazany czas odgraniczenia przez geometrę, nazwisko i położenie wsi, w której dopełnia się odgraniczenia, i wyszczególnienie osób obecnych przy odgraniczeniu, jak również tych, które na wezwanie się nie stawily, ze wskazaniem pełnomocnictw i uchwał gromadzkich, na zasadzie których przy odgraniczeniu byli obecni pełnomocnicy właścicieli majątków i gromad wiejskich.*

Jednocześnie wprowadzone zostają doprecyzowania dotyczące znaków granicznych. Podtrzymując zasadę, że *jako znaki pomiarowe, któremi powinny być oznaczone w naturze granice gruntów włościańskich służą kopce (kurhany z ziemi), dzielące się na główne (kątowe) i drugorzędne (środkowe lub boczne), przepisy dopuszczają wyjątki:*

- *jeżeli nie można ustawić kopca w naturze, to takowy może być zastąpiony słupem drewnianym lub kamiennym,*

- *jeżeli przestrzeń gruntu do osady należącego jest niewielka a linia graniczna bardzo nierówna, odgraniczenie może być dokonane bez stawiania kopców lub słupów na wszystkich zagięciach linii granicznej ale z koniecznym warunkiem dokładnego określenia każdego jej zagięcia na planie i w opisie geodezyjnym i zaznaczenia o tem w protokole o odgraniczeniu gruntów włościańskich.*

Protokół o odgraniczeniu gruntów włościańskich sporządza i podpisuje geometra dopełniający odgraniczenia *i wszystkie osoby, które przytem były obecne; a za niepiśmiennych podpisuje, przez nich do tego upoważniona, osoba piśmienna*

Ustawa dopuszcza także wyjątek dotyczący możliwości sporządzenia tych dokumentów łącznie dla kilku wsi, ale tylko w przypadku, gdy *włościanie tych wsi posiadają grunta wspólnie albo w drobnej szachownicy.*

Przy pracach rozgraniczeniowych włościanie są zobowiązani *dostarczyć robotnika, podwód i mieszkania dla geometry, dwór zaś — materiał potrzebny, jako to: kolki, wiechy.* Przepisy przewidują także kary dla winnych *niedopuszczenia geometry do wykonania jego obowiązków, lub sprzeciwiania się robotom, lub obrażenia geometry, a także zniszczenia lub popsucia znaków mierniczych.*

Należy jednak zwrócić uwagę, że także i te przepisy, nakazując pomiar i kartowanie *wewnętrznej sytuacji gruntów*, nie wprowadzają jednoznacznego obowiązku stabilizacji trwałej granic poszczególnych parcel włościańskich. Granicami parcel pozostają miedze.

Rys. 5.16. Polski kompas mierniczy z 2 połowy XIX wieku firmy G. Gerlach w Warszawie (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.etesseract.com>)

Sporządzone operaty (zawierające plan z rejestrem rozliczeniowym powierzchni, opis granic i protokół rozgraniczeniowy) przesłane zostają do Komisji Włościańskich przy wydziałach ziemskich zarządów gubernialnych, gdzie, po kontroli, plan zostaje opatrzony napisem *Plan ten po sprawdzeniu okazał się sporządzonym prawidłowo. Data dnia, miesiąca, roku. Rewizor mierniczy NX. Stały członek Zarządu gubernjalnego NN.*, z podpisem rewizora i stosowną pieczęcią.

Sporządzone tam zostają poświadczone kopie map dla gromad wioskowych. Oryginały trafiają do archiwów wydziałów ziemskich.

Warto także zwrócić uwagę na fakt, że przepisy ustalały, że nie podlegają pomiarowi i zdjęciu planów te grunta włościańskie, które już są pomierzone, t.j. odgraniczone w naturze, ze zdjęciem z nich planu, przed wydaniem niniejszych przepisów,

Precyzuje się jednak, że dotyczy to takich przypadków, kiedy pomiar takich gruntów dokonany był zgodnie z niniejszymi przepisami albo może być pogodzony z niemi zapomocą czynności dodatkowych, których wskazanie pozostawia się Ministrowi Spraw Wewnętrznych..

W dostosowaniu do tego zapisu ministerstwo wprowadza w 1883 roku dwa rozporządzenia – z 21 czerwca i 21 grudnia [12], które ustalały, że:

- plany sporządzone na podstawie przepisów z dnia 11 listopada 1871 roku należy uzupełnić przez pomiar w naturze granic zewnętrznych dla określenia kątów astrolabicznych, miary linji i kąta rumbicznego jednej z linij granicznych; pomiar winien być dokonywany przy pomocy kątomiaru, teodolitu lub ulepszonej astrolabji,

- plany sporządzone według przepisów z dnia 23 grudnia 1875 roku należy uzupełnić wymiarem w naturze kątów astrolabicznych i oznaczeniem ich na planie, tudzież podaniem ich w opisie geodezyjnym.

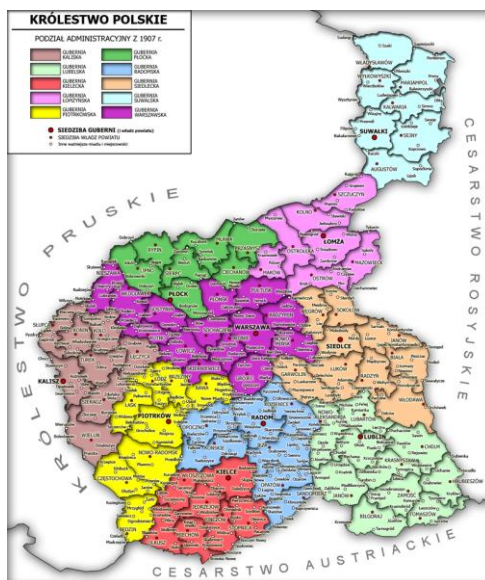
Rys.5.17. Teodolit z ok. 1830 roku (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.etesseract.com>)

Rozporządzenie z grudnia wprowadzało także zasadę, że kąty przy rozgraniczeniach powinny być mierzone z dokładnością 5 minut.

Przypomnieć należy, że w opisie map sporządzanych po 1867 roku należało już uwzględnić kolejną reformę terytorialną, która wprowadziła podział Królestwa na 10 guberni: kaliską, kielecką, lubelską, łomżyńską, piotrkowską, plocką, radomską, siedlecką, suwalską i warszawską. W reformie tej utworzono także nowy szczebel administracyjny, dzieląc powiaty na gminy,

Podział ten (z niewielkimi zmianami) obowiązywał prawie do końca istnienia Królestwa Polskiego.

Przypomina go rysunek 5.18.

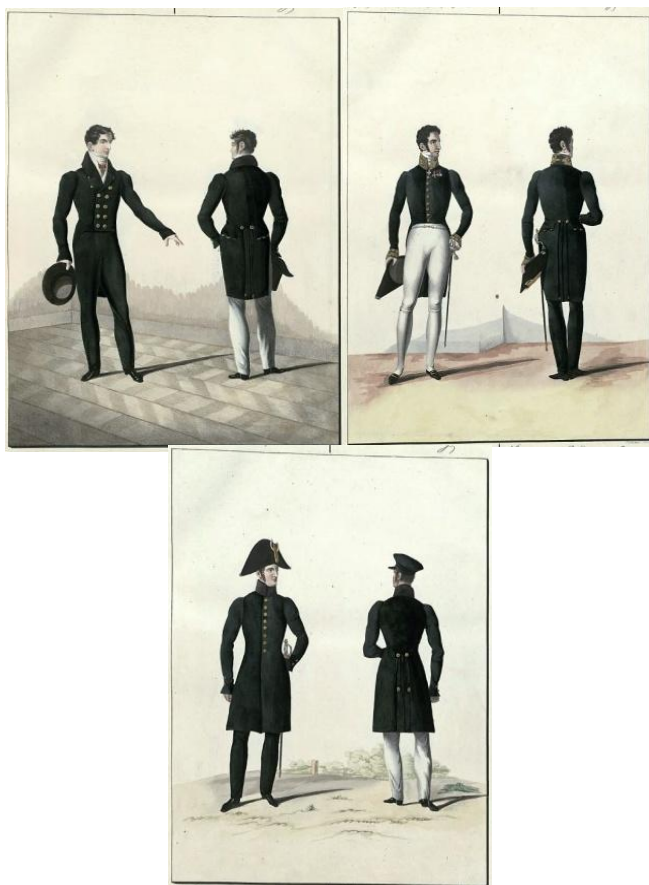

Rys. 5.18. Podział Królestwa Polskiego w 1807 roku (reprezentatywny z niewielkimi wyjątkami dla lat 1867-1914) – źródło <https://pl.wikipedia.org>

Jako ciekawostkę można wspomnieć, że na posiedzeniu Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, zatwierdzającego tę ustawę 24 marca 1881 roku postanowiono także, że przy Komisji do spraw włościńskich urzędującej w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych tworzy się *posadę mechanika mierniczego, mającego VI klasę podług urzędu i munduru a III klasę 2 stopnia podług emerytury, z uposażeniem 2000 rs. rocznie* [120].

Urzędnik taki miał prawo do noszenia w czasie uroczystości specjalnego fraka, zaś przy wyjazdach na delegacje służbowe był zobowiązany do noszenia munduru dla urzędników cywilnych Królestwa i stosownego szynela.

Na rysunku 5.19 przedstawiono wzory takich strojów wprowadzone dekretem z 1836 roku [121]. Nowelizacja z 1855 roku nie zmieniła generalnie kroju, wprowadzając jedynie nowe wzory kapeluszy i szpady, oraz drobne zmiany w zakresie guzików, haftów, galonów, koloru kołnierzy, ankietów i halsztuków. Mundury cywilne jak dawniej oznaczać miały *wydział służby, stopień i urząd*.

Rys. 5.19. Frak, mundur i szynel urzędników Wydziału Spraw Wewnętrznych klasy VI według [121]

Omawiane przepisy, włącznie z ustawą z 1881 roku, nie odnoszą się do rosyjskich miar wprowadzonych w Królestwie 2(14) maja 1850 roku.

Powszechne wprowadzenie miar rosyjskich w miejsce nowopolskich do prac związanych z uwłaszczeniem nastąpiło dopiero na mocy rozporządzenia ministerialnego z dnia 22 sierpnia 1892 roku.

Stanowiło ono, że [12]:

- *miarą długości ma być sążeń, zawierający 84 cale,*
- *wymiar kopców ma być szerokości 1 sazenia i wysokości 2 arszynów,*
- *powierzchnię należy obliczać w diesiatynach, równających się 2400 sazeniom kwadratowym,*
- *plany należy sporządzać w skali, mającej w calu 50 sazeni czyli $\frac{1}{4200}$ miary normalnej*
- *opłata za kopje planów pobierana być ma od diesiatyny po 6 kopiejek.*

Kodyfikacja ustawodawstwa włościańskiego, będącego rozwinięciem ustaw z 1864 roku trwała nadal aż do roku 1913. Wprowadzane były nowe postanowienia Komitetu Urządzającego, uchwały Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, dekrety, opinie Rady Państwa i Komitetu Ministrów [9].

W roku 1913 kodyfikacja skupiła je w *Zbiorze praw carstwa rosyjskiego* obejmując []:

- prawa włościan do gruntów i użytków, art. 1-16
- pomiar gruntów włościańskich, art. 17-44
- podziały wspólnych pastwisk dworu i włościan, art. 45-66
- obowiązkowe podziały gruntów wspólnych kilku gromad, art. 67-86
- ograniczenia praw włościan do rozporządzania gruntami (alienacja, dzierżawa itp.), art. 87-118
- służebności, art. 119 – 198
- akty organizacji ziemskiej włościan, art. 199-231.

W zakresie pomiaru gruntów włościańskich kodyfikacja ta powtórzyła praktycznie cytowane już wcześniej ustalenia wprowadzone ustawą z 1881 roku. Jediną istotną poprawką było uzupełnienie do artykułu 11 w brzmieniu:

Oznaczenia na planach pomiarowych i w rejestrach w w ogóle przy pomiarze, obok rosyjskich, miar polskich zabrania się.

Moc niniejszego przepisu nie rozciąga się:

1) do dokumentów pomiarowych, sporządzanych przed ogłoszeniem prawa z d. 30 grudnia 1991 roku

2) do tych pomiarów gruntowych, które rozpoczęte zostały przed ogłoszeniem prawa tego, jakoteż do wszelkich dotyczących się tych pomiarów dokumentów pomiarowych

3) do wszystkich dodatkowych, do wymienionych w punktach 1 i 2 dokumentów, planów i rejestrów pomiarowych, tak tych, które sporządzane były przed 18 czerwca 1992 roku, jak i tych, które mają być w przyszłości sporządzane.

Zamieszczone także doprecyzowanie mówiące:

Gdy po dokonaniu ścisłego pomiaru gruntu włościańskiego w granicach nadania tegoż okaże się gruntu mniej lub więcej, niż wskazane jest w tabeli likwidacyjnej lub akcie nadawczym, to w wypadku tym postanawia się o wynikach pomiaru decyzję, która stronom ogłoszona zostaje.

Skodyfikowane zapisy potwierdziły, że ustawa z 1881 r. miała na celu:

1) pomiar gruntów włościańskich i określenie przestrzeni tychże w każdej wsi,

2) odgraniczenie własności włościańskiej (z nadania ukazowego) w każdej wsi od przyległych posiadłości,

3) sporządzenie dla każdej wsi planu, opisu geodezyjnego granic i wewnętrznej sytuacji gruntów, które na własność włościan przeszły mocą ukazów z 1864 roku.

W innych artykułach kodyfikacji znalazły się natomiast liczne odniesienia do ewentualnych sporów granicznych.

Ogólna konstatacja zawierała przesądzenie, że spory graniczne dotyczą *granicy według położenia ich w czasie wydania ukazów z dnia 19 lutego 1864 roku, oraz że spory graniczne posiadają charakter raczej agrarny (ziemleustroitelnyj), nie zaś prywatno – cywilny, skutkiem czego i decyzje instytucji włościańskich w tym przedmiocie wydawane, posiadają cechę bezosobową a grunt przyznaje się na własność nie osoby, lecz osady, decyzja więc wydana na skutek skargi jednego z współwłaścicieli osady, staje się obowiązującą i dla drugiego, chociażby ten ostatni w sprawie nie brał udziału.*

Odniesienia do sporów granicznych w w świetle ustawy z 1881 roku zawiera komentarz zawarty w [9]:

1. Z tych zasadniczych celów i wymagań przepisów powyższych wynika, iż w skutku zastosowania ich ustanowione zostają ostatecznie i niespornie tylko zewnętrzne granice każdej wsi, określone w opisie geodezyjnym, na planie i przy pomocy znaków pomiarowych, i że plan na grunta włościańskie każdej wsi sporządzony nie może stanowić

bezwarunkowej podstawy do rozstrzygnięcia sporów granicznych, po sporządzeniu tegoż pomiędzy właścicielami osad włościańskich wynikających, gdyż granice każdej poszczególnej osady włościańskiej nie są sposobem geodezyjnym określone, jak to się czyni co do między okólnej, i nie utrwalają się w naturze znakami pomiarowymi, a przeto ścisłość tych granic, przy zdjęciu sytuacji wewnętrznej na planie geometry wskazanych, może być kwestjonowana i po sporządzeniu i zatwierdzeniu planu, o ile oczywiście — spór dotyczący się granicy wewnętrznej pomiędzy osadami nie był przez strony podniesiony przy pomiarze i odgraniczeniu gruntów wsi i o ile wtedy nie został rozstrzygnięty przez osobną decyzję instytucji włościańskich, która się uprawomocniła.

2. Te pomiary, które na skutek rozporządzeń władz włościańskich dokonywane były w czasie sprawdzania i sporządzania tabel likwidacyjnych i aktów nadawczych, jakoteż sporządzane wówczas plany i rejestry pomiarowe bynajmniej nie miały na celu utrwalenia granic posiadania włościańskiego w naturze i na planach, gdyż dokonywane wówczas roboty pomiarowe służyć miały jedynie dla wskazania mniej więcej przestrzeni nadanych włościanom gruntów, co było niezbędne przy sporządzaniu aktów organizacji ziemskiej włościan. Z tego powodu sporządzone wówczas plany nie posiadają znaczenia dokumentów pomiarowych, nie podlegających kwestjonowaniu i poprawkom. W celu zaś zupełnego zabezpieczenia granic posiadania włościańskiego i w celu nadania sporządzonym na grunta włościańskie planom znaczenia dokumentalnego, były w następstwie wydane naprzód przepisy z dnia 23 grudnia 1875 roku, a wreszcie przepisy najwyżej zatwierdzone 9 kwietnia 1881 roku, na zasadzie których wymagane jest sporządzenie dla każdej wsi protokołu odgraniczenia i geodezyjnego opisanie granic, utrwalenie granic w naturze przy pomocy znaków pomiarowych, tudzież oznaczenie na planie miary linii i kątów przez nie utworzonych i kątów rumbicznych. Zgodnie z temi wymaganiami uzupełniane są plany z poprzednich pomiarów

3. W tabelach likwidacyjnych przestrzeń gruntu, jaki na własność włościan przeszedł, wskazana była mniej więcej, według miejscowych informacji i dlatego to cyfry w dokumentach tych podane podlegają ścisłemu określeniu przy pomocy pomiaru.

4. Przed wydaniem decyzji co do poprawienia — na skutek dokonanego pomiaru — w tabelach likwidacyjnych i aktach nadawczych cyfr, określających przestrzeń gruntów włościańskich, instytucje włościańskie muszą ostatecznie rozstrzygnąć wszystkie wyniki przy pomiarze spory graniczne.

5. 2. Przykłady opracowań

Jak pamiętamy, na mocy ukaz z 1864 roku, na własność włościan przeszły wszystkie użytkowane przez nich grunty znajdujące się nie tylko w dobrach prywatnych, ale także i instytucyjnych (należących do różnych zakładów), majoratowych i rządowych.

Właściciele takich włości posiadali, z reguły opracowania, zwane *mapami zbiorczymi* (lub *dominialnymi*) *dóbr*.

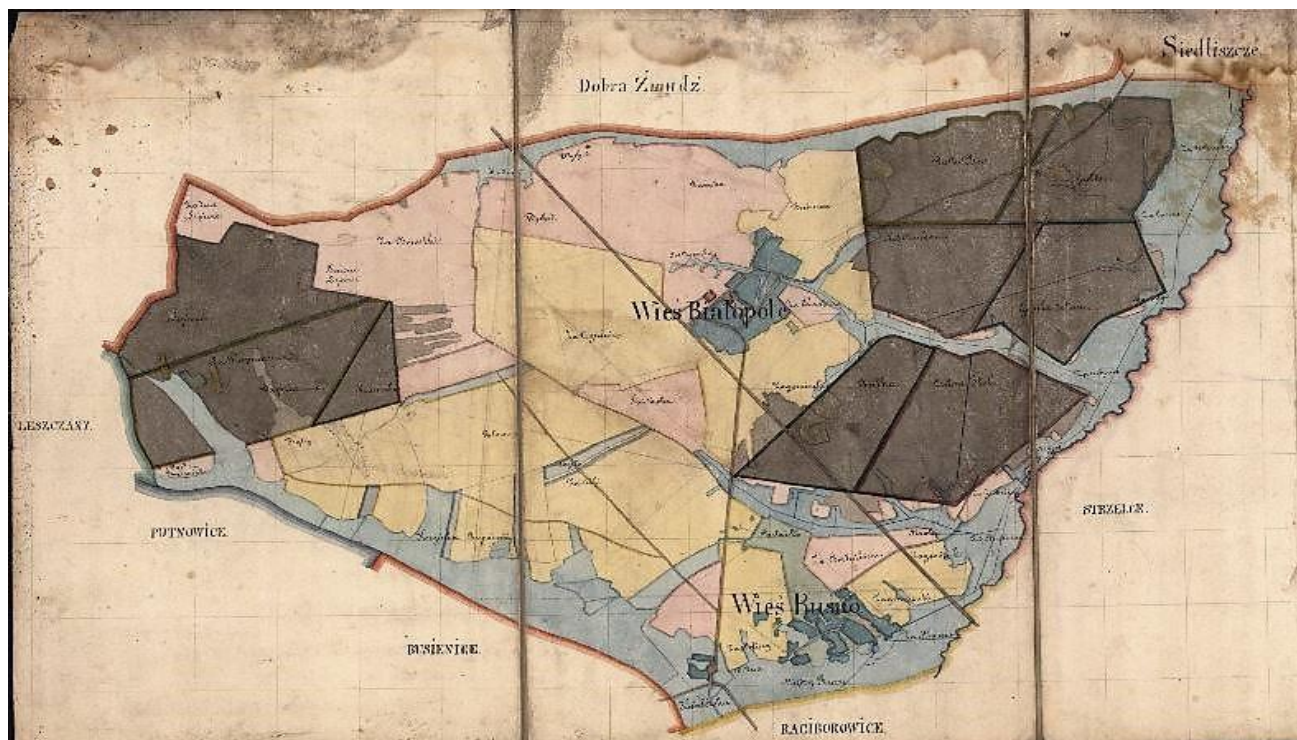
Przykładem takiego opracowania sporządzanego dla dóbr prywatnych może być *Plan Zbiorowy Dóbr Białopole i Buśno w stanie przed i po urządzeniu w Guberni Lubelskiej P^{cie} Chrubieszowskim położonych z 1863 roku*, przechowywany w Archiwum Państwowym w Lublinie (Zespół nr 636, Plany różnych urzędów) i publikowany na stronie Chełmskiego Archiwum Cyfrowego (źródło <http://chelmskahistoria.pl>)

W monografii zamieszczony został wycinek tej mapy przedstawiający *Plan Zbiorowy dóbr Białopole*. Jak wynika z adnotacji zamieszczonej na mapie głównej, jest to odrys z *Pierworysu pomiaru z roku 1852 Jeometry Batkie* (rysunek 5.20). Mapa ta została sporządzona w skali 1:20000 w miarach nowopolskich.

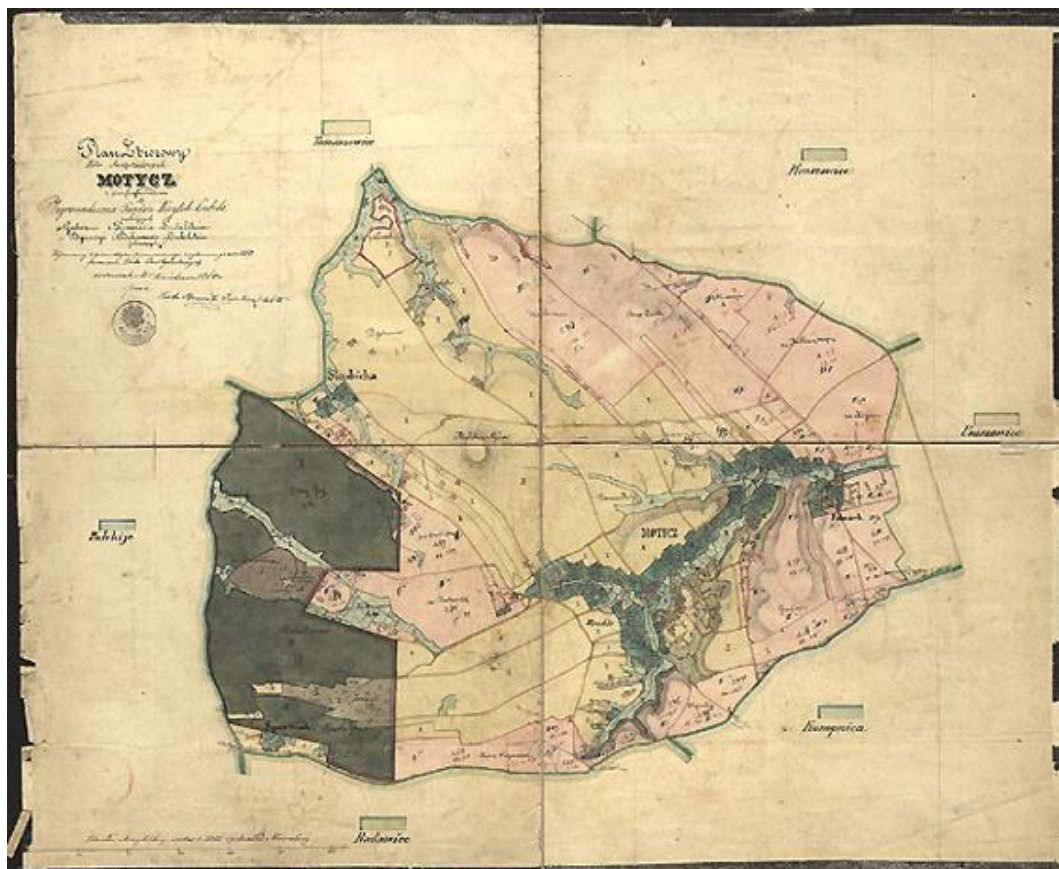
Przykładem mapy zbiorczej dóbr instytucyjnych może być opracowanie, które Pan Artur Podsiadły zamieścił na prowadzonej przez siebie *stronie Czesław Maj artysta ludowy, poeta i pisarz* (źródło <http://czeslawmaj.pl/> [132]).

Jest to *Plan Zbiorowy Dóbr Instytucyjnych Motycz z przyległościami do Zgromadzenia Panien Wizytek należących w Gubernii i Powiecie Lubelskim Dyecezyi i Dekanacie Lubelskim położonych z 1860 roku* (oryginał w Archiwum Państwowym w Lublinie). O autorstwie tego opracowania świadczy opatrzony pieczęcią wpis: *Wykonany z pierworysu pomiarowego, wykonanego w r. 1859 pomiaru Dóbr Instytucyjnych w dniach M^{ca} Kwietnia 1860 r. przez Piotr Brandt Jeom. Rząd. kl II*. Opracowanie zostało sporządzone w skali 1:5000 w miarach nowopolskich (rysunek 5.21).

Jak wynika z tych opracowań dobra mogły obejmować nawet kilka wsi. Podane wcześniej przepisy wskazywały, że dla każdej geometra musiał sporządzić osobną mapę gruntów włościąńskich, przy czym w pierwszej fazie uwłaszczeń dopuszczone było także *wykopiowanie tych gruntów z mapy dominialnej*.

Rys. 5.20. Plan Zbiorowy dóbr Białopole z 1852. Wycinek z Planu Zbiorowego Dóbr Białopole i Buśno w stanie przed i po urzędzeniu w Guberni Lubelskiej P^{cie} Chrubieszowskim położonych. Oryginał w Archiwum Państwowym w Lublinie (Zespół nr 636, Plany różnych urzędów) - źródło Chełmskie Archiwum Cyfrowe, <http://chelmskiahistoria.pl>

Rys. 5.21. Plan Zbiorowy Dóbr Instytutowych Motycz z przyległościami do Zgromadzenia Panien Wizytek należących w Gubernii i Powiecie Lubelskim Dyecezyi i Dekanacie Lubelskim położonych z 1860 roku. Oryginał Archiwum Państwowe w Lublinie, źródło [132] <http://czeslawmaj.pl>

Możliwość urządzania wsi w sposób kolonialny przepisy pozostawiały do uznania wsi.

Jako przykład prac uwłaszczeniowych prowadzonych w pierwszej fazie wdrażanej reformy przytoczyć można dobra prywatne Dziewule.

W wyniku ukazu carskiego z 1864 r. chłopci dzierżawiący od dziedzica grunty stali się ich właścicielami. Dokumentuje to wpis w Wykazie hipotecznym: *Czyni się jawnem, iż na mocy Najwyższego Ukazu z dnia 19 lutego/2 marca 1864 r. z dóbr niniejszych odpadło i na rzecz uwłaszczonych włościan przeszło gruntu mórg 293 prętów 132 a między temi nieużytków mórg 6 prętów 150 dla 12 osad. Co tu na mocy powołanego ukazu i wskutek aktu wypłaty wynagrodzenia likwidacyjnego z dnia 20 lipca/1 sierpnia 1868 r. wpisano.*

Oryginał tego dokumentu znajduje się w Archiwum Państwowym w Siedlcach, Wykaz hipoteczny Dóbr Ziemskich Dziewule cz. A, Nr 1,2,3 i zamieszczony został przez Pana Andrzeja Boczka na prowadzonej przez Niego stronie *DZIEWULE 1441 - 1933* (<http://www.dziewule.pl/>) [130].

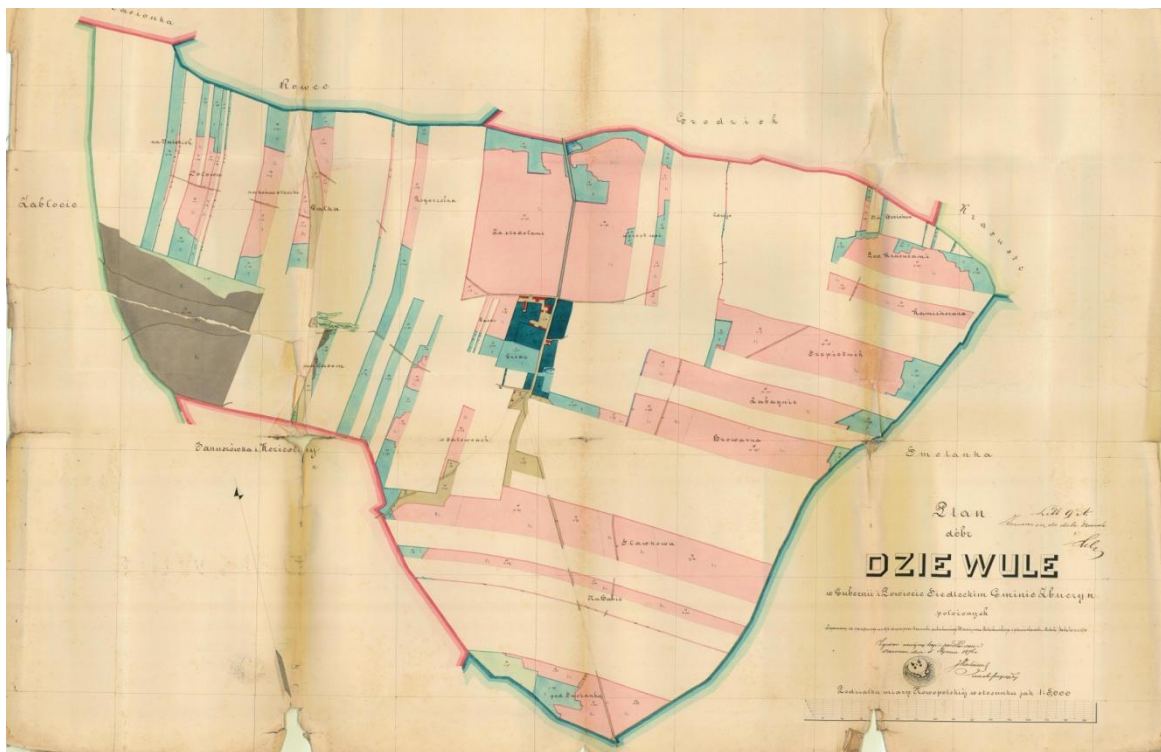
Dodatkowo chłopci otrzymali w sumie około 3,5 ha nieużytków, zagwarantowano im także prawo do tzw. serwitutów, czyli korzystania z pastwisk i lasów dworskich. W wyniku uwłaszczeń pozostał siedliskowy układ działek włościańskich, leżących w szachownicy z gruntami dworskimi i drobnoszlacheckimi [130].

Sytuację taką ilustruje *Plan dóbr DZIEWULE w Gubernii i Powiecie Siedleckim Gminie Zbuczyn położonych z 1876 roku* (lokalizacja oryginału i źródło pozyskania – jak wyżej), przedstawiony na rysunku 5.22.

Jest to wtórna kopia wcześniejszego opracowania, o czym świadczy wpis na planie: *Zrysowany w 1876 r. ze sporządzonego w 1875 r. odrysu przez jeometrę patentowego Wawrzyńca Malachowskiego z planów jeometry Michała Trautsolt z r. 1870*. Geometra Trautsolt sporządził do tego planu także rejestr pomiarowy. Plan został opracowany w skali 1:5000 w miarach nowopolskich.

Nie wiadomo dla jakich celów zostały sporządzone kopie (być może pojawiły się zastrzeżenia w związku z wprowadzanymi nowymi przepisami), lecz na przedstawianej kopii znajduje się potwierdzona pieczęcią adnotacja: *Zgodność niniejszej kopii poświadczam, Warszawa dnia 5 Stycznia 1876 roku (podpis nieczytelny) Geometr. przysięgły.*

Wprowadzane przepisy zawierały ustalenia dotyczące sporządzania map uwłaszczeniowych w języku rosyjskim.

Rys. 5.22. *Plan dóbr DZIEWULE w Gubernii i Powiecie Siedleckim Gminie Zbuczyn położonych z 1876 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Siedlcach, Wykaz hipoteczny Dóbr Ziemijskich Dziewule cz. A, Nr 1,2,3 – źródło [130] <http://www.dziejwule.pl>*

. Zawierały także ustalenia dotyczące separacji wewnętrznej dóbr i komasacji gruntów, umożliwiającej tworzenie zwartych wsi w układzie kolonialnym.

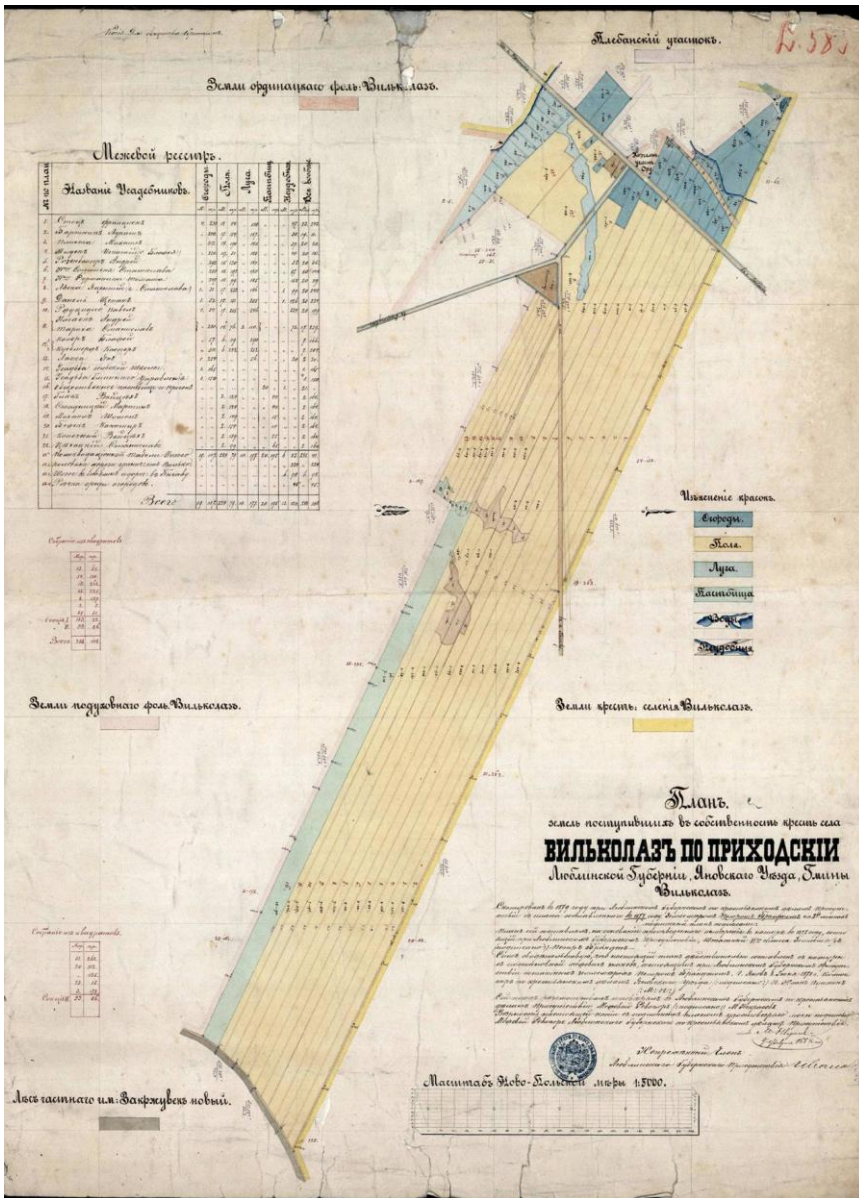
Jako przykład takiej mapy dla celów uwłaszczeniowych przytoczyć można opracowanie z 1879 roku w skali 1:5000 sporządzone dla wsi Wilkołaz w gubernii lubelskiej, zamieszczone przez Panią Zofię Jakubczak w [32]. Oryginał opracowania *Планъ земель поступившихъ въ собиественность крестъ села ВИЛЬКОЛАЗЪ ПО ПРИХОДСКИЙ Люблинской Губернии, Яновскаго уезда, Гмины Вильколазь* znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie (zespół nr 141/0 Urząd Gubernialny Lubelski do Spraw Włościańskich [1864-1870] 1871-1918 – plany, sygn. 392). Mapa opisana jest w języku rosyjskim, który obowiązuje jako język urzędowy na mocy ukazu z dnia 31 grudnia 1866 roku, jako forma represji po powstaniu styczniowym (rysunek 5.23).

Na mapie znajdują się nieczytelne wpisy przedstawicieli Komisji Włościańskiej Urzędu Gubernialnego w Lublinie.

Rysunek mapy przedstawia układ regularnych, ponumerowanych parcel włościańskich. Czytelne są znajdujące się na obwodnicy całej uwłaszczanej wsi ponumerowane kopce graniczne, wpisane są również, zgodnie z wymaganiami azymuty linii granicznych tworzących tę obwodnicę. Z wniesionego na mapę rejestru odczytać można nazwiska właścicieli działek, oraz powierzchnię ich areałów z rozbiem na użytki gruntowe. Dane te stanowią podstawę sporządzenia tabeli likwidacyjnej. Powiększone wycinki tych elementów mapy przedstawiono na rysunku 5.24.

Warto zwrócić uwagę, że mimo opisu mapy w języku rosyjskim, powierzchnie parcel (ogólna i w rozbiem na użytki gruntowe) podane zostały w miarach nowopolskich – w morgach i prętach kwadratowych. Nie dziwi to, gdyż jak pamiętamy, wprowadzenie systemu miar rosyjskich do pomiarów uwłaszczeniowych nastąpiło dopiero po 22 sierpnia 1892 roku (por. rozdz. 5.1.3).

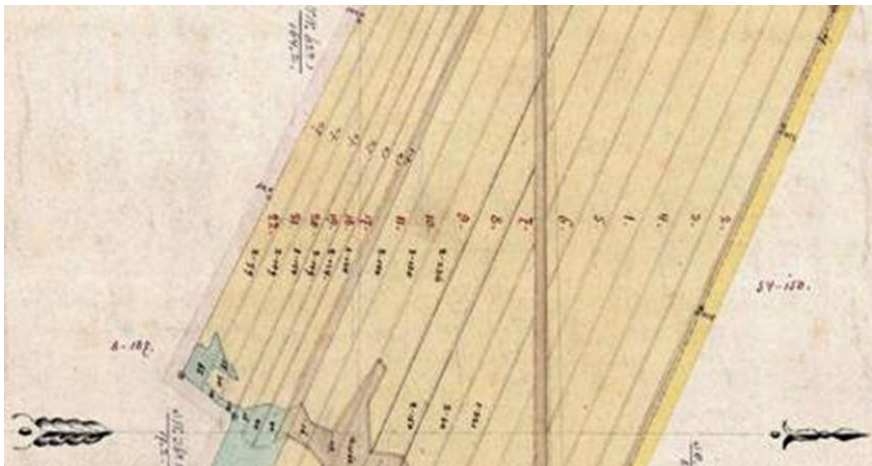
Jednak w tabeli likwidacyjnej, sporządzonej na podstawie tego rejestru, pierwotnie wpisane powierzchnie w miarach nowopolskich zostały skreślone i nadpisane zostały na czerwono powierzchnie przeliczone na system miar rosyjskich. Ilustruje to rysunek 5.25 podany za [32]. Oryginał tabeli likwidacyjnej znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie (zespół nr 168/0, Zbiór tabel likwidacyjnych lubelskiej i siedleckiej guberni 1864-1917 [1918-1938], sygn. 1194).

Rys. 5.23. Mapa ukazowa gruntów włościńskich wsi Wilkołaz w guberni lubelskiej (oryginał *Планъ земель поступившихъ въ собственность крестьянъ села ВИЛЬКОЛАЗЪ ПО ПРИХОДСКІИ Люблинскои Губернии, Яновскаго уезда, Гмины Вильколазъ* w Archiwum Państwowym w Lublinie, zespół nr 141/0, sygn. 392 – źródło [32])

Межевой реестръ.

№ по плану	Названіе Усадебниковъ.	Огороды.		Поля.		Луга.		Камыши.		Медовыя.		Два востокъ.	
		ал.	ср.	ал.	ср.	ал.	ср.	ал.	ср.	ал.	ср.	ал.	ср.
1.	Стѣнъ французскъ	4.	231	18	59.	-	150	-	-	-	97	21	192
2.	Бартиновъ Андрей	-	300	17	129	-	157	-	-	-	30	19	11.
3.	Пашта Михаилъ	-	252	19	100	-	150	-	-	-	27	20	30
4.	Муромъ Митрофанъ (с. Боровскъ)	-	320	19	31	-	150	-	-	-	40	30	131
5.	Розеншперъ Андрей	-	340	18	120	-	150	-	-	-	25	20	25

Изыменіе красокъ.

Огороды.
Поля.
Луга.
Камышица
Медовыя
Два востокъ

Rys. 5.24. Powiększone wycinki z mapy ukazowej wsi Wilkołaz (fragment rejestru, rysunku działek oraz legenda mapy)

Указом 19 Февраля 1864 года.

1.	Степанъ Гримошинъ	174	14	207	2	229	25	254	22	276	22	300
2.	Суринъ Михаилъ	251	18	269	1	270	75	345	41	386	31	417
3.	Михайловъ Михаилъ	203	18	221	1	222	25	247	24	271	20	291
4.	Кудрявцовъ Иванъ	198	16	214	1	215	35	250	24	274	21	295
5.	Борисовъ Степанъ	201	11	212	1	213	25	238	21	259	20	279
6.	А. Степановъ	204	11	215	1	216	35	251	24	275	21	296
7.	Н. Степановъ	185	14	199	1	200	35	235	24	259	21	280
8.	Михаилъ Степановъ	225	14	239	1	240	35	275	24	299	21	320
9.	Степанъ Степановъ	229	14	243	1	244	35	279	24	303	21	324
10.	Васильевъ Степанъ	224	14	238	1	239	35	274	24	298	21	319

Rys. 5.25. Fragment tabeli likwidacyjnej wsi Wilkołaz (oryginał w Archiwum Państwowym w Lublinie, zespół nr 141/0, sygn. 392 – źródło [32])

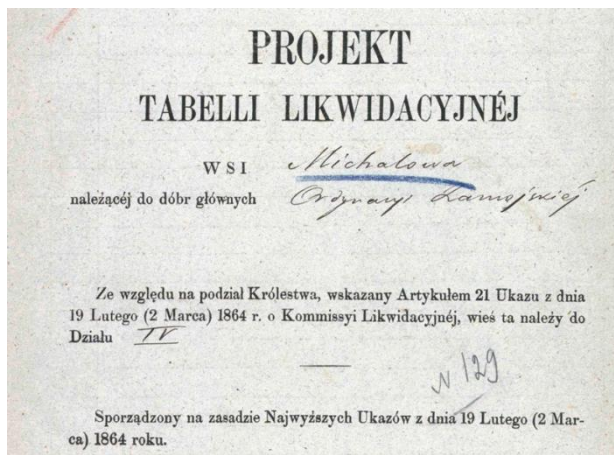
Że procedura taka nie była odosobniona, świadczyć może fragment tabeli likwidacyjnej sporządzonej dla wsi Wola Grzymalna [109]. Z tego samego źródła pochodzi cytowany fragment strony tytułowej takiej tabeli (rysunki 5.26 i 5.27).

№ № усадебъ.		Усадебъ, поступившіе въ полную собственность крестьянъ на основаніи Высочайшихъ Указовъ 19 Февраля (2 Марта) 1864 года.	Количество земли въ каждомъ усадебномъ участкѣ, въ моргахъ и прентахъ.										Размѣръ повинности, подлежащій вознагражденію отъ Прав. усадьба по статьямъ 14—26 Указа о Ликвидационной Комисіи.	
По порядку.	По проекту ликвидационной табели.		Подъ землемѣрными стрѣлками, строемъ или безъ огорода.	Подъ влажными полями.	Подъ лугами.	Подъ выгонами.	Неурожайн.	Всѣ вообще.	Рубли.	Коп.				
			Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.			Дес.	Саж.		
1	1	Усадьба подведомств. подв. вѣдѣнія Указовъ 1846 и 19 февраля (2 марта) 1864 года.	341	8	203	222	236	1157	10	1194	18	20		
2	2	Усадьба подведомств. подв. вѣдѣнія Указовъ 1846 и 19 февраля (2 марта) 1864 года.	340	8	232	1	74	127	10	1420	18	20		
3	3	Усадьба подведомств. подв. вѣдѣнія Указовъ 1846 и 19 февраля (2 марта) 1864 года.	342	8	165	1	73	634	10	629	18	20		

Rys. 5.26. Fragment tabeli likwidacyjnej wsi Wola Grzymalna (według [109] – źródło: wolagrzymalna.blogspot.com)

Rys. 5.27. Fragment strony tytułowej tabeli likwidacyjnej wsi Wola Grzymalna (według [109] – źródło: wolagrzymalna.blogspot.com)

Rys. 5.28. Fragment strony tytułowej projektu tabeli likwidacyjnej wsi Michałów (źródło: <http://michałow.pl/tabela.htm>)

Przypomnijmy sobie, że podstawą sporządzenia tabel likwidacyjnych były projekty tabel, sporządzone przez właścicieli dóbr lub ich pełnomocników. Podstawowym materiałem źródłowym do ich sporządzania winny być tabele prestacyjne z 1846 roku z załącznikami w postaci planów i rejestrów pomiarowych. W przypadku braku takich map

wymagano, by dołączane były rejestry pomiarowe gruntów wsi sporządzane na skutek nowych pomiarów; czasem nowe pomiary niezbędne były w związku z likwidacją serwitutów czy podziałem wspólnot. Projekty mogły być sporządzane w języku polskim. Przykład fragmentu strony tytułowej takiego projektu tabeli zamieszczono na rysunku 5.28.

Projekty tabel wraz z załącznikami w postaci planów i rejestrów pomiarowych, przedkładano komisjom włościańskim, czuwającymi nad ich weryfikacją w terenie, a następnie przesyłano do Komitetu Urządzącego w celu ostatecznego zatwierdzenia przez Centralną Komisję do Spraw Włościańskich. Z zatwierdzonych egzemplarzy tabel, który pozostawały w Komitecie Urządzącym, dla każdego majątku sporządzano dwie kopie, z które jedną przechowywano w archiwum rządu gubernialnego, a drugą wręczano właścicielom majątków i sołtysom.

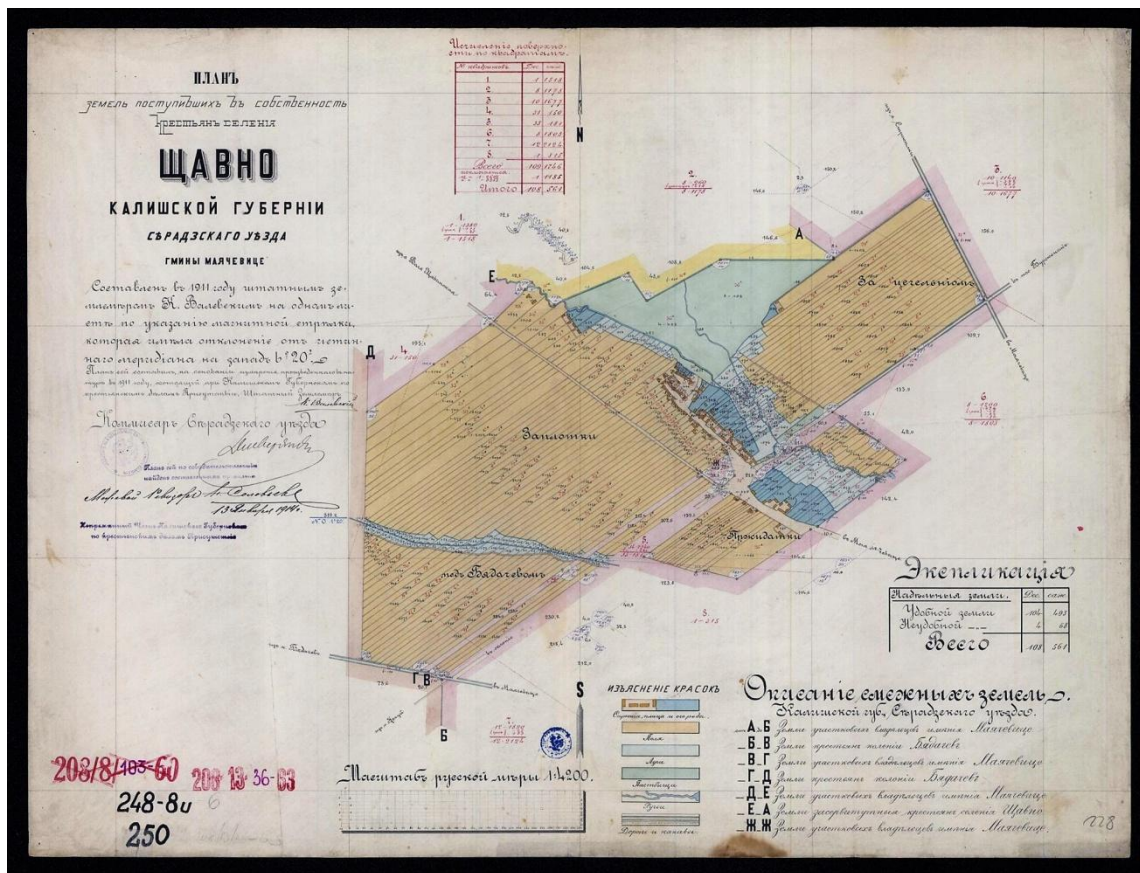
Rys. 5.29. Znak sołtysa w latach 1868 – 1918
(by Maciej Szczepańczyk – źródło
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Sołtys>)

Prace uwłaszczeniowe prowadzone były praktycznie do końca istnienia Królestwa.

Przykładem może być opracowanie z roku 1911 pozyskane z ze zbioru zgromadzonego przez pana Piotra Tameczka [129].

Jest to *Плань земель поступившихъ въ составъ крещьянъ селения ЦАВНО калисьжской губернии сградзкаго уѣзда гмины Майцевиче*, którego oryginał przechowywany jest w Oddziale Sieradzkim Archiwum Państwowego w Łodzi (Zbiór kartograficzny, sygn. 228).

Jak wynika z wniesionej na mapę informacji, plan ten sporządził w 1911 roku na podstawie pomiarów terenowych patentowany (*утатный*) geometra K. Walewski, zatrudniony przy Komisji Włościańskiej gubernii kaliskiej.

Rys. 5.30. План земель поступивших въ собственность крестьян селения ЩАВНО калишскаго губернии свядзскаго уѣзда гмины Майцевиче з 1911 року.

Original in AGAD w Warszawie, zb. kart. sygn. 164-8 - źródło [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com>

Na arkuszu znajduje się wpis komisarza urzędu sieradzkiego. pieczęć i faksymilia potwierdzająca prawidłowość wykonania tego opracowania. Pod nieczytelnym wpisem z dnia 14 stycznia 1914 roku znajduje się faksymilia komisarza do spraw włościańskich urzędu gubernialnego.

Mapa została sporządzona w skali 1:4200, w systemie miar rosyjskich. Przedstawia wieś z zabudowaniami mieszkalnymi oraz przyległe pola z układem działek włościańskich (z numerami porządkowymi i powierzchnią w obrębie każdej z nich). Granica wsi przedstawiona została zgodnie z przepisami – czytelne są oznaczenia kopców granicznych, wpisane zostały ich numery, kąty załamania granic oraz azymuty odcinków granicznych. Na mapę wniesiono legendę oraz tabelę z ogólnym rozliczeniem powierzchni w dziesiątnych i sążniach kwadratowych, sporządzoną na podstawie obliczeń graficznych poszczególnych arealów. Pola powierzchni tych arealów zamieszczono na mapie w roboczej tabelce wniesionej kolorem czerwonym.

Итого		Дец.	саж.
Удобной земли	106	193	
Неудобной	4	68	
Всего	108	561	

Rys. 5.31. Ogólne rozliczenie powierzchni gruntów włościańskich na mapie z 1911 roku

Z zamieszczonego opisu terenów przyległych wynika, że do wsi przylegały inne grunty włościan wsi Szczawno, a także grunty dóbr Majaczewice oraz włościan kolonii Biadaczew.

5. 2.1. Uwłaszczenia chłopów bezrolnych

Na mocy ukazu uwłaszczenie objęło również chłopów bezrolnych. Ukaz objął ludność bezrolną w dobrach prywatnych, instytucyjnych oraz rządowych nie oczynszowanych.

Bezrolni chłopci z wsi będących w dobrach prywatnych mieli pierwszeństwo w otrzymywaniu gruntów z parcelowanych pustek.

Bezrolni z innych majątków mogli otrzymać ziemię z dóbr narodowych, kościelnych i skonfiskowanych uczestnikom powstania.

Należy przy tym zwrócić uwagę, że zarówno ukaz, jak i późniejsze przepisy prawne, nie przewidywały uwłaszczenia osób nie uznanych za chłopów (*kriestjan*). Podstawowe kryterium, według którego dzielono ludność wiejską na chłopów i nie chłopów, stanowiło zajmowanie się rolnictwem [68].

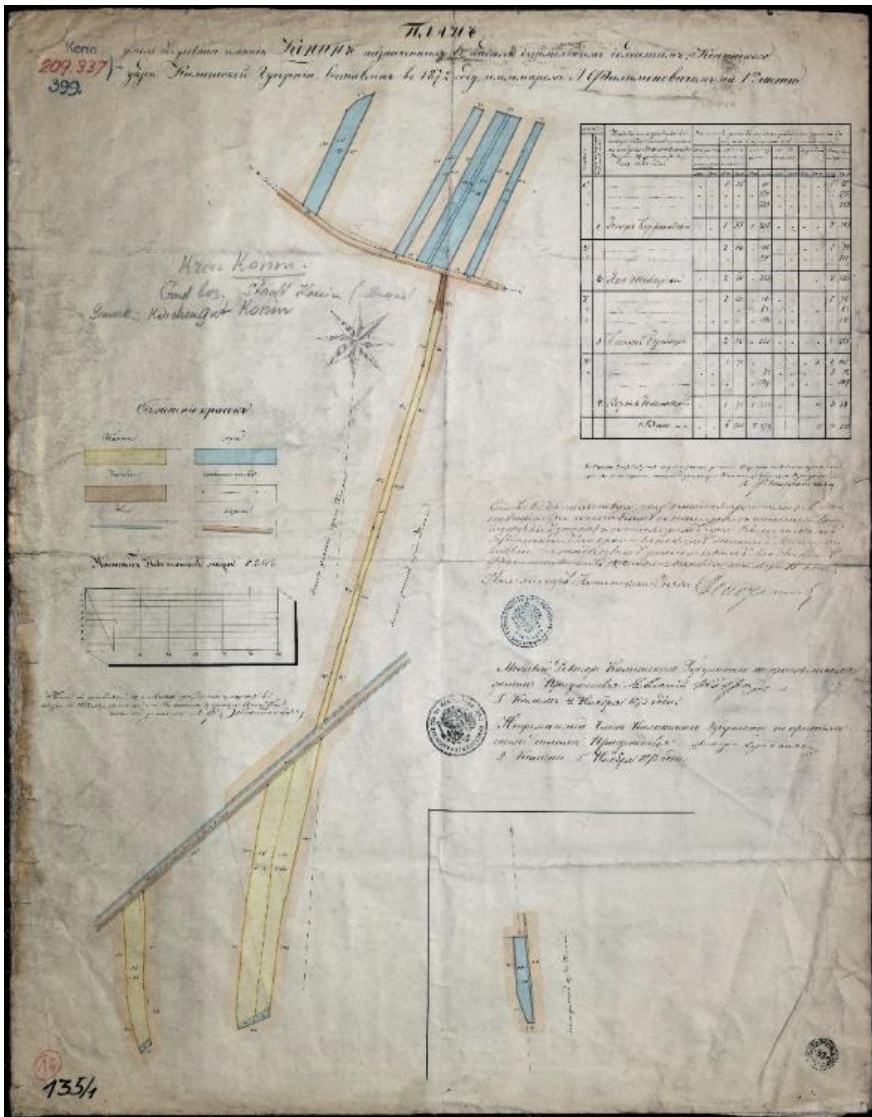
Pierwszeństwo w przydziale gruntów służyć miało chłopom, którzy w okresie powstania styczniowego zostali poszkodowani przez władze powstańcze. W dalszej kolejności wymieniono: wysłużonych żołnierzy, komorników majorackich, którzy nie zostali uwłaszczeni przez donatariuszy, chłopów wyrugowanych w latach 1846-1864, wyłączonych spod ukazów oraz wszystkich pozostałych bezrolnych, a zwłaszcza posiadających liczne rodziny. Komitet Urządzający polecił komisjom uwzględnianie podczas nadzielania także bezrolnych mieszkańców miast Zdarzały się także wypadki oficjalnego preferowania także innych grup. Należeli do nich m.in. niemieccy koloniści. [68].

W 1866 r. Komitet Urządzający ustalił listę majątków rządowych i poduchownych, które zostaną przekazane dla nadzielenia bezrolnych. Znaczną większość gruntów, wydzielonych dla bezrolnych w Królestwie do 1873 r., stanowiły majątki poduchowne [68]. Wydzielano przeważnie działki leżące w szachownicy z chłopskimi lub przynoszące szczególnie niski dochód.

Przykładem takiego opracowania może być *Плань земель подуховниго имения КОНИИ назначенных в надел безземельнымъ солдатамъ Кониского уезда, Каллиской Губерниу. Составленъ въ 1872 году землемеромъ Л. Филимоновичемъ на 1^{мб} листе*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, zespół archiwalny Kaliski Urząd Gubernialny, sygn. Pl.gr.KST.1246.

Z tytułu wynika, że geometra Filimonowicz sporządził w 1872 roku kilka arkuszy mapy dokumentującej nadziały z dóbr poduchownych dla bezrolnych żołnierzy. W opracowaniu przedstawiono arkusz I. Reprodukcję przedstawiono na rysunku 5.32.

Na arkuszu znajdują się trzy urzędowe wpisy z 1873 roku. Pierwszy z nich poczyniony został w 1872 roku przez Komisarza konińskiego urzędu powiatowego do spraw włościańskich. Dwa kolejne pochodzą z listopada 1873 roku – 4 listopada podpisuje mapę Rewizor Pomiarów komisji włościańskiej kaliskiego urzędu gubernialnego, 5 listopada zatwierdza opracowanie zwierzchnik tej komisji. Pierwszy i ostani z tych wpisów zostają potwierdzone stosownymi pieczęciami.

Rys.5.32. Планъ земель подуховнаго имени КОНИН назначенныхъ в наделъ безземельнымъ солдатамъ Конискаго уезда, Калискаго Губернау. Составленъ въ 1872 году землемеромъ Л. Филимоновичемъ на 1^{мб} листе. Oryginał Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół archiwalny Kaliski Urząd Gubernialny, sygn. Pl.gr.KST.1246 - źródło Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa www.wbc.poznan.pl.

Rys. 5.33. Pieczęć komisarza Komisji Włościańskiej powiatu konińskiego i Komisji Włościańskiej kaliskiego urzędu gubernialnego według mapy z 1872 roku

Przykładem mapy związanej z pomiarami prowadzonymi w związku z nadawaniem gruntu bezrolnym rolnikom mieszkającym w miastach może być z pewnością *ПЛАНЪ земель поступившихъ въ собственность крестьянъ селения ОСАДА БАЛУТЫ НОВЫЯ Гмины Радогощь Лодзиньского уезда Петроковской Губернии, Секся I*. Oryginał tego opracowania znajduje się w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi, syg. oryg. KS 255 ZS (rysunek 5.34).

O szczegółach tego opracowania i jego losach informują adnotacje w języku rosyjskim zamieszczone pod tytułem.

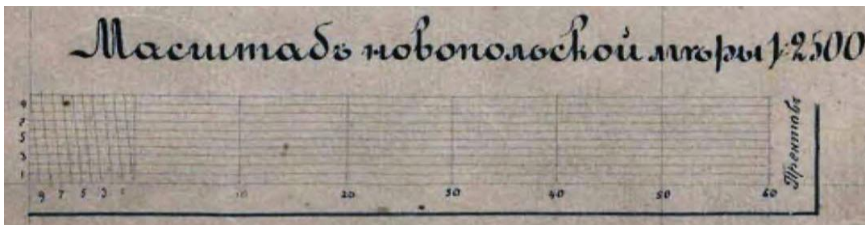
Pierwsza z nich, poczyniona przez Komisarza do spraw włościańskich powiatu łaskiego informuje, że dwuarkuszowe opracowanie sporządził w 1888 roku geometra Masłowski na zlecenie Piotrkowskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich. na podstawie przeprowadzonych pomiarów terenowych, przy zastosowaniu orientacji magnetycznej z odchyłką 8°. Plan został sporządzony w skali 1:2500 w systemie miar nowopolskich.

Kolejne wpisy informują, że w 1889 roku na zlecenie urzędu wykonane zostały pomiary kontrolne i opracowanie zostało przedłożone komisji do spraw włościańskich. Dnia 5 kwietnia kopia zostaje podpisana przez rewizora do spraw pomiarów urzędu gubernialnego.

Na podstawie ostatniego wpisu przyjąć można, że opracowanie zostało przyjęte przez Piotrkowski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich.

Ostatni wpis zostaje poświadczony stosowną pieczęcią.

Plan ten, mimo tego, że datowany jest na rok 1888, sporządzony został w systemie miar nowopolskich.

Rys. 5.35. Podziałka transwersalna „nowopolskiej miary” w skali 1:2500 na mapie z 1888 roku

5.2.2 Przypadki szczególne uwłaszczeń

Warto także zwrócić uwagę na inne ciekawe opracowania jednostkowe, które sporządzane były przy pracach uwłaszczeniach na mocy odpowiednich artykułów ukazu z 1864 roku. Zaliczyć do nich można opracowania związane z rozwiązywaniem problemów z seritutami, wspólnotami, niektórymi pustkami i rewindykacjami gruntów wcześniej użytkowanych.

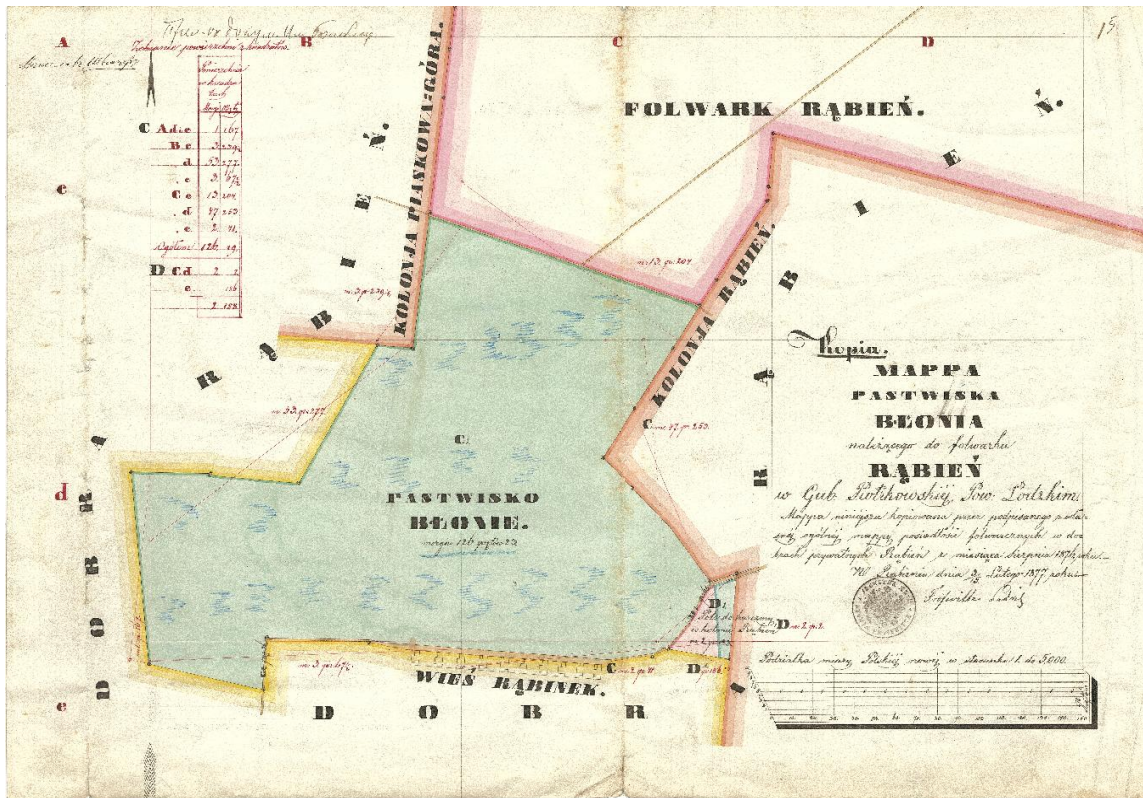
5.2.2.1 Uwłaszczanie wspólnot

Artykuł 5 ukazu stanowił, że *osady gromadzkie, tam gdzie takowe się znajdują, jako to: domy na pomieszczenie urzędu, szkółki itp., a zarazem grunta w użytkowaniu wspólnym włościan zostające, bez udziału w tem użytkowaniu dziedzica, jak na przykład wspólne pastwiska, także na własność włościan mocą tego Ukazu przechodzą.*

Artykuł 6 precyzował, że dotyczy to również przypadków, gdy włościanie posiadający takie prawa w czasie wydania ukazu z 1846 roku, zostali ich później przez dziedzica pozbawieni bez zamiany na inne grunty, lub gdyby osady *nateraz stały pustkami.*

Przykładem opracowania obejmującego uwłaszczenie takiej wspólnoty gruntowej może być *Mappa pastwiska Błonia należącego do folwarku Rąbień w Gub. Piotrkowskiej, Pow. Łódzkim*, w skali 1:5000 miary Polskiej, również udostępniona przez Pana Adama Nowakowskiego ze swoich zbiorów prywatnych (rysunek 5.36).

Jest to wyrys sporządzony przez jeometrę, Froesewitte z własnej mapy ogólnej z 1876 roku, ale przygotowany w 1877 roku.

Rys. 5.36. Kopia z 1877 roku Mappy pastwiska Błonie w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkiem (oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)

Nota wniesiona ręką autora mapy informuje: *Mappa niniejsza kopiowana przez podpisanego z własnej ogólnej mapy posiadłości folwarcznych w dobrach prywatnych Rąbień z miesiąca Sierpnia 1876 roku. W Rąbieniu dnia 3/15 lutego 1877 roku.*

Granice pastwiska zostały okopcowane, podane zostały również azymuty linii granicznych tego arealu. Warto zauważyć, że z ogólnej powierzchni wynoszącej 126 mórg 29 prętów kwadratowych (*Zebranie powierzchni w kwadratach*) 2 morgi 188 prętów kwadratowych wydzielono dla *Karczmy w kolonii Rąbień*. Udział karczmarza zlokalizowano w południowo – wschodnim narożniku pastwiska.

5.2.2.2. Uwłaszczanie za serwity

Znacznie bardziej skomplikowane były sprawy rozwiązywania uprawnień serwitutowych - przysługujących włościanom praw do ograniczonego korzystania z dworskich lasów, łąk i pastwisk, na mocy dokumentów, umów ustnych czy nawet zwyczajów.

Nierzadko takie tereny były przedmiotem zatargów między dworem i włościanami. O takie tereny często nie dbał dziedzic, jako prawny ich właściciel, ani też wieś jako ich użytkownik, nie posiadający jednak w stosunku do nich prawa własności. Dwór - negując prawo wsi do serwitutów - usiłował wykazać, że chłopci nie korzystali z nich w momencie wydania ukazów uwłaszczeniowych. Używano także argumentów o stosowaniu w gospodarstwie folwarcznym systemu bezugorowego, a w lasach, racjonalnej gospodarki leśnej. Również w wypadku urządzenia kolonialnego wsi i oczyszczowania chłopów serwituty - według ziemiaństwa - nie mogły być przyznane [68].

Sprawy dotyczące serwitutów w okresie realizacji reformy uwłaszczeniowej rozstrzygano na podstawie artykułu 11, 12 i 13 ukazu o urządzeniu włościan oraz według późniejszych wytycznych Komitetu Urządzającego.

Ukaz przyznawał włościanom formalne prawo do serwitutów użytkowanych w dniu 2 marca 1864 roku, a co więcej umożliwił odzyskanie serwitutów zagarniętych przez dziedziców w latach 1846 – 1864.

Artykuł 11 stanowił: *Włościanie, nawet po nabyciu przez nich osad na własność, zachowują prawo do tych służebności i użytków, z których dotychczasowo korzystają na zasadzie tabell prestacyjnych, kontraktów, umów słownych lub zwyczajaj, jako to: prawo otrzymywania drzewa na*

budowle i opał, zbierania gałęzi, suszu, ściółki, prawa pasania w lasach dziedziców oraz na gruntach dworskich lub folwarcznych (...) Prawo włościan do tych służebności i użytków przywraca się w poprzedniej swej rozciągłości i w tym sposobie, w jakim korzystali z niego przed zapadnięciem ukazu z 1846 roku.

Artykuł 12 stwierdzał: *Prawo włościan do wspomnianych powyżej służebności i użytków nie inaczej może być uchylone, jak tylko za obopólną zgodą dziedzica z włościanami, przypisanym porządkiem stwierdzoną, lub też na żądanie samego dziedzica, atoli pod koniecznym warunkiem stosownego za nie wynagrodzenia włościan przez dziedzica.*

Przypadki, w których uchylenie służebności na żądanie dziedzica dopuszczonem być może i przepisy co do sposobu wyrachowania przypadającego włościanom wynagrodzenia, osobnem prawem postanowione zostaną.

Problematyka ta stała się przedmiotem obrad Komitetu Urządzącego w dniu 6 sierpnia 1864 roku (*Pozycja 119*) [117].

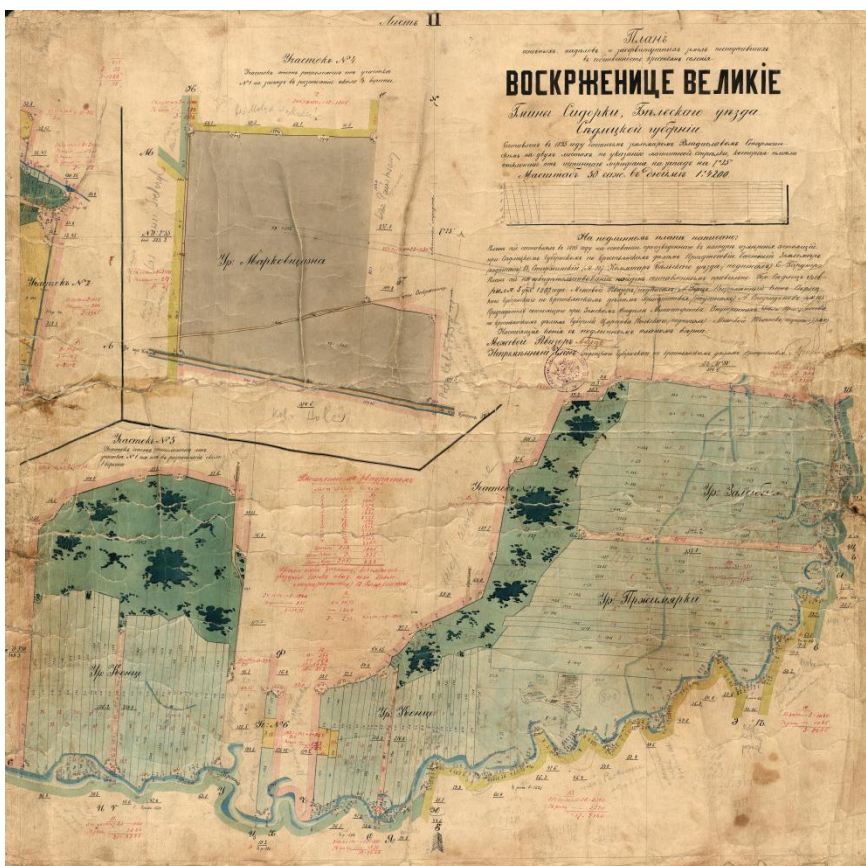
Komitet zobowiązał Komisarzy rewirowych i Komisje do spraw włościańskich do respektowania praw włościańskich, jednak z zastrzeżeniem *gdzie jest to możebnem i nie pociągnie za sobą zupełnego rozstroju gospodarstwa dworskiego.*

W innych wypadkach rekompensatą dla włościan miało być wynagradzanie dodatkowymi gruntami. Miało się to odbywać na podstawie umów dobrowolnych między dworem a wsią. W wypadku odmowy włościan, lub braku projektu rekompensaty, komisja miała odsyłać sprawę do Komitetu Urządzącego [68].

Przykładem map sporządzanych w ramach uwłaszczeń rekompensujących utracone serwituty mogą być opracowania znajdujące się w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, dostępne dzięki serwisowi Bialska Biblioteka Cyfrowa, utworzonym przez tę bibliotekę.

Pierwsze z tych opracowań to *Плань основныхъ надельовъ и засервитутныхъ земель поступивших в собственность крестьянъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльскаго уезда Седлецкой губернии* (rysunek 5.37). Mapa pozyskana ze źródeł prywatnych posiada identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4291.

Jest to kopia opracowania przedstawiającego działki przydzielone jako rekompensata za serwituty włościanom wsi Woskrzenice Duże, sporządzona na podstawie bezpośrednich pomiarów terenowych w 1897 roku przez geometrę uprawnionego Władysława Starzyńskiego.

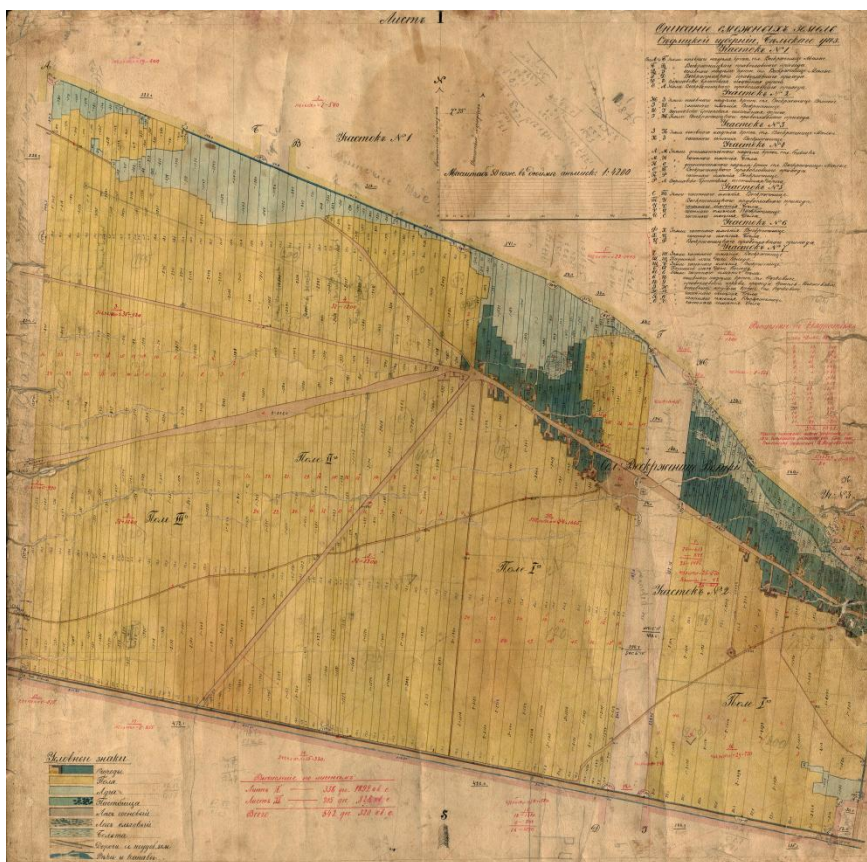
Rys. 5. 37. Планъ основныхъ наделовъ и засервитутныхъ земель поступившихъ въ собственность крестьянъ селенія Воскарѣнице Великіе Гмины Сидорки, Бѣльскаго уѣзда Седлецкой губерніи z 1897 roku (oryginał w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4291 źródło - Bialska Biblioteka Cyfrowa bbc.mbp.org.pl)

Z adnotacji wniesionych na to opracowanie wynika, że oryginał został sporządzony na zlecenie Komisji Włościańskiej Gubernii Siedleckiej i komisarz powiatu bialskiego poświadcza prawidłowość tego opracowania. Poświadcza to również rewizor pomiarów urzędu gubernialnego. Kolejny wpis informuje, że oryginał znajduje się w dyspozycji Oddziału Ziemińskiego do spraw włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.

Jest to *Дополнительный планъ земель поступившихъ взамянь паствищныхъ сервитутовъ къ крестьяномъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльскаго уезда Седлецкой губернии* (oryginał Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4290).

Na arkuszu znajdują podobne wpisy, jak na poprzedniej mapie.

Uwagę zwraca fakt, że geometra Wojtowicz, sporządzając ten dodatkowy plan, zamieszcza w prawym dolnym rogu arkusza szkic „gruntów sąsiadujących”.

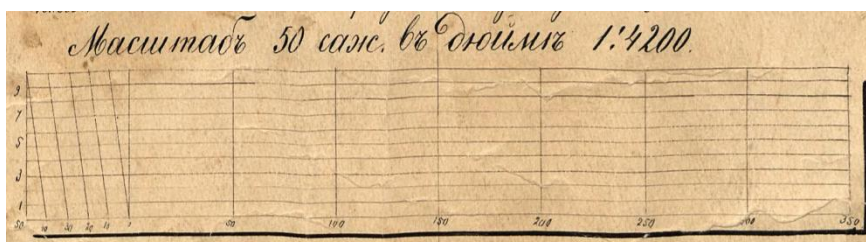
Rys. 5. 39. *Описание смежныхъ земель Седлецкой губернии: сел Воскарженице Великие. Ч.1* (oryginał w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4289 źródło - Bialska Biblioteka Cyfrowa bbc.mbp.org.pl)

Pomiar tych gruntów został skartowany na kolejnych mapach. W Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej zachował się arkusz 1 *Описание смежных земель Седлецкой губернии: сел Воскарженице Великие. Ч.1* (identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4289). Mapa została przedstawiona na rysunku 5.39.

Mapy te sporządzone zostały w skali 1:4200, w systemie miar rosyjskich. Warto też przypomnieć, że w chwili sporządzania tych opracowań, oprócz instrukcji z 1839 roku, obowiązywały geometrów również *Przepisy o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Ukazu z d. 19 Lutego 1864 r. zatwierdzone 21 marca 1881 roku*. Wśród szczegółów dotyczących odgraniczenia w każdej wsi gruntów włościańskich z nadania ukazowego od gruntów przyległych (nieukazowych) ustawa ta nakazywała - *wnoszenie na plan granicy tych gruntów z oznaczeniem miary linii i kątów przez nie utworzonych; położenie znaków mierniczych i kąt rumbiczny, określony w stosunku do jednej z linii między kolistej*. Przedstawiane opracowania uwzględniają te ustalenia.

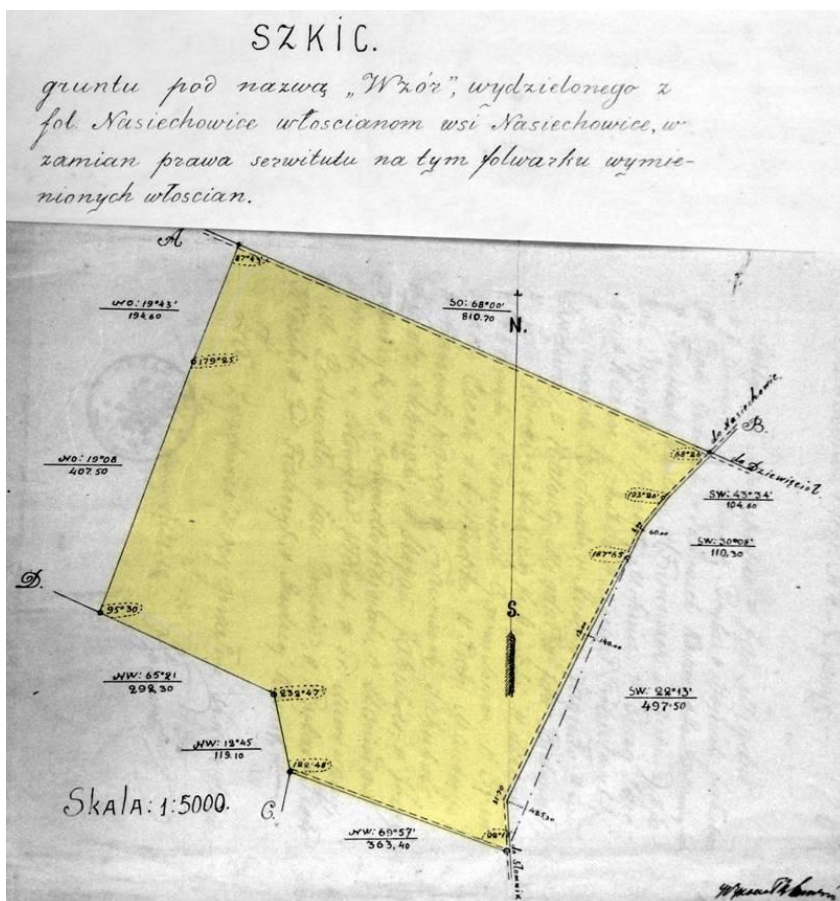

Rys. 5.40. Oznaczenie granic zewnętrznych gruntów włościańskich zgodnie z przepisami z 1881 roku

Rys. 5.41. Podziałka transwersalna w systemie miar rosyjskich

Prace związane z wydzielaniem gruntów ornych za serwituty trwały praktycznie do końca istnienia Królestwa Polskiego. Przykładem może być opracowanie jakie Panowie Eugeniusz Jakubas i Stanisława Jakubas zamieścili w [31] (oryginał w Archiwum Państwowym w Kielcach, syg. 21/105/0/7/7259).

Rys. 5.42. Szkic gruntów pod nazwą „Wzór” wydzielonego z fol. Nasiechowice włościanom wsi Nasiechowice w zamian prawa serwitutu na tym folwarku wymienionych włościan z 1813 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Kielcach, syg. 21/105/0/7/7259 – źródło
<http://www.jakubas.pl/genealogia/Historia-Nasiechowic.htm>

W niepodległej Polsce dnia 7 maja 1920 r. uchwalono ustawę o likwidacji serwitutów na terenie b. Królestwa Kongresowego.

5.2.2.3. Uwłaszczanie pustek włościańskich

Ukaz odnosił się także do osad opuszczonych (tak zwanych pustek), powstałych najczęściej na skutek wcześniejszych rugów włościańskich.

Artykuł 20 stanowił: *Opuszczone włościańskie osady czyli tak zwane pustki, na żądanie ubiegających się o nie, mogą być im oddane, w całości lub częściami, z podzieleniem każdej na pomniejsze.*

Warunki dotyczące pierwszeństwa w nabywaniu praw do takich gruntów zawiera artykuł 21.

Wykładnię tych zapisów zawierały ustalenia Komitetu Urządającego (pozycja 126), który stanowił:

- *śledzenie osad włościańskich, lub ich części, po wydaniu Ukazu z 1846 r. opustoszałych, nieprawnie do gruntów folwarcznych wcielonych (pustki) następować winno na zasadzie próśb i wskazań ze strony włościan;*

- *pustki na rzecz włościan przywrócone, odgraniczane będą miedzami od gruntów folwarcznych; a gdyby odgraniczenie to nie mogło być dopełnione bez dokonania poprzednio robót pomiarowych, w takim razie mają być w tym celu wydelegowani na grunt jeometry zostający przy Komisjach.*

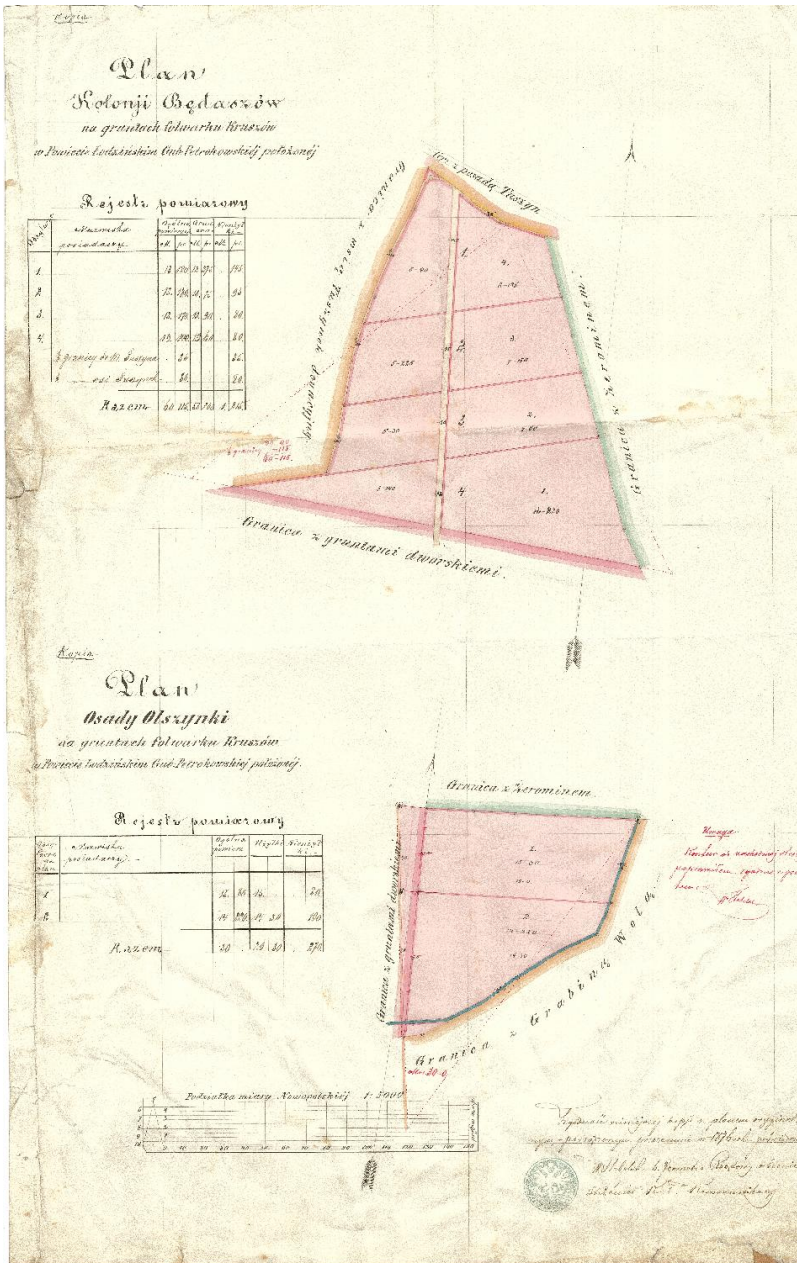
Z dużym prawdopodobieństwem przykładem opracowań, powstałych w takich okolicznościach, mogą być dwie kolejne mapy.

Pierwsza z nich, udostępniona przez Pana Adama Nowakowskiego ze swoich zbiorów prywatnych, to przedstawione na jednym arkuszu kopie *Planu Kolonii Będaszków* i *Planu Osady Olszynka* położonych na gruntach folwarku Kruszów w Powiecie Łódzinskim Gubernii Petrokowskiej (rysunek 5.43).

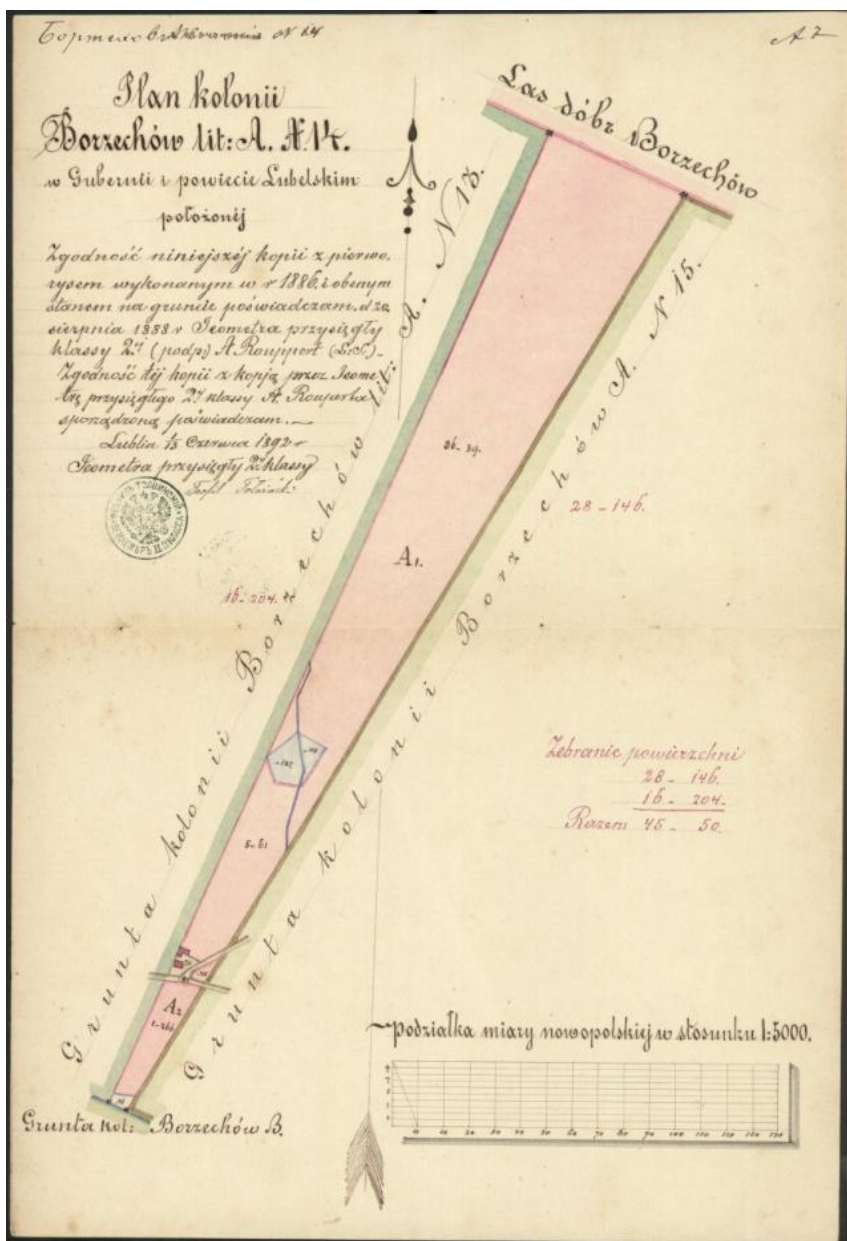
Autorstwo i datę tego opracowania objaśnia znajdująca się na mapie, poświadczona pieczęcią, adnotacja: *Zgodność niniejszej kopji z planem oryginalnym sporządzonym przezemnie w 1876 roku poświadczam WStobelski b. Jeometra Rządowy obecnie Inżynier KP Kommunikacyj.*

Ciekawa jest wniesiona na czerwono, podpisana przez autora uwaga odnosząca się do Planu kolonii Będaszków: *Kontur od zachodniej strony poprawiłem zgodnie z gruntem.*

Podobny charakter może mieć *Plan kolonii Borzechów lit: A,N.14. w gubernii i powiecie lubelskim położonej* (oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygnatura ZZK 25 166), przedstawionej na rysunku 5.44.

Rys. 5.43. Plany Kolonii Będaszów i Plan Osady Olszynki na gruntach Folwarku Kruszków w Powiecie Łódzkiem Gu. Petrokowskiej położonej z 1876 roku (ze zbiorów prywatnych Adama Nowakowskiego)

Rys. 5.44. Plan kolonii Borzechów lit: A, N. 14. w gubernii i powiecie lubelskim położonej z 1878 roku (oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygnatura ZZK 25 166 – źródło <https://polona.pl>)

Jest to kopia pierworysu sporządzonego w 1886 roku przez jeometrę Roupperta dwa lata później, o czym zaświadcza nota: *Zgodność niniejszej kopii z pierworysem wykonanym w r 1886. i obecnym stanem na gruncie poświadczam. d 20. sierpnia 1888 r Jeometra przysięgły klasy 2.ej (podp:) A Rouppert (L:J:).* Cztery lata później na planie pojawia się, wniesiony innym charakterem pisma dopisek: *Zgodność tej kopii z kopią przez jeometrę przysięgłego 2.ej klasy A. Rouperta sporządzoną poświadczam. Lublin 1/13 czerwca 1892 r. Jeometra przysięgły 2.ej klasy Teofil Tołwiński.*

Artykuł 7 ukazu stwierdzał jednak: *Osady opuszczone (...) jak niemniej wszystkie w ogóle grunta, samowolnie po zapadłym Ukazie z d. 26 maja/7 czerwca 1846 roku włościanom odjęte, do których oni po dzień upływu terminu z prawami swemi się nie zgłosili, będą mogły być wcielone do gruntów dworskich (to jest folwarcznych) przypisać się mającym porządkiem.*

Jako przykłady map gruntów folwarcznych, najprawdopodobniej sporządzanych na mocy artykułu 7, można podać kolejne opracowania udostępnione przez Pana Adama Nowakowskiego. Są to sporządzone w skali 1:5000 *Mappa Folwarku Rąbień littera A* i *Mappa Folwarku Rąbień littera B, położonego w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim* (rysunki 5.45 i 5.46).

Jak wynika z napisów zamieszczonych na tych opracowaniach Jeometra patentowany Ludwik Froesewitte sporządził w sierpniu 1876 roku *Mappę ogólną posiadłości Dóbr prywatnych Rąbień.*

W związku z prowadzonymi czynnościami uwłaszczeniowymi, cztery lata później, 2/14 kwietnia 1880 roku, jeometra Froesewitte sporządza w Rąbieniu wyrisy, na których, zgodnie z przepisami, zostaje umieszczony podkreślony napis *Kopia*. Poświadczą to znajdujący się na mapie wpis dokonany przez jej autora: *Mapa niniejsza wykopiowana przez niżej podpisanego Jeometrę z Mappy ogólnej posiadłości Dóbr prywatnych Rąbeń zdziałanej w miesiącu Sierpniu 1876 roku przez Jeometrę patentowanegp Ludwika Froesewitte. W Rąbieniu dnia 2/14 Lwietnia 1880 roku.* Identyczny wpis znajduje się na planie oznaczonym literą B.

Na mapach zamieszczone zostają tabele, w których podane są w morgach i prętach kwadratowych rozliczenia powierzchni ogólnej (litera A) oraz z dodatkowym rozbiciem uzytki gruntowe (litera B).

Powierzchnie obliczone zostały metodą graficzną, o czym zaświadcza zamieszczone dodatkowe tabelki, zawierające *Obliczenia kwadratów (Zebranie kwadratów).*

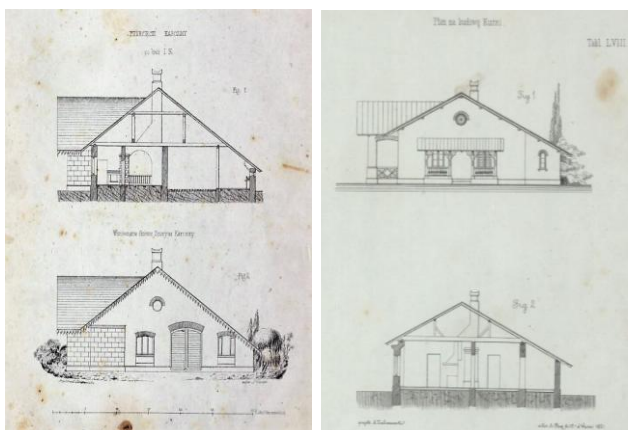
O przeznaczeniu tych kopii świadczyć mogą wniesione innym charakterem pisma adnotacje: *Władysław Masłowski Jeometra etatowy przy Kommissji do spraw włościańskich powiatu łódzkiego* (litera A) oraz *Władysław Masłowski Jeometra etatowy przy Kommissji do spraw włościańskich powiatu łódzkiego zostający* (litera B).

5.2.2.4. Wyłączenie z uwłaszczeń

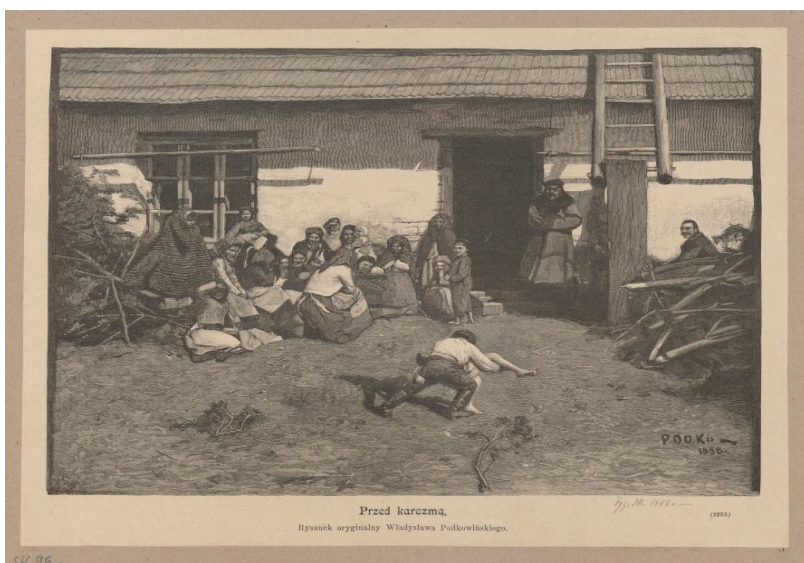
Nie wszystkie grunty użytkowane przez ludność wiejską w dniu 2 marca 1864 r. zostały przyznane włościanom w okresie realizacji reformy uwłaszczeniowej. Podstawę prawną wyłączeń stanowił artykuł 10 ukazu stanowiąc:

Z pomiędzy gruntów, w moc niniejszego Ukazu na własność włościan przechodzących, wyłączają się:

- a) osady karczemne, młynarskie, przy cegielniach i kuźniach, przez dziedziców urządzone;*
- b) osady owczarzy, ogrodników i innych sług dworskich, jeśli domostwa przez nich zajmowane, położone są przy dworze dziedzica albo przy folwarku, a nie we wsi;*
- c) osady gajowych, jeśli ich domy mieszkalne znajdują się także nie na wsi, lecz przy dworze, przy folwarku lub w lesie dziedzica;*
- d) grunta dworskie lub folwarczne, w dzierżawę czasowo włościanom wypuszczone za umowami na piśmie, jeśli grunta te wydzierżawione im zostały razem z budowlami folwarcznymi;*
- e) osady, przed ogłoszenie niniejszego Ukazu przez włościan na zupełną własność nabyte, tam gdzie takowe się znajdują.*

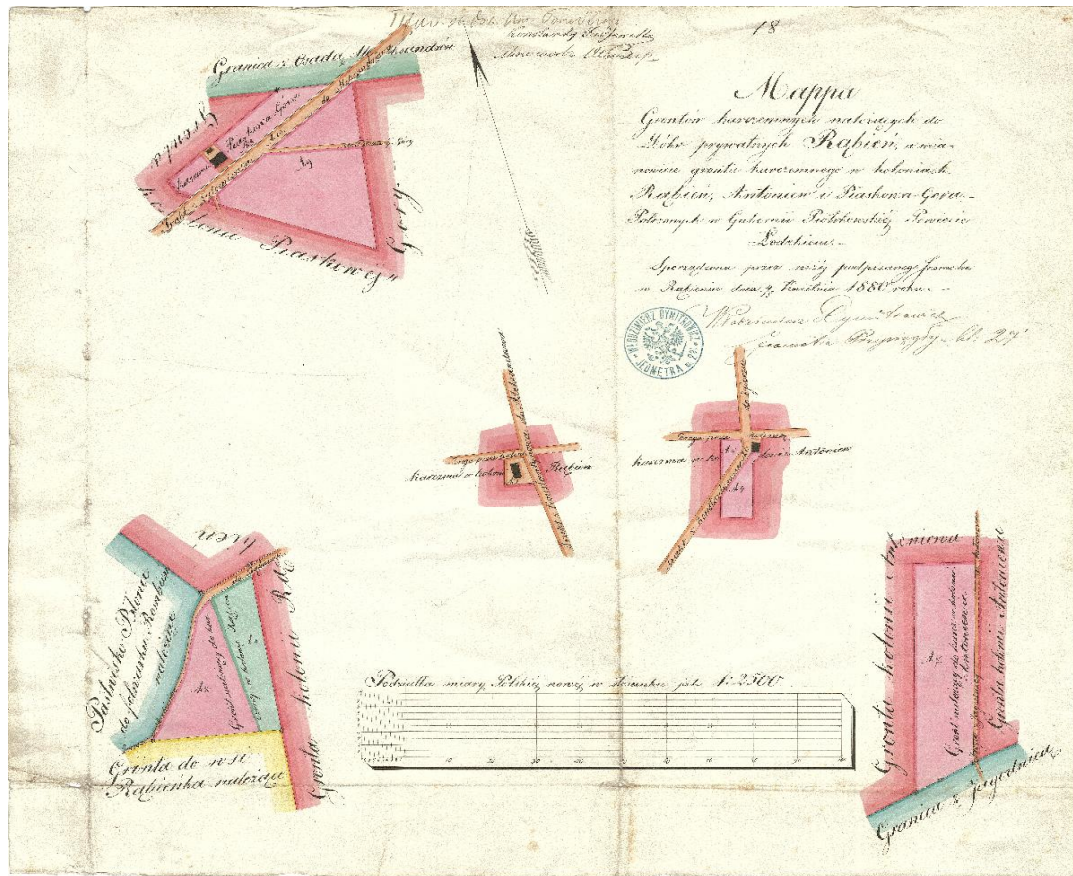
Rys. 5.47.
Projekty
budynków
karczmy i kuźni
według katalogu
z 1858 roku
[127]

Rys. 5.48. *Przed karczmą*, 1888. Odbitka fotograficzna drzeworytu sztorcowego M. Różańskiego (napis pod kompozycją: Rysunek oryginalny Władysława Podkowińskiego). Oryginał w Muzeum Narodowym w Warszawie, nr inwentarza 82031/9 MNW – źródło [cyfrowe.mnw.art.pl/](https://mnw.art.pl/)

Rys. 5.49. *U kowala na wsi, Goczałkowice 1906, Pocztówka* – fotografia K. Jankowski, wydawnictwo Beskiden. Oryginał Biblioteka Narodowa, sygn. DŻS XII 8b/p.5/22 – źródło <https://polona.pl/>

Rys. 5.50 Mappa grontów karczemnych należących do Dóbr prywatnych Rąbień, a mianowicie gruntu karczemnego położonego w koloniach Rąbień, Antoniew i Piaskowa Góra z 1880 roku ((oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)

Wykładnię zapisów artykułu 10 ustalił Komitet Urządzący (postanowienie 71) nakładając na Komisje Spraw Włościańskich obowiązek stosowania się do tych ustaleń *przy ocenianiu prawa do własności gruntu rolników różnego rodzaju i nazwy, jako też sporów o powinności*.

Najmniej wątpliwości sporów powodowały sprawy wyłączeń karczmarzy, kowali dworskich, młynarzy [68].

Także i dla takich gruntów sporządzane były odrębne opracowania kartograficzne. Przykładem może być *Mappa gruntów karczemnych należących do Dóbr prywatnych Rąbień, a mianowicie gruntu karczemnego położonego w koloniach Rąbień, Antoniew i Piaskowa Góra – położonych w Gubernii Piotrkowskiej, Powiecie Łódzkiem porządzona przez niżej podpisanego Jeometrę w Rąbieniu dnia 4/15 Kwietnia 1880 roku - Włodzimierz Dymitrowicz Jeometra Przysięgły kl: 2^{ej}*. Mapę tę przedstawiono na rysunku 5.50. Za udostępnienie tej mapy ze zbiorów prywatnych ponownie dziękuję Panu Adamowi Nowakowskiemu.

Ciekawe, że autorem tej mapy, dokumentującej przecież także grunty majątku Rąbień, nie jest już geometra Froesewitte, tylko do jej sporządzenia zatrudniony został geometra przysięgły Dymitrowicz.

Innym przykładem jest *Plan Osady Młynarskiej do Dóbr Niechmierów należącej we wsi Jarocice Kaliszskiej Gubernii Powiecie Sieradzkim położonej z z 1881 roku* publikowany przez pana Piotra Tameczka na stronie *Toponimia regionu sieradzkiego* [129]. Oryginał tego opracowania znajduje się w Oddziale Sieradzkim Archiwum Państwowego w Łodzi (Zb. kart. sygn. 736/221).

O autorstwie tego opracowania świadczy wpis: *Zrysowałem na zasadzie własnego pomiaru w 1881 dopełnionego - Jeometra Patentowany Przysięgły kl II, podpisano L. Ziółkowski*

Poniżej, poświadczając to pieczęcią wpisano: *Zgodność niniejszej Kopii z oryginalnym planem poświadcza Jeometra Przysięgły kl. II (podpis nieczytelny)*.

Plan został sporządzony w skali 1:5000 w miarach nowopolskich. Przedstawia działki należące do młynarza – cztery leżące w rozproszeniu wśród gruntów włościańskich, zlokalizowane przy rzece Warta oraz dwie za gruntami włościańskimi, przy granicy z folwarkiem Waszkowskie i dobrami Majaczewice. Na działkach znajdują się odsetaczenia do rejestru pomiarowego (rysunek 5.51).

Rys. 5.51. Plan Osady Młynarskiej do Dóbr Niechmierów należęcej we wsi Jarocice Kaliszkiej Gubernii Powiecie Sieradzkim położonej z 1881 roku. Oryginał się w Oddziale Sieradzkim Archiwum Państwowego w Łodzi (Zb. kart. sygn. 736/221), źródło - [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>

Rys. 5.52. *Młyn*.
Grafika Kazimierza Suchodolskiego
z 1912 roku. Oryginał w Bibliotece
Jagiellońskiej w Krakowie,
identyfikator dokumentu
DIGGRAF000072 ;
NDIGGRAF002591, źródło
<https://jbc.bj.uj.edu.pl>

5.2.2.5. Uwłaszczenie w dobrach zadłużonych

Na 19 posiedzeniu Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim dnia 22 czerwca 1864 roku przyjęto ustalenia dotyczące przypadków, *gdy dobra, w których właścianie zostali uwłaszczeni są obciążone długiem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, albo innymi hipotecznymi długami.*

Postulując konieczność nowelizacji istniejących przepisów podkreślono, że *zarówno prawa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, jako też w ogóle osób trzecich, powinny być skrupulatnie zabezpieczone.*

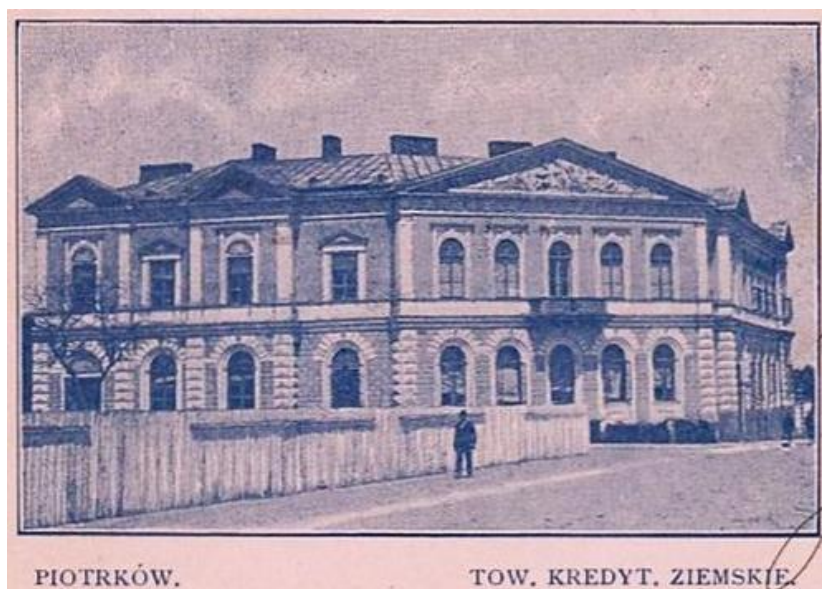
Stwierdzono, że *te same zasady będą również w swoim czasie zastosowane do kanonu i innych podobnych do Skarbu wnoszonych opłat, obecnie zaś wszystkie takie opłaty wnoszone być powinny na zasadzie istniejących przepisów.*

Być może taka jest geneza powstania opracowania *Копия плана учстковъ земли исключенныхъ изъ общагопространства умняия КРУШЕВО неотременныхъ сеудою Эемскаго Кредитнаго Общества Петроковской губернии Лодзинскаго уезда z 1898 roku (rysunek 5.53).* Jest to opracowanie udostępnione przez pana Adama Nowakowskiego.

Jak wyjaśnia nota zamieszczona pod tytułem mapy jest to wtórna kopia sporządzona w tym roku przez geometrę klasy II Gładysza Siewiernego z kopii sporządzonej w 1896 roku przez geometrę klasy II Leonarda Piaszczinokina na podstawie oryginału z lat 1881/2 autorstwa Józefa Kozłowskiego.

Trudno wnioskować dla jakich celów były sporządzane kopie, natomiast można domniemywać, że oryginał przedstawiający, według tytułu, plan działek wykluczonych z ogólnej przestrzeni majątności Kruszewo zajętych wcześniej przez oddział łódzki piotrkowskiej filii Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, zabezpieczał interesy tego towarzystwa.

Także i takie opracowania, powstające w trakcie prowadzonych prac uwłaszczeniowych warte są przypomnienia.

Rys. 5.54. Gmach Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Piotrkowie (według Albumu ul. Dąbrowskiego ze strony Dawny Piotrków – źródło www.dawnypiotrkow.pl)

5.3. Zakres prac uwłaszczeniowych

Na zakres prac geodezyjnych prowadzonych w ramach reformy uwłaszczeniowej na mocy ukazu z 1864 roku można spojrzeć przez pryzmat różnych danych statystycznych, zamieszczanych w literaturze przedmiotu [10,25,27,43,72,81].

W [81] przytoczone zostały dane ilustrujące przyrost gospodarstw włościańskich (*dymów*) i użytkowanych przez włościan arealów, porównujące dane z okresu przedukazowego (1864 rok) z danymi z roku 1870 (tabela 5.1)

Tabela 5.1. Przyrost gospodarstw włościańskich na mocy ukazu z 1864 roku

Dobra	Lata				Różnica	
	1864		1870			
	dymy	[morgi]	dymy	[morgi]	dymy	[morgi]
prywatne i w miastach	220943	3718769	424735	5157259	203792	1438490
rządowe	-	-	147360	2331459	147360	2331459
razem	220943	3718769	572095	7488718	351152	3769949

Opracowanie własne na podstawie [81]

W wyniku reformy liczba rodzin włościańskich wzrosła o ponad trzysta pięćdziesiąt tysięcy. Należy przy tym pamiętać, że w okresie przedukazowym grunt użytkowano na zasadzie różnego rodzaju umów czynszowo – odrobkowych, zaś na mocy ukazu grunty o łącznej powierzchni prawie siedem i pół miliona mórg (z czego 5157259 z dóbr prywatnych) przeszło na własność włościan.

Jak można przeczytać w [81] *wynagrodzenie przyznane obywatelom za przeszłe do włościan grunty wynosiło w listach likwidacyjnych, podług sprawozdania kontroli państwowej, 64014250 rubli.*

Podobne porównania znaleźć można w [27].

Podane w tabeli 5.2 zestawienie, sporządzone na podstawie [27] uwzględnia porównanie danych z lat 1859 i 1873, odnoszące się do osób oczyszczonych i odrabiających pańszczyznę przed rokiem 1864.

Jak wynika z tych danych w wyniku reformy przybyło włościanom łącznie ponad milion dziewięćset mórg i w 1873 roku, było ich prawie osiem milionów siedemset tysięcy.

Tabela 5.2. Przyrost liczby włościan na mocy ukazu

Kategoria osób	Rodzaj dóbr	Lata		Różnica
		1859	1873	
		[morgi]		
włościanie czynszowi i pańszczyźniani	majątki rządowe	2223731	2506382	281651
	majątki prywatne	4059810	5561931	1502121
	grunty w miastach	497238	629821	132583
razem		6781779	8698747	1916355

Opracowanie własne na podstawie [27]

Jak wskazano w [27], liczbę tę należy powiększyć o sześćset tysięcy mórg nadanych na mocy ukazu osobom rekrutującym się z grona bezrolnych, komorników i służby dworskiej.

Tabela 5.3. Grunty ukazowe nadane osobom bezrolnym

Kategoria przedukazowa	Rodzaj gruntów	Powierzchnia [morgi]
bezrolni	rządowe i instytutowe	158097
służba i komornicy	majorackie	9210
	prywatne	436080
razem		603387

Opracowanie własne na podstawie [27]

W kolejnych latach zwiększała się zarówno liczba uwłaszczonych rolników, jak i areal posiadanej przez nich ziemi. Dane przedstawione w tabeli 5.4 zestawiono na podstawie informacji zamieszczonych w [81].

Tabela 5.4. Wzrost liczby włościan i areалу gruntów ukazowych

Lata	Liczba włościan	Areal [dziesięciny]
1873	592817	4134756
1887	-	4202405
1880	-	4539492
1904	778445	4590325

Opracowanie własne na podstawie [81]

Skutkiem nabycia praw własności przez włościan było pojawienie się tej grupy społecznej na rynku nieruchomości.

Z danych zamieszczonych w literaturze przedmiotu wynika, że pola powierzchni tych parcel były bardzo zróżnicowane.

W tabelach 5.5 i 5.6 przedstawiono charakterystyki tego zagadnienia na podstawie danych zawartych w [27,81].

Tabela 5.5. Zróżnicowanie areалу własności włościańskiej w 1904 roku

Areał [morgi]	Liczba parcel	%
> 3	126295	16,2
3-6	139694	17,9
6-9	180653	23,2
9-12	120826	15,5
12-15	65418	8,4
15-20	64006	8,2
20-30	47922	6,2
30 - 50	27009	3,5
< 50	6614	0,8
Razem	778445	100

Opracowanie własne na podstawie [27]

Tabela 5.6. Areał własności włościańskiej w 1904 roku w guberniach Królestwa

Gubernia	Powierzchnia parceli [dziesięciny]			Razem
	> 1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂ - 7 ¹ / ₂	< 7 ¹ / ₂	
Liczba parcel				
warszawska	12998	54083	25914	92985
kaliska	15563	47874	12992	76429
kielecka	21980	65631	5437	93048
łomżyńska	6830	20183	9745	36758
lubelska	12955	91668	14313	118936
piotrkowska	14873	68015	13204	96092
płocka	7380	21000	10869	39249
radomska	17360	61453	10759	89572
suwalska	8918	24320	26113	59377
siedlecka	7448	52365	16212	76025
razem	126295	506592	145588	778445

Opracowanie własne na podstawie [81]

Jak wynika z tych zestawień najczęściej wśród włościan ukazowych było rolników posiadających parcele o polu powierzchni 1¹/₂ - 7¹/₂ dziesięcin (2-15 mórg). Grupa ta stanowiła 65,1% wszystkich włościan w Królestwie.

Drugą grupę tworzyli włościanie, posiadający więcej niż 7¹/₂ dziesięcin (15 mórg) – było ich 18,7%. W tej grupie znajdowało się 0,8% włościan, których grunty miały więcej niż 50 mórg. Najwięcej ich było w gubernii suwalskiej.

Ale też wytworzyła się licząca prawie 130 tysięcy trzecia grupa rolników małorolnych, posiadających mniej niż 1¹/₂ dziesięciny (3 morgi) gruntu. Stanowią oni 16,2% wszystkich włościan w Królestwie. Najwięcej ich było w gubernii kieleckiej i radomskiej.

Od roku 1870 ogólna liczba włościan zwiększyła się o ponad 180 tysięcy – o 31% [81]

W tabeli 5.7 przedstawiono za [43] ogólny areal własności włościańskiej w 1904 roku, uwzględniając grunty nadane i dokupione przez włościan.

Tabela 5.7. Ogólna własność włościańska w 1904 roku

Rodzaj gruntów	Pole powierzchni	
	[dziesięciny]	[morgi]
nadane	5003454	8957282
dokupione	1000366	1790875
razem	5508092	10748157

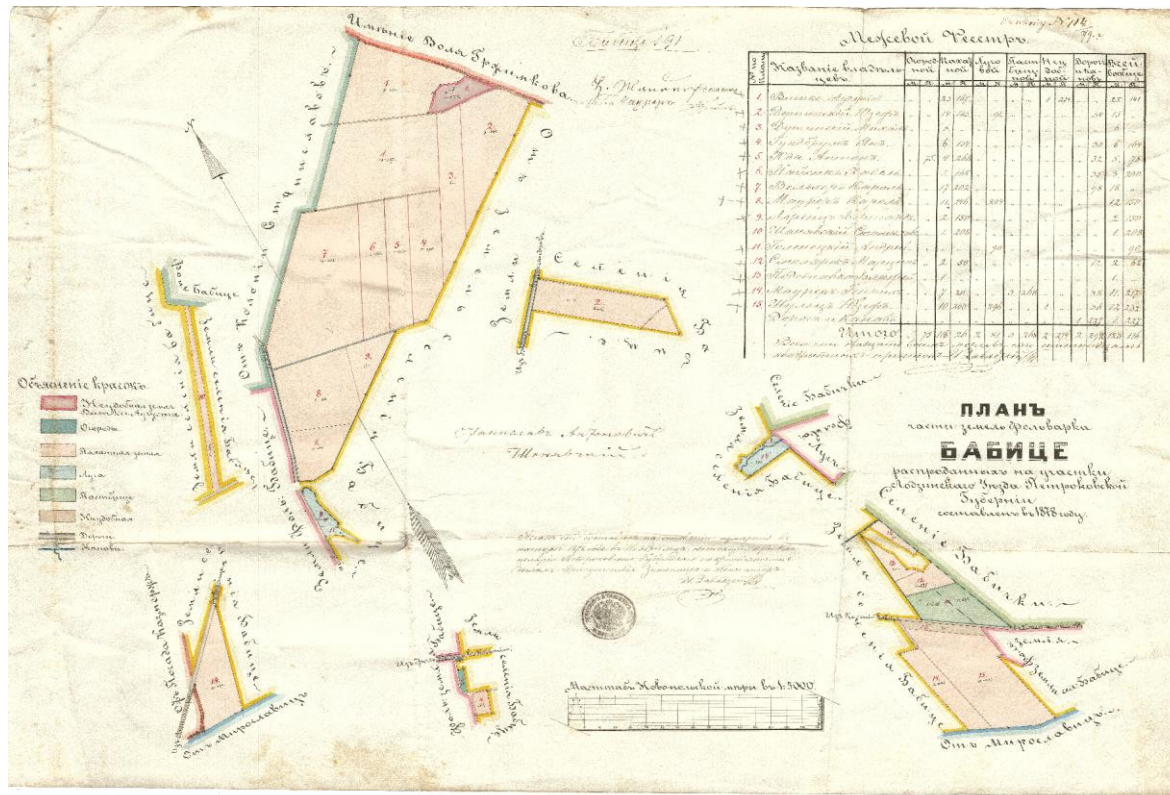
Na podstawie [81]

Przykładem poświadczającym transakcje zawarte na rynku nieruchomości mogą być trzy plany, za udostępnienie których znowu dziękuję Panu Adamowi Nowakowskiemu. Opracowania te przedstawiono na rysunkach 5.55, 5.58 i 5.59.

Pierwsza z tych map to *Плань части земель фольварка Бабице распроданных на учстку Лодзинскаго уезда Петроковской Губернию составлень в 1878 году*.

Jak wynika z mało czytelnego wpisu w języku rosyjskim plan części ziem folwarku Babice sporządził, na podstawie pomiarów w terenie z listopada 178 roku, dla celów sprzedaży gruntu włościanom gubernii piotrkowskiej geodeta i taksator (*земломер и таксатор*) I. Zawadzki.

Zamieszczony na mapie rejestr gruntów (*межевой рэсепт*) zawiera imienną listę włościan - nabywców z informacjami o nabytych arealach z podziałem na użytki gruntowe. Co ciekawe taksator nie podaje na mapie klas gruntów, natomiast dzieli grunty orne na urodzajne i nieurodzajne (informacja taka znajduje się w tabeli, oraz w legendzie mapy). Transakcje obejmują ogółem ponad 128 mórg.

Rus. 5.55. Планъ части земель фольварка Бабице распроданных на участке Лодзинскаго уезда Петроковской Губернии составленъ в 1878 году (original ze zbiorów prywatnych Adama Nowakowskiego)

Rys. 5.56. Pieczęć geodety i taksatora według mapy z 1878 roku

Na mapę zostały wkreślone granice nabywanych udziałów, zaś przy wszystkich nazwiskach zamieszczonych w tabeli znajdują się krzyżyki albo zatwierdzające dokonane podziały, albo też zaświadczające, że transakcje doszły do skutku. W obrębie mapy znajduje się też kilka podpisów.

Мелжевои Местр. 79.2

№ по плану	Сказание владѣльцево.	Сторонной		Половой		Луговой		Лѣсной		Кустово-дождевой		Дорожной		Всего	
		м	с	м	с	м	с	м	с	м	с	м	с	м	с
1.	Владѣльце Александръ			23	167					1	27			25	141
2.	Диринскій Мезежъ			14	125		91						84	15	
3.	Диринскій Мухоморъ			6										6	
4.	Сундѣричъ Яковъ			6	134								30	6	164
5.	Н. Д. А. А. А.	75	4	268									32	5	25

Rys. 5.57. Wycinek rejestru z mapy Плань цасті земель фольварка Бабице

Kolejne dwa opracowania to plany sporządzone przez geometrę przysięgłego Zdzisława Kellermana we wrześniu 1901 roku.

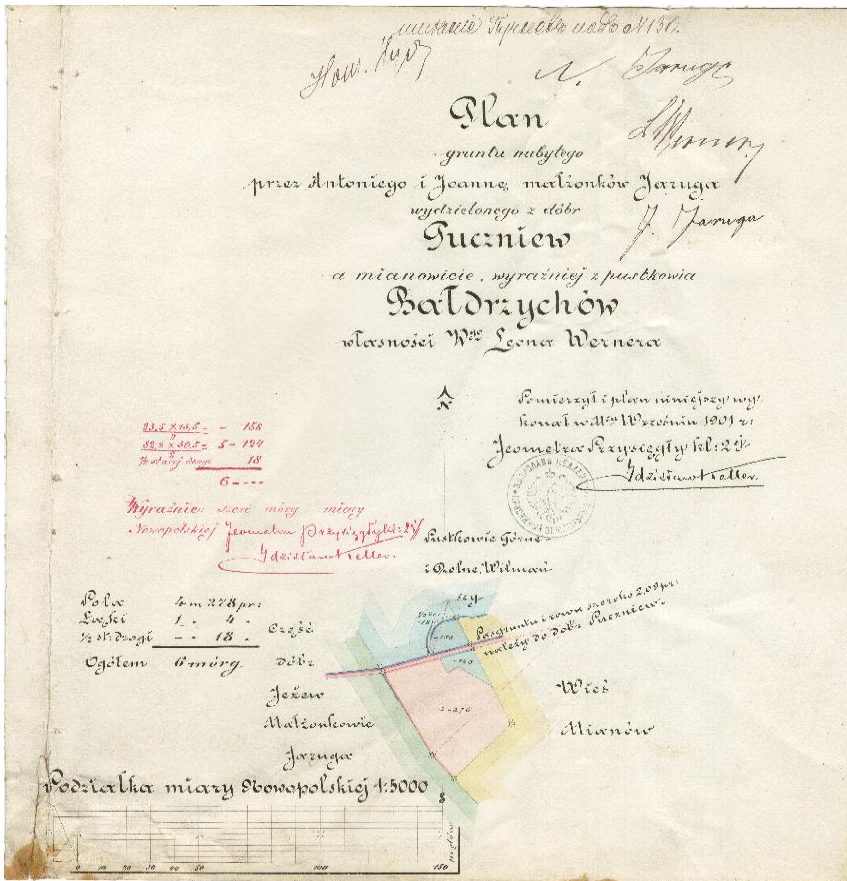
Pierwszy zatytułowany *Plan gruntu nabytego przez właściciela dóbr Puczniew a wydzielonego z kolonji dworskiej Część dóbr Jeżew własności małżonków Jaruga*. Z adnotacji znajdującej się na planie wynika, że przedmiotem transakcji jest *Rów okolony gruntem na linii 38,5 pręta długiej i na linii długości 33,5 prętów rów wraz z gruntem, szeroko na obu liniach 2,09 prętów stanowią 150 prętów kwadratowych*. Transakcje poświadczają trzy podpisy.

Przy wschodniej granicy gruntów stanowiących własność sprzedających znajduje się napis: *Dobra Puczniew, pustkowie Baldrzychów nabywają Małż. Jaruga*.

Rys. 5.58. Plan gruntu nabytego przez właściciela dóbr Puczniew a wydzielonego z kolonii dworskiej Część dóbr Jeżew własności małżonków Jaruga. z 1901 roku (oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego)

Transakcję tę dokumentuje drugi z planów, zatytułowany *Plan gruntu nabytego przez Antoniego i Joannę Jaruga wydzielonego z dóbr Puczniew a mianowicie, wyraźniej z pustkowie Baldrzychów własności W^{ro} Leona Wernera*. Przedmiotem transakcji jest 6 mórg gruntu, na który składają się 4 morgi 278 prętów kwadratowych pola, 1 morga 4 pręty kwadratowe łąki oraz część drogi o szerokości 2,09 pręta i powierzchni 18 prętów kwadratowych. Także i tę transakcję poświadczają zamieszczone na planie trzy podpisy kontrahentów.

Rys. 5.59. Plan gruntu nabytego przez Antoniego i Joannę Jaruga wydzielonego z dóbr Puczniów a mianowicie, wyraźniej z pustkowiec Bałdrzychów własności W^{ro} Leona Wernera z 1901 roku (oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego)

Transakcje zawierane przez włościąn na rynku nieruchomości były kontynuowane, gdyż jak wynika z [81], własność włościąńska w 1907 roku wynosiła już 4834921 dziesięcin, w czym najwięcej było gruntów ornych – 3492668 dziesięcin.

W wyniku przeprowadzenia reform włościąńskich, zwłaszcza ukazowych, zmieniła się diametralnie struktura władania gruntami w Królestwie Polskim.

Grunty według grup posiadaczy	Ogółem ha	Ziemia orna ha	Pod zabudowaniami, ogrodami i placami ha	Łąki ha	Lasy ha	Pastwiska ha	Nieużytki ha	Różne ha
Grunty włościańskie . . .	6,016.361	4,130.438	280.268	593.207	251.178	507.003	254.267	—
« dworskie	3,904.549	2,003.190	102.572	286.070	1,147.559	193.673	171.485	—
« drobnoszlacheckie .	741.970	427.303	36.550	54.505	90.827	83.054	49.731	—
« miasteczek	324.229	185.800	19.708	26.191	40.083	29.042	23.405	—
« majorackie ²⁾	365.189	173.990	8.855	24.650	125.864	16.992	14.838	—
« skarbowe	708.001	—	—	—	562.218 ³⁾	—	—	145.783
Inne grunty w gminach .	43.589	—	—	—	—	—	—	43.589
Grunty miejskie : . . .	180.898 ⁴⁾	—	28.750	—	—	—	—	152.148
Ogółem w Królestwie Pol.	12,284.786	6,920.721	476.703	984.623	2,217.729	829.764	513.726	341.520

Źródła: Rocznik stat. Król. Polsk. (Warszawa 1914) str. 125, a mianowicie:
¹⁾ Pr. Warsz. Komit. statyst. XXXIX 2, str. 114—118.
²⁾ Grunty majorackie źródło podaje tylko ogólnie; lasy podajemy według sprawozdania dep. leśnego (lasy pod nadz. ochrony leśnej) — pozostała zaś część gruntów podzielona została proporcjonalnie, tak jak grunty dworskie.
³⁾ Rocznik departamentu leśnego 1910. Tom II, wykaz 25.
⁴⁾ W tem 14.372 ha położonych w obrębie gmin.

UWAGA. Przy obliczeniach przyjęto 1 mórg = 0.56 ha.

Rys. 5.60. Struktura władania ziemią w Królestwie Polskim po 1909 roku, z uwzględnieniem rodzaju użytków gruntowych w hektarach według [43]

Na rysunku 5.30 przedstawiono za [43] strukturę władania ziemią w Królestwie Polskim po 1909 roku, z uwzględnieniem rodzaju użytków gruntowych w hektarach według [43].

Jak wynika z tych danych, w posiadaniu włościan znalazło się ogółem ponad 6 milionów hektarów ziemi, to znaczy 49% wszystkich gruntów w Królestwie. Było to jednocześnie o ponad milion hektarów więcej (21%), niż pozostało łącznie w dyspozycji skarbu państwa oraz właścicieli dóbr majorackich i wielich majątków ziemskich.

Uwagę zwraca również relatywnie dobra struktura użytkowania gruntów włościańskich w tym czasie (rysunek 5.31)

Grнты według grup posiadaczy	Na 100 ha gruntów każdej z grup gospodarstw przypada na						
	ziemię orną	łąki	lasy	ogrody, płacce, zabudowania	pastwiska	nieużytki	pozostała powierzchn.
włościańskie	68.6	9.9	4.2	4.7	8.4	4.2	—
dworskie	51.3	7.3	29.4	2.6	5.0	4.4	—
drobnoszlacheckie	57.6	7.3	12.3	4.9	11.2	6.7	—
mieszk. miasteczek	57.3	8.1	12.4	6.1	8.9	7.2	—
majorackie	47.6	6.7	34.5	2.4	4.7	4.1	—
skarbowe	—	—	79.4	—	—	—	20.6
inne w gminach	—	—	—	—	—	—	100.0
miejskie	—	—	—	15.9	—	—	84.1

Rys. 5.61. Procentowy udział użytków gruntowych w ogólnym areale grup posiadaczy ziemi według [43]

Udział w zmianach struktury władania gruntami w Królestwie mieli geodeci.

Warto, w tym kontekście, przytoczyć za [10], jeszcze jedną informację. Według tej publikacji w okresie od 1864 do 1909 roku, z ogólnej liczby 25760 wsi w Królestwie Polskim, posiadających 4577227 dziesięcin gruntów ukazowych, układ kolonijny przyjęło 12342 wsi z arealem 2209203 dziesięcin.

Prace geodezyjne związane z urządzaniem kolonijnym wsi objęły więc 47,9% wsi, w których znajdowało się 48,3% całego obszaru gruntów nadanych na własność mocą ukazu z 1864 roku.

Rys. 5.62. *Mapa ogólna Królestwa Polskiego z 1907 roku (z Atlas geograficzny illustrowany Królestwa Polskiego / na podstawie najnowszych źródeł opracowany pod redakcją J. M. Bazewicza – Biblioteka Cyfrowa UMCS, sygn.K614B – źródło <https://dlibra.umcs.lublin.pl>)*

ZAKOŃCZENIE

W opracowaniu podjęto próbę przybliżenia zakresu prac geometrów Królestwa Polskiego, związanych z ich uczestnictwem przy realizacji reform włościańskich w Królestwie Polskim.

Akcję takich pomiarów rozpoczyna ukaz z 1835 roku tworzący dobra donacyjne, uzupełniony wydaną w 1841 roku przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu *Instrukcją do urzędzenia i oczynszowania włościan w dobrach najmiłościwiej darowanych*.

Znacznie szerszy zakres prac geodezyjnych tworzy ukaz z 1846 roku, nakazujący oczynszowanie włościan we wszystkich dobrach prywatnych i instytucyjnych. Jednolite szczegóły administracyjno – techniczne zawiera uchwalone w 1862 roku *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskiem*.

Podstawą podejmowania działań uwłaszczeniowych, w pewnym uproszczeniu, jest:

- mapa ogólna dóbr, stanowiąca podkład do wykonania separacji wewnętrznej, czyli odgraniczenia gruntów użytkowanych przez rolników na mocy różnego rodzaju umów spisywanych z właścicielem, od wchodzących w skład tych dóbr gruntów folwarcznych oraz parcel zajmowanych przez rzemieślników i służbę dworską,

- szczegółowa mapa gruntów użytkowanych przez włościan z rejestrem pomiarowym i klasyfikacyjnym.

Materiały te są niezbędne do sporządzania tabel prestacyjnych (w dobrach donacyjnych) lub tabel nadawczych (w pozostałych dobrach), stanowiących podstawę spisywania stosownych aktów urzędowych.

W wielu przypadkach działania geodezyjne mają znacznie szerszy wymiar, gdy wieś podejmuje decyzję o urzędzeniu jej na wzór kolonialny, przez *wyznaczenie dla każdego z osadników całego przypadającego dlań gruntu w jednej przestrzeni*.

Geometra przystępuje wtedy do prac związanych z komasacją gruntów. W zakres prac geodezyjny wchodziło wtedy dodatkowo opracowywanie projektu nowego podziału gruntów włościańskich, wytyczenie go w terenie oraz sporządzanie szczegółowych rejestrów pomiarowych i klasyfikacyjnych zawierających porównanie starego i nowego stanu posiadania. W wielu przypadkach geometra musi uwzględniać także zachowanie wśród gruntów włościańskich prawnie dopuszczalnych obszarów pozostających w dyspozycji właściciela dóbr, stanowiących złoża bogactw mineralnych; czy też w większych wsiach

wydziać z tak zwanych pustek parcele przeznaczone pod budownictwo obiektów użyteczności publicznej.

Jednak największe pole działania dla geometrów otwiera *Ukaz o uwłaszczeniu włościan* w Królestwie Polskim z 1864 roku.

Na mocy tego ukazu mają przejść na własność rolników, komorników, kolonistów i innych użytkujących na mocy różnych umów grunty znajdujące się dobrach prywatnych i donacyjnych. Uwłaszczenie odbywać się miało z odszkodowaniem dla właścicieli pod postacią tak zwanego wynagrodzenia likwidacyjnego. Procedury uwłaszczeniowe objąć miały także rolników w dobrach rządowych oraz instytucyjnych. Razem z gruntem rolnicy otrzymywać mieli zabudowania mieszkalne i gospodarskie.

Podstawą rozpoczęcia działań uwłaszczeniowych dla dóbr prywatnych i donacyjnych były tabele likwidacyjne. W przypadku uwłaszczeń włościan osiadłych w dobrach rządowych i instytucyjnych sporządzane były tabele nadawcze. Szczegóły zawierała *Informacja dla układających projekta tabel likwidacyjnych*. Opracowany wzór tabel nakazywał wpisywanie do nich każdej parceli włościańskiej w morgach i prętach kwadratowych, z podaniem powierzchni ogólnej oraz powierzchni wchodzących w jej skład użytków gruntowych. Przepisy dotyczące sporządzania tabel wymagałyby dane w nich zawarte były wykazywane zgodnie ze *zdjętami z natury planami i rejestrami pomiarowymi*, ale dopuszczały jednak, by we wsiach, w których nowych pomiarów gruntów włościańskich brakuje, plan gruntów włościańskich *wykopjowany został z ogólnego planu dominjalnego dóbr prywatnych lub rządowych*. W każdym z przypadków obowiązkiem geometry było dokonanie separacji wewnętrznej gruntów, które miały przejść na własność włościan od pozostałych części dóbr, oraz utrwalenie na gruncie granic wsi.

Szczegóły techniczne prac geodezyjnych reguluje standard z 1839 roku, ze szczególnym uwzględnieniem paragrafów zawartych w rozdziale III, uzupełniany rozporządzeniami Ministra Spraw Wewnętrznych, kolejno z 1871 i 1875 roku, oraz wprowadzonymi w 1881 roku *Przepisami o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Najwyższych Ukazów z d. 19-go Lutego 1864 r.* Zgodnie z tymi przepisami, po odgraniczeniu gruntów wsi i utrwaleniu granic, każdorazowo powinien być sporządzany ich opis geodezyjny oraz załączony do operatu protokół odgraniczeniowy. W przypadkach wielu wsi zakres prac geodezyjnych był znacznie szerszy, gdyż, podobnie jak w przypadku poprzednio

wdrażanych reform włościańskich, sporządzanie tabel poprzedzało przeprowadzenie prac komasacyjnych.

Trudno, przy braku wiarygodnych danych, pokusić się o szczegółowy opis efektów prowadzonych na tak wielu frontach robót. Można jedynie opierając się na źródłach statystycznych, uczynić to w sposób pośredni wskazując, jak w wyniku przeprowadzenia reform włościańskich, zwłaszcza ukazowych, zmieniła się diametralnie struktura władania gruntami w Królestwie Polskim.

Przypomnijmy, że według opracowania z 1830 roku *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* oraz z 1907 roku *Królestwo Polskie (1815-1830): rys historyczny z tablicami statystycznymi*, w 1835 roku z ogólnej powierzchni kraju, wynoszącej 2270,6 mil kwadratowych, dobra prywatne zajmowały 1738,1 mile kwadratowe (76,57%), zaś pozostałe 532,5 mili kwadratowej stanowiły dobra rządowe (w tym instytucyjne). Na wsi mieszkało 3163127 (78, 44%) całej populacji kraju. Z ogólnej liczby 22365 wsi, 16992 (75, 98%) stanowiły wsie prywatne. Włościan – rolników posiadających prawa do użytkowania ziemi w dobrach prywatnych na podstawie różnego rodzaju umów – rekompensat czynszowych lub odrobkowych było tylko 280592, co stanowi 32,21% ogółu zatrudnionych bezpośrednio w rolnictwie.

Według publikacji z 1915 roku *Statystyka Polski* po roku 1904 było w kraju 778445 włościan mających prawo własności użytkowanej ziemi.

W tabeli na rysunku 6.1 przedstawiono za [126] porównanie liczby gospodarstw włościańskich na gruntach ukazowych w latach 1868 i 1904. Choć w publikacji źródłowej zwrócono uwagę, że przyrost jest także wynikiem rozdrabniania gospodarstw w wyniku dziedziczenia, liczby te są imponujące. Dane te wskazują jednocześnie na fakt, że lwia część gospodarstw utworzono w pierwszych latach obowiązywania ukazu z 1864 roku.

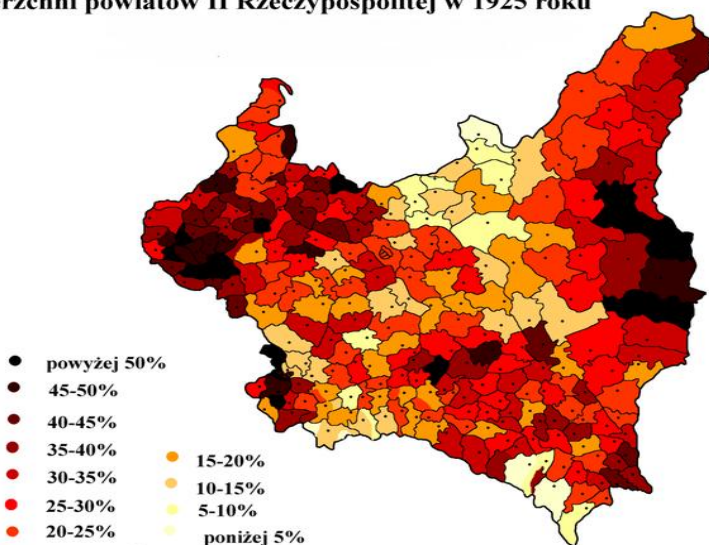
W posiadaniu włościan znalazło się ogółem ponad 6 milionów hektarów, to znaczy 49% wszystkich gruntów w Królestwie. Było to jednocześnie o ponad milion hektarów więcej (o 21%), niż pozostało łącznie w dyspozycji skarbu państwa oraz właścicieli dóbr majorackich i wielkich majątków ziemskich.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na rysunek 6.2, przedstawiające opracowanie Pana Macieja Szczepańczyka. Ilustruje ono udział procentowy własności prywatnej w ogólnej powierzchni powiatów w 1925 roku. Wskazuje ono, że największy odsetek gruntów należący do włościan występuje na terenach, które wchodziły poprzednio w skład Królestwa Polskiego.

W GUBERNII	Na gruntach ukazowych było osad włościańskich	
	w r. 1868 ¹⁾	w r. 1904 ²⁾
1. Warszawskiej	62,571	92,985
2. Kaliskiej	62,211	76,429
3. Kieleckiej	58,070	93,048
4. Łomżyńskiej	30,750	36,758
5. Lubelskiej	62,174	118,936
6. Piotrkowskiej	59,836	96,092
7. Płockiej	40,564	39,249
8. Radomskiej	50,833	89,572
9. Suwalskiej	45,972	59,351
10. Siedleckiej	41,132	76,025
Razem w Królestwie Polskiem . .	514,113	778,445

Rys.6.1. Liczba gospodarstw włościańskich na gruntach ukazowych według [126]

Odsetek wielkiej własności prywatnej w stosunku do ogólnej powierzchni powiatów II Rzeczypospolitej w 1925 roku

Rys. 6.2. Procent wielkiej własności prywatnej w stosunku do ogólnej powierzchni powiatów II Rzeczypospolitej w 1925 roku. Opracowanie Maciej Szczepańczyk. Źródło https://pl.wikipedia.org/wiki/Reforma_rolna_w_Polsce

Warto także przypomnieć, że zgodnie z publikacją z 1909 *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego: ludność i rolnictwo* w okresie od 1864 do 1909 roku, z ogólnej liczby 25760 wsi w Królestwie Polskim, posiadających 4577227 dziesięcin gruntów ukazowych, układ kolonijny przyjęło 12342 wsi z areałem 2209203 dziesięcin. Prace geodezyjne związane z urządzaniem kolonijnym wsi objęły więc 47,9% wsi, w których znajdowało się 48,3% całego obszaru gruntów nadanych na własność mocą ukazu z 1864 roku.

Zwracając uwagę na liczbę urządzonych wsi warto przypomnieć sobie kolejne ustalenia kolenych ukazów i przepisów administracyjnych dotyczących komasacji gruntów.

Ukaz z 1835 roku o dobrach donacyjnych polecał wydzielać ziemię włościanom w jednej lub najwyżej w kilku parcelach. Instrukcje z 1841 i 1847 roku dotyczące oczynszowania włościan w dobrach rządowych nakazywał wydzielanie parcel skomasowanych. Ukaz z 1846 roku dotyczący oczynszowania włościan w dobrach prywatnych problem komasacji gruntów pozostawiał do uznania stronom zainteresowanym. Ukaz z 1864 roku o uwłaszczeniu włościan uzależniał możliwość prowadzenia komasacji we wsi od jednomyślnej zgody chłopów. Komasacja gruntów uwłaszczonych, przeprodzona na zasadzie takiej ugody posiadaczy była zatwierdzana przez urzędy do spraw włościńskich.

Taki stan rzeczy trwał do roku 1910, kiedy zostało ogłoszone prawo, pozwalające gromadom włościńskim dokonywać komasacji swych gruntów na zasadzie uchwał powziętych zwykłą większością głosów. W rozwinięciu dnia 11 kwietnia 1911 roku ukazał się okólnik Ministra Spraw Wewnętrznych z instrukcją *do wykonywania czynności komasacyjnych* zgodnie z tym prawem, zawierającą między innymi *wskazówki dla geometrów*, precyzujące szczegóły techniczne komasacji – *dotyczące rejestrów szacunkowych /klasyfikacyjnych/, sposobów pomiarów, sporządzania planów i t.p.*

Rozwijanie tego wątku wykracza poza przyjęte ramy tej monografii, warto jednak przytoczyć uwagi, jakie zawierał *Skrót wykładów na kursach dla komisarzy agrarnych* [133], przygotowywanych do nadzorowania prac komasacyjnych. Zawarte tam krytyczne, bo czynione z punktu widzenia przydatności istniejących materiałów geodezyjnych dla prac komasacyjnych uwagi, pozwalają jednak spojrzeć na efekt prac geodezyjnych przy reformach w sposób techniczny.

Niemal wszystkie wsie na terenie Królestwa Polskiego posiadają plany swych gruntów.

Bezpośrednio po uwłaszczeniu włościan plany były sporządzane według wzorów starych, nie były wypisywane żadne dane cyfrowe /kąty, kierunki, długości linii i t.p./ przedstawiają więc one tylko obrazki dziefzin. Skala była 1 : 5000. W bezpośrednio po uwłaszczeniu sporządzanych planach nie były wykazywane granice poszczególnych działek, a jedynie tylko granice gruntów, do całej gromady należących.

W późniejszych planach już spotykamy wykazanie granic poszczególnych parceli, jak również pewne dane cyfrowe /kierunki, długości linii/.

Dopiero od r. 1881 po ogłoszeniu instrukcji rosyjskiej plany gruntów włościańskich dokonywane były pozornie zgodnie z wymaganiami technicznymi.

Mówię pozornie dlatego, że stosowanie tej instrukcji w życiu wykazało jej nieprzystosowanie do warunków naszych. Konieczność zgadzania granic bez możliwości równomiernego wyrównanie błędów, bez ogólnego pomiaru kraju, w praktyce dała owoce bardzo ujemne. Często najlepsze roboty trzeba było dopasowywać w ścianach granicznych, stycznych z poprzednio mierzonymi dziedzinami, do znacznie gorszego pomiaru poprzedniego, ze szkodą dla pomiaru nowego. To też w rzadkich tylko wypadkach plany włościańskie istotnie odpowiadają rzeczywistości i przed użyciem ich w obecnych pracach komasacyjnych winny być dokładnie sprawdzone przez specjalistów. Często zdarzyć się może, że plan, posiadający wszelkie cechy dokumentu gruntowego, wykreślony zgodnie z wszelkimi wymaganiami miernictwa, jednak nie będzie odpowiadał gruntowi.

Według instrukcji 1881 roku wszystkie plany włościańskie dokonywane są w skali 1:4200 w miarach rosyjskich. Sporządzanie planów w miarach rosyjskich, i polskich nie było dopuszczane.

W polskich miarach mogły być jedynie sporządzane:

1/ dokumenty pomiarowe przed prawem 30 grudnia 1891 roku roku wykreślone.

2/ Plany później sporządzone, jeśli roboty pomiarowe były przed wydaniem powyższego prawa rozpoczęte.

3/ Wszelkie dodatkowe do powyższych planów dokumenty pomiarowe, sporządzane w czasach późniejszych /podziały pastwisk, mierzonych w miarach polskich i t.p ./.

Do każdego planu sporządzany był rejestr pomiarowy, na samym zaś planie umieszczany był wyciąg z tego rejestru /eksplikacja/. Plany sporządzane były w dwóch egzemplarzach, z których oryginał był

przechowywany w Oddziale Ziemi Ministerjum Spraw Wewnętrznych, kopja zaś wydawana włościanom...

Niezależnie od powyższego nie należy zapominać, że plany włościańskie, mimo wszystkie ich braki, były sporządzane znacznie dokładniej, niż plany obszarów dworskich. Obowiązująca u nas instrukcja Towarzystwa Kredytowego Ziemi, wodług której są dokonane pomiary niemal wszystkich majątków, nie wymaga wykazania absolutnie żadnych cyfr pomiarowych /kątów, długości linii, domiarów i t.p./ przy wykreślaniu granicy...

Plany zaś gruntów włościańskich sporządzane po r.1891, zawierają te dane, tyżące się granic i w wielu wypadkach mogą być postawą do wznowienia granicy, mimo jej zupełnego utracenia. Do ostatnich czasów granice wznawiane były bezwzględnie na zasadzie tych planów.

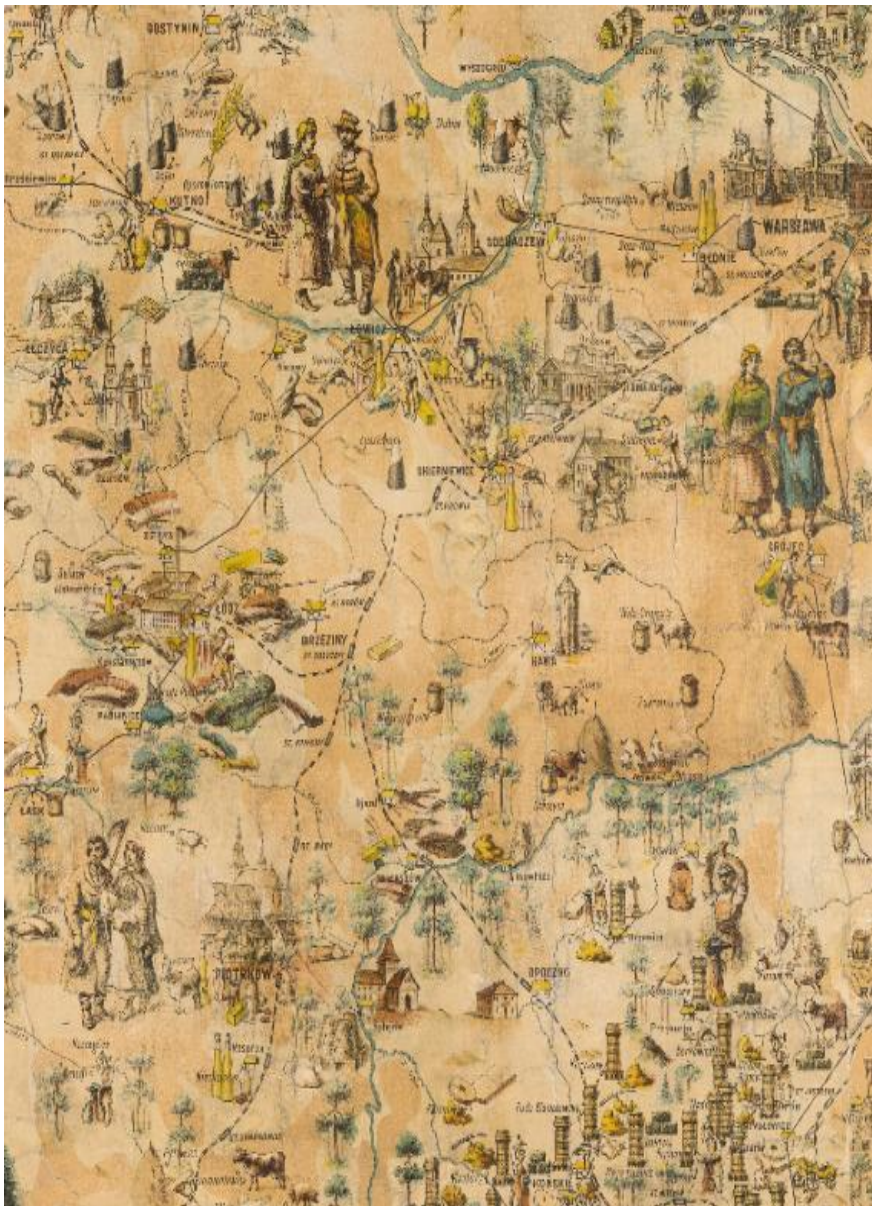
Nie podejmując dyskusji dotyczącej efektów przemian społecznych w wyniku przeprowadzonych reform włościańskich, oraz nie akcentując wątków agrarnych dotyczących szachownicy władania, służebności, serwitutów, a także potencjalnie różnej jakości efektów prac warto przypomnieć ustalenia wynikające z przepisów prawnych, administracyjnych i technicznych Królestwa.

Ustanowiono wtedy polskie standardy techniczne, określające formę typowego przekazu informacji oraz sposób archiwizowania wytworzonych dokumentów.

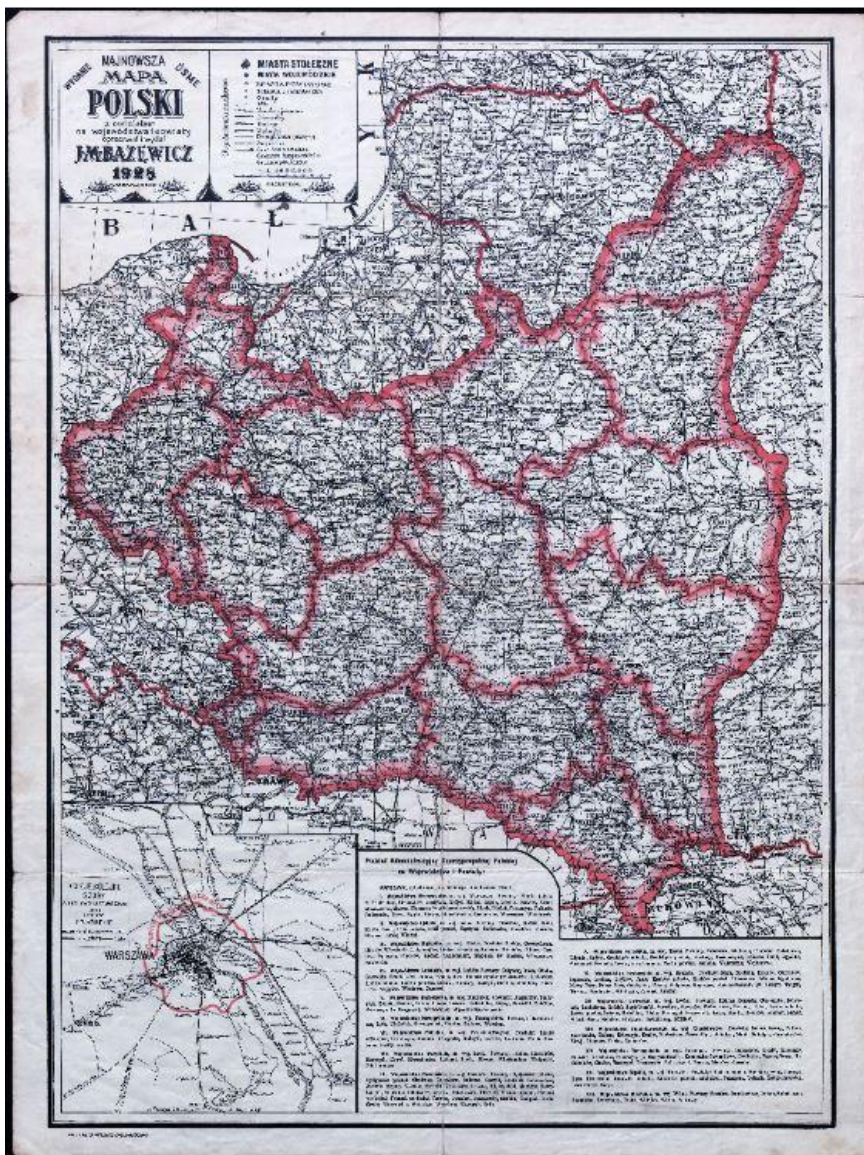
W resortowych ośrodkach dokumentacji geodezyjno – kartograficznej Królestwa powstają bazy danych, zawierające informacje (przestrzenne i opisowe) o obiektach. Gromadzone są wielkoskalowe mapy sytuacyjne opracowywane na podstawie bezpośrednich pomiarów terenowych, mapy pochodne, mapy do celów prawnych, rejestry pomiarowe i klasyfikacyjne, protokoły graniczne oraz inne tabelaryczne i analogowe materiały powstałe w wyniku prowadzonych prac geodezyjno – kartograficznych.

Osiągnięcia w tym zakresie warte są przypomnienia, zarówno z punktu widzenia zasad kształtowania się sztuki geodezyjne, jak i etosu zawodu geodety.

Na *Mapie poglądowej Królestwa Polskiego* (ulożonej przez Jadwigę z Zakrzewskich Wójcicką; podług rysunków W. Sandeckiego) z 1885 roku, na ozdobnej bordiurze okalającej mapę i wśród znajdujących się na mapie ikon ilustrujących typowe zajęcia ludności przedstawianego regionu, ich charakterystycznych strojów, poczesne miejsce zajmują włościanie, sceny z pracy na wsi, narzędzia rolnicze i wyroby,

Rys. 6.3. Wycinek *Mapy poglądowej Królestwa Polskiego* z 1885 roku (oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. ZZK A.204 – źródło <https://polona.pl>)

Rys. 6.4. Najnowsza mapa Polski: z podziałem na województwa i powiaty z 1928 roku (Józef Michał Bazewicz). Oryginał w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy, sygn. C III 3121 - źródło: Kujawsko - Pomorska Biblioteka Cyfrowa - kpbc.umk.pl

Wielkich prac naszych poprzedników w takim zakresie nie kończy, oczywiście, kres istnienia Królestwa Polskiego.

Nowe wyzwania po uzyskaniu niepodległości przynosi już rok 1920. W połowie tego roku, 15 lipca, sejm uchwała ustawę *o wykonaniu reformy rolnej*.

Na mocy tej ustawy do dyspozycji Głównego Urzędu Ziemskiego przeznaczają się grunty dóbr skarbowych i donacyjnych, oraz takie, które przejdą na własność Polski po likwidacji władz byłych państw zaborczych i na mocy specjalnych ustaw.

Grunty te objęte być mają planem parcelacyjnym i po wykonaniu robót melioracyjnych oraz wykonaniu szczegółowej klasyfikacji gruntów, służyć mają tworzeniu nowych gospodarstw włościańskich i jednostek gospodarczych, opartych na zasadzie prywatnej własności.

Przez Główny Urząd Ziemski przygotowana zostaje *Tymczasowa instrukcja techniczna dla geometrów, wykonywujących roboty miernicze przy pracach prowadzonych przez Urzędy Ziemskie (1920)*, która w pierwszych dwóch artykułach ustala:

Pomiary przy komasacji i parcelacji gruntów, dokonywane przez Urzędy Ziemskie, prowadzą się w celu:

- a) otrzymania niezbędnych danych dla wykreslenia i obliczenia projektu komasacji lub parcelacji,
- b) wprowadzenia projektu na grunt,
- c) sporządzenia ostatecznego planu skomasowanego lub rozparcelowanego obszaru.

Wychodząc z powyższej zasady, czynności miernicze przy komasacji i parcelacji można podzielić na:

- 1) określenie granic zewnętrznych komasowanego lub parcelowanego obszaru,
- 2) zdjęcie szczegółów gruntu oraz grnic starych parcel (przy komasacji),
- 3) określenie linii klasyfikacyjnych,
- 4) sporządzenie pierworysu,
- 5) wykreslenie i obliczenie projektu komasacji lub parcelacji,
- 6) wprowadzenie projektu na grunt,
- 7) sporządzenie ostatecznego planu skomasowanego lub rozparcelowanego obszaru.

Brzmi to znajomo, w świetle przedstawianych wcześniej prac prowadzonych w Królestwie Polskim.

P. 10512 - egz.
11. 11. 1920

DZIENNIK URZĘDOWY GŁÓWNEGO URZĘDU ZIEMSKIEGO

Rzeczypospolitej Polskiej.

№ 1.

Warszawa, Czerwiec 1920 r.

TREŚĆ:

	str.
Od Redakcji	
1. Tymczasowa Instrukcja Ogólna dla Urzędników Ziemskich	1
2. Dekret Rady Regencyjnej w przedmiocie przepisów tymczasowych o Urzędach Ziemskich	2
Przepisy tymczasowe o Urzędach Ziemskich	3
3. Postanowienie Rady Ministrów w przedmiocie ustanowienia Komisji Ziemskich Okręgowych	12
4. Okólnik Nr. 1 Głównej Komisji Ziemskiej w sprawie zaświadczeń umów o likwidacji służebności	13
5. Okólnik Nr. 2 Głównej Komisji Ziemskiej w sprawie wydawania przez Komisarzy Ziemskich zaświadczeń na prawo nabywania gruntów włościańskich	14
6. Rozporządzenie Ministra Rol. i Dóbr. Koronnych w przedmiocie Urzędów Ziemskich	14
7. Okólnik Nr. 1 Ministra Roln. i Dóbr. Koronnych w przedmiocie objęcia władzy przez Urzędy Ziemskie	15
8. Okólnik Nr. 3 Głównej Komisji Ziemskiej w sprawie nadsyłania zmniejszonych kopji z planów	16
9. Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie utworzenia Komisji Ziemskich Okręgowych.	17
10. Okólnik Nr. 4 Głównej Komisji Ziemskiej w sprawie organizacji	17
11. Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie przeniesienia siedziby Komisji Ziemskiej Okręgowej z Łodzi do Piotrkowa	20
12. Dekret w przedmiocie Statutu Polskiego Państwowego Banku Rolnego	20
13. Dekret upoważniający Ministra Rol. i Dóbr. Państwowych do podjęcia parcelacji majątków banku rosyjskiego Banku Włościańskiego	

P. 10512 - egz.

Rys. 6.5. Dziennik Urzędowy Głównego Urzędu Ziemskiego Rzeczypospolitej Polskiej, 1920 nr 1. Oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygn. P.10512 Iiegz – źródło <https://polona.pl>

Przy przeprowadzaniu pomiarów stosować się należało również do instrukcji Ministerstwa Robót Publicznych z 1920 roku *Przepisy obowiązujące przy pomiarach metodą trygonometryczną i poligonalną w celu przeprowadzenia nowych zdjęć w kraju. która w rozdziale Zasady sporządzania planów dla celów gospodarczych państwa stanowiła: Podstawę dla sporządzenia pomiarów, zdjęć i obliczeń, tak dla celów katastru, jak i dla wszelkich innych dziedzin gospodarki Rzeczypospolitej, stanowi sieć trjanguacyjną, którą przeprowadzi Ministerstwo Robót Publicznych na podstawie bezpośredniego pomiaru kilku odpowiednio dobranych podstaw.*

Zdążono rozparcelować około 19 tysięcy hektarów i prace wstrzymano, gdyż ustawa okazała się być sprzeczna z artykułem Ustawy z dnia 17 marca 1921 r. – *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej.*

Jednak już 28 grudnia 1925 roku sejm uchwala nową ustawę o wykonaniu reformy rolnej, która potwierdza, że *ustrój rolny Rzeczypospolitej Polskiej oparty będzie na silnych, zdrowych i zdolnych do wydajnej produkcji gospodarstwach różnego typu i wielkości, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy oraz ustala, że przeprowadzenie nowego ustroju obejmie, między innymi: tworzenie nowych samodzielnych gospodarstw rolnych; powiększanie istniejących karłowatych gospodarstw do rozmaru samodzielnych jednostek gospodarczych.*

W oparciu o Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 13 lutego 1925 roku *o stosowaniu instrukcji technicznej do wykonywania prac pomiarowych, związanych z przebudową ustroju rolnego,* Ministerstwo Reform Rolnych wprowadza w 1926 roku *Instrukcję techniczna do wykonywania robót mierniczych, związanych z przebudową ustroju rolnego na obszarze województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego, nowogródzkiego, poleskiego, warszawskiego, wołyńskiego oraz na obszarze okręgu administracyjnego wileńskiego.*

Także i w tej instrukcji zawarte są znane nam, skądinąd, konstatacje: *Prace pomiarowe, związane z przebudową ustroju rolnego, składają się z następujących czynności:*

- 1) *ustalenia, względnie wznowienia, zewnętrznych granic obszaru podlegającego przebudowie,*
- 2) *pomiaru granic zewnętrznych tego obszaru,*
- 3) *pomiaru szczegółów,*
- 4) *określenia położenia linii klasyfikacyjnych,*
- 5) *sporządzenia pierworysu,*
- 6) *sporządzenia projektu,*

7) *wprowadzenia projektu na grunt i utrwalenia go znakami granicznymi oraz*

8) *sporządzenia planów, rejestrów i innych dowodów pomiarowych.*

Uzupełnia te ustalenia Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 roku o rozgraniczeniu nieruchomości ziemskich przy przebudowie ustroju rolnego, które przypominaw artykule 5: *Ze wszystkich czynności, dokonywanych przy rozgraniczaniu gruntów lub wznawianiu granic, mierniczy spisujeienne protokoły, które podpisują obecne przy czynności osoby zainteresowane. Brak lub odmowa podpisu winny być omówione w protokole.*

Przy prowadzonych pracach znajdują także zastosowanie:

- *Instrukcja techniczna Ministerstwa Reform Rolnych: z tablicami zamiany miar z 1927 roku,*
- *Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 29 marca 1929 roku o wprowadzeniu obowiązku legalizacji nowych, naprawionych i sprowadzonych z zagranicy narzędzi mierniczych niektórych rodzajów przed przeznaczeniem ich do sprzedaży lub oddaniem do użytku.*

Ministerstwo Robót Publicznych, w opracowaniu z 1931 roku *Najpilniejsze roboty publiczne w Polsce* [128] w dziale V *Najpilniejsze pomiary państwa* zwraca także uwagę: *Plany gruntowe (katastralne), istniejące wyłącznie w województwach zachodnich i południowych, są przestarzałe, w województwach południowych zdekompletowane w okresie wojny i nie nadają się do racjonalnego wyzyskania dla celów katastru i celów gospodarki technicznej, jak również prowadzenia hipoteki.*

Publikacja podkreśla jednak także: *Zważywszy, że wskutek działań wojennych i braku ochrony punktów stałych (triangulacyjnych i niwelacyjnych) ze strony byłych państw zaborczych pozostało zaledwie 10% punktów stałych i to trzech różnych systemów, straciliśmy tem samem oparcie geodezyjne dla wszystkich prac technicznych w dziale miernictwa i tem samem nie możemy bez wykonania nowych pomiarów podstawowych sporządzać nowoczesnych planów dla regulacji miast, osiedli, dla celów prowadzenia katastru, hipoteki oraz sporządzać nowych map topograficznych dla różnych potrzeb państwowych.(...) Mając do dyspozycji personel wykonawczy, nie stojący liczebnie w żadnym stosunku do ogromu robót, opanowanie całego zadania nie może być zrealizowane w szybkim tempie.*

Przykładem prac prowadzonych w tym okresie może być mapa, którą Pan Wojciech Ćwierz zamieścił w swoim opracowaniu [131].

Rys.6.6. Plan gruntów wsi Bartodzieje w gminie Jedlińsk powiecie Radomskim województwie Kieleckim położonych scalonych na mocy Główny Komisji Ziemiańskiej w Warszawie z dnia 19 kwietnia 1934 roku. Źródło [131] <http://bartodzieje.pl/historia/aneksy-przeszlosci-ziemia-chlopska-w-bartodziejach/>

Mapę oraz rejestr pomiarowy sporządził w 1934 roku mierniczy przysięgły Saturnin Matuszczyk, w oparciu o pomiary „na gruncie” wykonane w roku 1927 przez Władysława Duplickiego.

Do dyspozycji władz po uzyskaniu niepodległości jest grono geometrów pracujących wcześniej w trzech zaborach, różniących się sposobem szkolenia i trybem uzyskiwania tytułów (przepisy podobne w zaborach pruskim i austriackim różniły się zasadniczo od przepisów w zaborze rosyjskim), nawykami z różnych, niespójnych jednostek miar i systemów pomiarowych.

W Pierwszym Powszechnym Zjeździe Mierniczych Polskich, który odbył się w 1919 roku w Warszawie uczestniczyło się 250 osób, wśród nich 18 przedstawicieli Galicji i 13 przedstawicieli Wielkopolski (rysunek 6.4).

Dnia 15 lipca 1925 roku, po przedłożeniu przez Ministra robót publicznych Mieczysława Raczyńskiego, Sejm I Kadencji uchwała ustawę o *mierniczych przysięgłych*. Praktyczną realizację ustawy z 1925 r. zapewniło Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Reform Rolnych z dnia 28 czerwca 1926 r. o wykonywaniu ustawy o mierniczych przysięgłych z dnia 15 lipca 1925 r.

Uczestnicy Pierwszego Powszechnego Zjazdu Mierniczych Polskich przed gmachem szkoły Wojciecha Górskiego przy ulicy Hortensja w Warszawie. Warszawa 4–6, styczeń 1919 r.

Rys. 6.7. Uczestnicy Pierwszego Powszechnego Zjazdu Mierniczych Polskich przed gmachem szkoły Wojciecha Górskiego przy ulicy Hortensja w Warszawie, Warszawa 4 – 6 styczeń 1919 roku. Oryginał Stowarzyszenie Geodetów Polskich, źródło <https://www.facebook.com/sgp.geodezja>

Kiedy Ministerstwo Robót Publicznych publikuje w 1828 roku pierwszy *Wykaz mierniczych przysięgłych upoważnionych w myśl ustawy z dnia 15 lipca 1925 roku do wykonywania prac mierniczych na obszarze całego Państwa*, według stanu z 7 maja 1928 roku, w województwach jest 372 mierniczych (najwięcej w województwach lwowskim 128, krakowskim 59 i tarnopolskim 29; najmniej zaś w nowogrodzkim 1, poleskim 2, wileńskim i wołyńskim po 5). Listę tę uzupełnia 57 mierniczych przysięgłych znajdujących się w dyspozycji *Komisarjatu Rządu na m. st. Warszawę*.

Rys. 6.8. Pieczęć mierniczego przysięgłego (ze zbiorów pana Edwarda Zarwańskiego – źródło www.olejow.pl)

Warto przypomnieć te fakty w roku, w którym przypada 100. rocznica powstania Stowarzyszenia Geodetów Polskich, lecz rozwijanie tych wątków wykracza jednak poza przyjęte ramy tej monografii.

BIBLIOGRAFIA

- [1] **Aleksandrowicz M.**, 1880, *Zbiór najnowszych ustaw i rozporządzeń administracyjnych z lat 1876, 1877 i 1878 wraz z chronologicznym rejestrem przepisów administracyjnych, sądowych, adwokackich, i notaryalnych od najdawniejszych lat aż do roku 1879, z krótką treścią takowych*. Cz. 1, Lwów E. Winiarz, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek sygnatura 2.070.856.A., <https://polona.pl/>
- [2] **Aleksandrowicz M.**, 1880, *Zbiór najnowszych ustaw i rozporządzeń administracyjnych z lat 1876, 1877 i 1878 wraz z chronologicznym rejestrem przepisów administracyjnych, sądowych, adwokackich, i notaryalnych od najdawniejszych lat aż do roku 1879, z krótką treścią takowych*. Cz. 2, Lwów E. Winiarz, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek sygnatura 87.702 cz.2, <https://polona.pl/>
- [3] **Arkuszewski A.**, 2003, *Historia ziemiaństwa polskiego*. Wiadomości Ziemiańskie nr 13/2006. <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/>
- [4] **Baranowski, I. T.**, 1917, *Krótki zarys dziejów wsi polskiej*, Wydawnictwo M. Arcta ; (Drukarnia M. Arcta), Warszawa, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. 781, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/dlibra>
- [5] **Bender R.**, 1963, *Administracyjne formy utrzymania zależności poddańczo – pańszczyźnianej po zniesieniu pańszczyzny (na przykładzie Ordynacji Zamoyskiej 1833-1963)*. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica 13. <http://dspace.uni.lodz.pl>:
- [6] **Birnbaum Ed.** 1898, *O szacowaniu dóbr ziemskich*, Wydawca: Druk. Władysława Szulca, Warszawa. Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Sygnatura: NZB-DD 87720, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [7] **Bloch J.**, 1892, *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskiem*, Warszawa : Druk E. Lubowskiego i S-ki, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Sygnatura: NZB-DD 48211, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [8] **Bracha A.**, 2013, *Reaktywacja i zarządzanie wspólnotami gruntowymi*. Warszawa, Stowarzyszenie Aktywni oraz Urząd Gminy Jastrząb, <http://witrynawiejska.org.pl/>
- [9] **Brodowski F., Kaczkowski J.**, , 1918, *Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim* . Wydawnictwo Centralne Towarzystwo Rolnicze ; Gebethner i Wolff, Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. Hh 63282 <http://pbc.biaman.pl/libra>
- [10] **Brodowski F.**, 1919, *Zasady prawa komasacyjnego w Królestwie Polskiem w związku z przepisami co do rozwiązywania wspólnoty gruntów i użytków*,

- Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Sygn. AZB-XX 14525, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [11] **Brodowski F.**, 1919, *Reforma włościańska 1864 r.*, nakł. Księgarni W. Jakowickiego, Warszawa, Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie, sygn. A4311, BiBlioteka Cyfrowa UMCS, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/>
- [12] **Brodowski, F.**, 1920, *Zasady Ustawodawstwa Agrarnego w Królestwie Polskiem 1864 – 1915*, Wydawnictwo Głównego Urzędu Ziemskiego, Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. 201931, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/>
- [13] **Cepil M., Figlus T.**, 2017, *Geneza majoratu I stosunki osadnicze w dobrach rodziny Tollów pod Uniejowem*. Biuletyn Uniejowski, tom 6. <http://repozytorium.uni.lodz.pl>
- [14] **Czochański M.**, 2018, *Pierwsze polskie geodezyjne standardy techniczne*. Seria wydawnicza Biblioteka pomocy naukowych, Seria wydawnicza Monografie. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie, Kutno
- [15] **Czochański M., Kowalski G.** 2016, *Geodezja w początkach Królestwa Polskiego. Budowa zbiorów informacji przestrzennej na przykładzie wybranych miast regionu łódzkiego*. Monografie Politechniki Łódzkiej nr 2101, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź
- [16] **Czochański M.**, 2018, *Pomiary dóbr i lasów w Królestwie Polskim. Procedury pomiarowe, wykonawcy i przykładowe opracowania*. Seria wydawnicza Biblioteka pomocy naukowych, Seria wydawnicza Monografie. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie, Kutno
- [17] **Demidowicz T.** 1992, *Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Splawów – najwyższe kolegium techniczne Królestwa Polskiego 1817-1867*. Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 37/2. <http://bazhum.muzhp.pl/media//files/>
- [18] **Dąbrowski J.**, 1914, *O dobrodziejstwie cesarza rosyjskiego dla polskiego chłopca*, Warszawa, Biblioteka Śląska, Katowice, źródło 73391 I , Śląska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.sbc.org.pl/>
- [19] **Epsztein, T.**, 2012. *Pracownicy dóbr ziemskich w XIX i XX wieku - Jedna grupa społeczna czy wiele?*. Wydawnictwo Werset, Lublin. Biblioteka Multimedialna, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/>
- [20] **Gątarczyk A.**, 2001, *Dobra ziemskie Branica w dobie uwłaszczenia*, Radzyński Rocznik Humanistyczny 1, <https://bazhum.muzhp.pl/>
- [21] **Glass J.**, 1881, *Zarys prawa hipotecznego w b. Królestwie Polskiem. Instytucja Ksiąg gruntowych na ziemiach polskich*. Część I. Nakładem J. Czerneckiego. Drukarnia Polska Franciszka Zemana w Krakowie. Retoryka 10. Warszawa Kraków 1881. Podlaska Biblioteka Cyfrowa. <http://dlibra.psnc.pl>
- [22] **Goremykin, I.L.**, 1898, *Zarys historii włościan w Polsce*, Petersburg : Nakł. Księgarni K. Grendyszyńskiego, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M.

- Oczapowskiego, Warszawa, sygn. NZB-DD 63379, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [23] **Górski, L.**, 1886, *Znaczenie większej własności i obowiązki większych właścicieli ziemskich w Królestwie Polskiem*. Warszawa, Druk. Józefa Bergera. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Rzeszowie, Sygnatura oryginału: AD-70250, Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa, www.pbc.rzeszow.pl
- [24] **Grabski W.**, 1929, *Historia wsi w Polsce*, Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa, PAN Biblioteka Kórnicka sygn.26243, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/>
- [25] **Grabski W.**, 1907, *Sprawa włościańska w Królestwie Polskiem*. . Warszawa, Gebethner i Wolff, PAN Biblioteka Kórnicka, sygn.222024-1, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl>
- [26] **Grabski W.**, 1904, *Historia Towarzystwa Rolniczego : 1858-1861 r. T. 1, Historia rozwoju rolnictwa i sprawy włościańskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa : Gebethner i Wolff ; Kraków : G. Gebethner, 1904. Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 62.028 t.1, <https://polona.pl>
- [27] **Grabski W.**, *Materiały w sprawie włościańskiej*. T.1-2, Warszawa Wydawca: Gebethner i Wolff. PAN Biblioteka Kórnicka, sygnatura sygn.222024-2, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, www.wbc.poznan.pl
- [28] **Groniowski K.**, 1962, *Gospodarstwa chłopskie na Lubelszczyźnie po uwłaszczeniu*, Rocznik Lubelski 5, <https://bazhum.muzhp.pl/>
- [29] **Grynwaser H.**, *Sprawa włościańska w Królestwie Polskim w latach 1861-62 w świetle źródeł archiwalnych*, 1951, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, identyfikator oryginału 171136, Kujawsko – Pomorska Biblioteka Cyfrowa, <http://kpbc.umk.pl/dlibra>
- [30] **Iwaskiewicz, J.**, 1929, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867*. Warszawa : Wydaw. Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich z okazji Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, 1929 (Warszawa : St. Niemiry Syn).Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 554.985. <https://polona.pl>
- [31] **Jakubas E., Jakubas S.**, *Historia Nasiechowic* <http://www.jakubas.pl/genealogia/Historia-Nasiechowic.htm>
- [32] **Jakubczak Z.M.**, 2016, *Przydatność tabel likwidacyjnych w poszukiwaniach geologicznych*. More Maiorum nr 3(38)/2016. <http://www.moremaiorum.pl>
- [33] **Jarmul S.**, 1883, *Uwagi o sytuacji chłopów w dobrach międzyrzeckich w dwudziestoleciu poprzedzającym uwłaszczenie*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 13, <http://dspace.uni.lodz.pl/>
- [34] **Kaczkowski J.**, 1918, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863* / Józef Kaczkowski. Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa ; Drukarnia i Litografia p. f. "Jan Cotty", Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. 4.13.9.4., e – Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra>

- [35] **Kalinowski Z.**, 2017, *Uwłaszczenie z 1864 r.* <http://kalinowski.weebly.com/>
- [36] **Kapusta F.**, 2013, *Geneza i rola gospodarstw rodzinnych w rolnictwie polskim.* Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu *EKONOMIA EKONOMICS 2{23}.Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa*, <http://www.dbc.wroc.pl/>
- [37] **Kocent-Zieliński Wł.**, 1907, *Jak usuwać szachownicę i przeprowadzać kolonizację gruntów: (z dodatkiem kilku map)*, Wydawca: Warszawa: Druk Rubieszewskiego i Wrotnowskiego . Centralna Biblioteka Rolnicza im. M.Oczapowskiego, Warszawa, Sygnatura: AZB-XX 15452 , Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [38] **Kopruckowiak A.**, 2000, *Przemiany w stosunkach agrarnych do I wojny światowej w zaborze rosyjskim.* Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, tom XXXV, zeszyt 1-2. Miejska Biblioteka Publiczna w Radomiu, ident. AEA294, Radomska Biblioteka Cyfrowa, <http://bc.radom.pl/>
- [38a] **Kordys A.**, 2015, *Dobra ziemskie Narodowe Wiszniów i ich zarządcy.* Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. Historia i świat nr 4. <https://repozytorium.uph.edu.pl/>
- [39] **Kornilovič M.**, 1914, *Pięćdziesięciolecie reformy włościańskiej 19 lutego 1864 r. ; Pjatidesjatiletie krest'janskoj reformy 19 fevralja 1864 g.*, Sankt Peterburg, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Opolu, Id. oryg. 314592, Opolska Biblioteka Cyfrowa, <http://obc.opole.pl/>
- [40] **Kukulski J.**, 1984, *System organizacji produkcji folwarcznej i zarządzania dobrami donacyjnymi w Królestwie Polskim.* Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 18, <http://dSPACE.uni.lodz.pl>
- [41] **Kukulski J.**, 1986, *Donacje po powstaniu styczniowym.* Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 24, <http://dSPACE.uni.lodz.pl>:
- [42] **Kulczycki L.**, 1916 , *Królestwo Polskie 1815-1914* Centralne Biuro Wydawnictw N.K.N. Kraków PAN Biblioteka Kórnicka syg.232052-4. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, www.wbc.poznan.pl/dlibra/
- [43] **Krzyżanowski A., Kumaniecki K.**, 1915, *Statystyka Polski.* Wydana staraniem i nakładem Polskiego Tow. Statystycznego, Kraków, Skład główny w księgarni G.Gebethnera i Sp. w Krakowie, Centralna Biblioteka Statystyczna, Sygnatura: sygn. 3321, Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa , <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/>
- [44] **Lipiński J. J.**, 1861, *Rozwikłanie kwestii oczynszowania włościan w Królestwie Polskim i Rosji,* Kraków, Drukarnia "Czasu", Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, Dział Przechowywania Zbiorów WBP sygnatura 451088 I/L, Biblioteka Cyfrowa, <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/>
- [45] **Łuniewski T.**, 1892, *Drobna szlachta : przyczynek do poglądu na stan ekonomiczny i potrzeby małej własności ziemskiej w Królestwie Polskiem.* Warszawa, E. Lubowski.Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 52.192.. <https://polona.pl/>

- [46] **Maciejowski B.**, 1862, *Klasyfikacja gruntów i uwagi nad artykułami o oczynszowaniu*. Druk. Gazety Warszawskiej, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 2.019.643.A.. <https://polona.pl/>
- [47] **Marciszewski J.**, 1820, *Zasady do oceniania dóbr ziemskich*, W drukarni Missyonarzów, Warszawa, PAN Biblioteka Kórnicka, Identyfikator: oai:www.wbc.poznan.pl:2334 , <http://www.wbc.poznan.pl/>
- [48] **Mazurek Z.**, 1957, *Sytuacja ekonomiczna i społeczna na wsi lubelskiej po reformie uwłaszczeniowej 1864 r.* Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne. Vol. 9, Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Biblioteka Cyfrowa UMCS, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/>
- [49] **Mika M.**, 2010, *Historia katastru polskiego*. [w:] Infrastruktura i Ekologia terenów wiejskich. Pn oddział Kraków, Komisja Technicznej infrastruktury wsi. <http://yadda.icm.edu.pl>
- [50] **Milkowski S.**, 1861, *Opis Królestwa Polskiego : pod względem geografii, statystyki i historii* , w drukarni j.Glückberga, Warszawa, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. 13.927, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/dlibra/>
- [51] **Moraczewski J.**, 1844, *Włościanin polski ze względu historycznego, statystycznego i politycznego*. Wyd. anon.Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. II. 488.520, <https://polona.pl>
- [52] **Nakwaski H.**, 1835, *O nadaniu własności włościanom polskim za wynagrodzeniem, terazniejszych właścicieli dóbr*, Paryż, Bourgoigne et Martinet, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 57.746, <https://polona.pl/>
- [53] **Niespodziewany A.**, *Separacje i podział gruntów (1839-1840)*. <http://zeszytywiazownickie.pl>
- [54] **Niespodziewany A.** *Urządzenie i oczynszowanie (1856-1858)*. <http://zeszytywiazownickie.pl>
- [55] **Niewierowicz M.**, *Uwłaszczenie pod zaborami*. Mówią wieki. www.mowiawieki.pl/
- [56] **Offmański M.**, 1907, *Królestwo Polskie (1815-1830) : rys historyczny z tablicami statystycznymi*. Warszawa, Wydawnictwo M. Arcta, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, sygn. 474016 I/L, Biblioteka Cyfrowa, <https://bc.wbp.lublin.pl/>
- [57] **Olszowski, K.**, 1918, *Stosunek prawny Skarbu Królestwa Polskiego do donacji*. 1918, Ministerium Rolnictwa i Dóbr Koronnych, Wydział Inwentaryzacji Majątku Skarbowego Królestwa Polskiego. Warszawa. Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 657.948. <https://polona.pl/>
- [58] **Połujański A.**, 1861, *Leśnictwo polskie. Cz. 2. Urządzanie lasów*. Wydawca: Lewiński, Aleksander , Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, identyfikator:372222, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/>

- [59] **Popkowski T.**, 1917, *Na jakie cele użyć powinno państwo polskie dóbr skarbowych i donacyjnych* [w:] Zagadnienia polskiej polityki gospodarczej po wojnie. Studia ekonomiczne. Centralne Biuro Wydawnictw N.K. N., Kraków: Biblioteka Śląska, Katowice, źródło: 14008 II, <https://www.sbc.org.pl/dlibra/>
- [60] **Radziszewski, H.** 1907. *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim. T. 1 (1815-1830)*. Księgarnia Gebethnera i Wolffa . Warszawa. Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku. sygn. Hf 111867. <http://www.pbc.biaman.pl/dlibra/>
- [61] **Rodecki F.B.**, 1830, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, W Drukarni Antoniego Gałęzowskiego i Kompanii, Warszawa, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, Identyfikator zasobu: oai:rcin.org.pl:13324 , <http://rcin.org.pl/dlibra>
- [62] **Rybarski R.**, 1910, *Sprawa włościanska w sejmie w roku 1831*. Kraków : skł. gł. w księg. G. Gebethnera, 1910. Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 188.918, <https://polona.pl>
- [63] **Sawicki A.**, 1857, *Skorowidz czyli zbiór dekretów, ukazów, uchwał, ustaw i postanowień rządu w Dzienniku praw od 1807, do włącznie 1856 roku umieszczonych*, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Syg. I-011, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [64] **Stankiewicz Z.**, 1972, *Chłopska dzierżawa folwarków w dobrach skarbowych. Królestwa Polskiego (1815— 1864)*. Przegląd Historyczny 63/1/. <http://bazhum.muzhp.pl/>
- [65] **Stankiewicz Z.**, 1970, *Dobra porządowe w Królestwie Polskim*. Przegląd Historyczny 61/3, <https://docplayer.pl/>
- [66] **Stankiewicz Z.**, 1962, *Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku*. Przegląd Historyczny tom 53,2. <https://docplayer.pl/>
- [67] **Strasburger, E.**, 1918, *Podatek gruntowy w Królestwie Polskiem : (stan dotychczasowy i projekt reformy)*, Wydawnictwo Biura Pracy Społecznej. Komisja Skarbowa. Materiały do Ustawodawstwa Skarbowego ; no 1, Warszawa, W drukarni Synow St. Niemiry, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. sygn. 156710, Podlaska Biblioteka Cyfrowa,/. <http://pbc.biaman.pl/>
- [68] **Szumski J.**, 2002, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1864-1871*, Wydawnictwo Prymat, Białystok. Archiwum Państwowe w Białymstoku, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/>
- [69] **Szymanowski W.**, 1859, *Królestwo Polskie czyli najdokładniejszy obraz tego kraju pod względem statystycznym, jeograficznym i historycznych wspomnień : z ośmiu tablicami przedstawiającymi znakomitsze okolice i gmachy królestwa oraz ubiory ludowe*. Warszawa, nakł. Księgarni i

- Składnicy Nut Muzycznych Michała Glücksberg ; (Drukarnia J. Jaworskiego), Centralna Biblioteka Statystyczna, Sygn. 20967, Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl>
- [70] **Świętochowski P.**, 1928, *Historja chłopów polskich w zarysie*, Wydawnictwo Polskie, Lwów — Poznań. Druk. W. L. Anczyc i Spółka, <https://pl.wikisource.org/wiki/>
- [71] **Turzyński M.**, 2016, *Zmiany systemu rachunkowości w procesie reform włościańskich w XVIII-XIX w*, Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach Nr 268. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, <https://www.sbc.org.pl/>
- [72] **Uruski S.**, 1860, *Prawodawstwo Królestwa Polskiego dotyczące włościan od chwili ustanowienia Księstwa Warszawskiego do dnia dzisiejszego wyjęte z Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa, Drukiem S. Orgelbranda, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, sygn. 465664 I/L, Biblioteka Cyfrowa, <https://bc.wbp.lublin.pl/>
- [73] **Wachowicz B.**, 1883, *Stosunek ziemian do chłopów w świetle tabel prestacyjnych z 1846 r.* Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 13, <http://dspace.uni.lodz.pl:>
- [74] **Wiech S.A.**, 2007, *Inicjatywy społeczne ziemiaństwa Królestwa Polskiego w II połowie XIX wieku*. Echa Przeszłości 8, <http://bazhum.muzhp.pl/>
- [75] **Winiarz A.** 1986, *Organizacja i działalność Komisji Egzaminacyjnych w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807 – 18310*. PRZEGLĄD HISTORYCZNO OŚWIATOWY nr 4 1986, <http://pho.znp.edu.pl>
- [76] **Wiślicki A.**, 1862, *Pogląd na sprawę włościańską ze stanowiska przymusu w wiecznym oczynszowaniu*, Warszawa : Druk. "Gazety Warszawskiej", Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, sygnatura, NZB-DD 66378, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl:8080/>
- [77] **Wojciechowski M.**, 2013. *Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym - Przystosowanie i opór*. <https://sites.google.com>
- [78] **Wójcicka J.**, 1885, *Objaśnienia do mapy poglądowej Królestwa Polskiego, ułożonej przez Jadwigę z Zakrzewskich Wójcicką*, Wydawca: Warszawa, nakładem St. Szafarkiewicza, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. 173, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/dlibra/>
- [79] **Załęski W.**, 1876, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego : ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa, Skł. gł.: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Biblioteka Cyfrowa UMCS, sygn. B90389, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/>
- [80] **Załęski W.**, 1900, *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*. Druk. Tow. S. Orgelbranda synów. Warszawa Statystyczna Biblioteka Cyfrowa. <http://statlibr.stat.gov.pl/>
- [81] **Załęski W.**, 1908, *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego: ludność i rolnictwo*. Warszawa, Skł. gł.: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Biblioteka

- Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygnatura 61874, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [82] **Żywicki J.**, 2010, *Kształcenie kadr dla potrzeb Królestwa Polskiego w zakresie architektury, budownictwa oraz inżynierii cywilnej*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin – Polonia vol. VIII, 1 swctio L, <http://annales.umcs.lublin.pl/>
- [83] *Dwie rozprawy o poddanych Królestwa Polskiego*, 1867, wyd. Florjan Cenôva 1867, Wyd. Gdańsk : H. F. Boenig. Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 167.546, <http://www.polona.pl/dlibra/>
- [84] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T.6. Warszawa 1820. Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. Ke 77270. Podlaska Biblioteka Cyfrowa. <http://pbc.biaman.pl>
- [85] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 16, nr 58-60., Warszawa 1835, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Syg. KE 772801, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [86] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 17, nr 61-63, Warszawa 1836, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Syg. 77281, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [87] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 38, nr 118-120. Warszawa 1847, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Ke 77292, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [88] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 43, nr 131-133., Warszawa 1850, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Syg. KE 77295, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [89] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 62, nr 180-181, Warszawa 1864, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. Ke 120664, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [90] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*. T. 62, nr 187-193, Warszawa 1864, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. Ke 118986, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>
- [91] *Główne przepisy rządowe dotyczące uregulowania włościańskich w dobrach prywatnych, oraz ważniejsze rozprawy i skazówki w kwestyi czynszowej, przyjęte na Ogólnych Zebraniach Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem, w latach 1860 i 1861*. Wydawca: Warszawa : W Druk. J. Ungra. 1861, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Sygnatura: NZB-DD 20855, <http://mars.cbr.edu.pl>
- [92] *Instrukcyja do wyciągania intraty z dóbr i szacowania placów po miastach*. 1828, Wydawca: Kom. Rząd. Przy. i Skarbu, Warszawa, Biblioteka Cyfrowa UMCS, sygn. 230724, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/>
- [93] *Instrukcyja dla urzędzenia i oczynszowania włościan w dobrach najmiłościwiej darowanych., Zawiera równ.: Wyciąg z instrukcyi urzędzenia dóbr rządowych z roku 1818*. Wydawca Kommissya Rządowa Przychodów i Skarbu, Warszawa 1841. Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygnatura 2.006.989 A, <https://polona.pl/>

- [94] *Instrukcia-dla-ustrojstwa-i-ocinsewania-krest-an-vo-vsemilostivejse-pozal-ovannyh-imeniah* = *Instrukcja do urządzania i oczynszowania włościan w dobrach najmiłościwiej darowanych*. 1847, Warszawa : Kommissya Rządowa Przychodów i Skarbu, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek sygnatura 2.002.189 A, <https://polona.pl/>
- [95] *Informacya dla układających projekta tabel likwidacyjnych* = *Nastavlenie sostavitelám likvidacionnyh proektov*, 1864, Biblioteka Narodowa, magazyn książek sygn. 2.050.708. <https://katalogi.bn.org.pl>
- [96] *Instrukcja dla urzędników delegowanych do obwieszczenia najwyższego ukazu dotyczącego polepszenia bytu włościan*, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych, sygnatura DŹS IA 4d Cim. <https://polona.pl/>
- [97] *Instrukcja dla wójtów gmin, przepisująca sposób obwieszczenia Najwyższego Ukazu z dnia 24 Maja (5 Czerwca) 1862 r. stanowiące zasady i sposób postępowania dla Władz wyznaczonych do ustanawiania z urzędu czynszu wieczystego z osad pod Ukaz Najwyższy z r. 1846 podchodzących, jak najmniej do stanowienia z urzędu co do separacyi gruntów podziału osad, oraz zniesienia służebności i użytków*, 1862, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych, Sygnatura DŹS IA 4f Cim. <https://polona.pl/>
- [98] *Instrukcja do wyciągania intraty z dóbr i szacowania placów po miastach*. 1828, Wydawca: Kom. Rząd. Przy. i Skarbu, Warszawa, Biblioteka Cyfrowa UMCS, sygn. 230724, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/>
- [99] *Informacya dla układających projekta tabel likwidacyjnych* = *Nastavlenie sostavitelám likvidacionnyh proektov*, Warszawa 1864, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygn. 2.050.708, <https://polona.pl/>
- [100] *Kommissya Rządowa Przychodów i Skarbu do Assesora Ekonomicznego Okręgu [...]* w Warszawie dnia 5 (17) Marca roku 1865, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych, Sygnatura. DŹS IA 4g Cim, . <https://polona.pl/>
- [101] *Pomysły do ostatecznego uregulowania kwestyi włościańskiej*, 1860, Poznań, Księgarnia J. K. Żupańskiego, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, id. oryg. 297960, Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa, <https://kpbc.umk.pl/dlibra>
- [102] *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskiem*, 1862, Warszawa : W Drukarni Józefa Ungra, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, sygnatura NZB-DD 60313, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, , <http://mars.cbr.edu.pl>
- [103] *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych także majątków pod opieką rządu zostających*. 1843, Nakładem i czcionkami Kommissyi Rządowéy Przychodów i Skarbu, Warszawa, Biblioteka Śląska, Katowice, Źródło: 477173 II, Śląska Biblioteka Cyfrowa, Identyfikator zasobu: oai:www.sbc.org.pl:79469, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/>
- [104] *Sposób klasyfikowania gruntow.* 1825, Wilno, W Drukarni A. Marcinińskiego, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. oryginału:

- 5.13.3.5., e-Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/>
- [105] *Tymczasowa instrukcja techniczna dla geometrów, wykonywujących roboty miernicze przy pracach prowadzonych przez Urzędy Ziemskie*. 1820, Główny Urząd Ziemski, Warszawa, Wydawca E. i K. Koziańscy, Biblioteka Narodowa, sygnatura: 520.393, <https://polona.pl/>
- [106] *Instrukcja techniczna Ministerstwa Reform Rolnych : z tablicami zamiany miar* 1827, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych , Warszawa : Przegląd Mierniczy, Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych, sygnatura DŹS VA 7 , <https://polona.pl/>
- [107] *Instrukcja techniczna obowiązująca przy wykonywaniu prac pomiarowych związanych z przebudową ustroju rolnego na obszarze województw krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego oraz powiatów bielskiego i cieszyńskiego województwa śląskiego* / Ministerstwo Reform Rolnych 1931, Lwów : Okręgowy Urząd Ziemski, , Książnica-Atlas, Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygnatura 561.563, <https://polona.pl/>
- [108] *Przepisy pomiarowe obowiązujące przy wykonywaniu prac pomiarowo-ogrzanych* / [Ministerstwo Reform Rolnych]. 1931. Przegląd Mierniczy, , Biblioteka Narodowa, Magazyn Druków Ulotnych, sygnatura DŹS VA 7 , <https://polona.pl/>
- [109] *Ukazy od ustrojtstvě krest'ân : 1864 goda*, Pečatano v Gubernskoj Tipografii 1908, Biblioteka Uniwersytecka KUL, sygnatura 23543 IIIc, Biblioteka Cyfrowa KUL, <https://dlibra.kul.pl/>
- [110] *Wola Grzymalna..* <http://wolagrzymalina.blogspot.com/2018/04/uwaszczenie-chopow.html>
- [111] *Wykaz chronologiczny przepisów ustawodawstwa w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego : z lat I.I.1917-31.III.1930 : zawartych w Dzienniku Urzęd. Głównego Urzędu Ziemskiego, Dzienniku Urzęd. Min. Ref. Roln., Dzienniku Praw Król. Polsk., Dzienniku Praw Państwa Polskiego i Dz. Ustaw Rzpl. Polskiej wraz ze skorowidzem rzeczowym*. 1830, Warszawa, Ministerstwo Reform Rolnych, Biblioteka Cyfrowa UMCS. <http://dlibra.umcs.lublin.pl>
- [112] *Zastosowanie zasad oczyszczania włościan, w dobrach prywatnych okręgu wieluńskiego / ułożone przez Komitet z grona Członków Towarzystwa Rolniczego w tymże Okręgu wybrany 1859 roku*, Odb. z Roczników Gospodarstwa Krajowego za miesiąc Grudzień 1859 r., , Biblioteka Narodowa, Magazyn Książek, sygnatura 1.418.713.A, , <https://polona.pl/>
- [113] *Zbiór urzędzeń i przepisów dotyczących wykonania prawa hipotecznego*, Drukarnia Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości), Warszawa 1847, Biblioteka Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, PAd 16674 II , Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/>
- [114] *Zbiór przepisów względem dóbr Najmilościwiej na własność prywatną darowanych = Svod postanovlenij o imeniâh postupaûsîh v častnuû*

- sobstvennost' po Vsemilostivejšemu požalovanii.* v T. 1, posz. 1. 1847, Kommissya Rządowa Przychodów i Skarbu, Warszawa 1847. Biblioteka Cyfrowa UMCS , sygn. 173117, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/>
- [115] *Zbiór urzędzeń i przepisów dotyczących wykonania prawa hipotecznego*, Drukarnia Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości), Warszawa 1847, Biblioteka Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, PAd 16674 II , Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/>
- [116] *Zbiór przepisów dotyczących uregulowania stosunków włościan osiedlonych w dobrach prywatnych w Królestwie Polskim*, W Druk. Alexandra Gins, Warszawa 1862, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Sygnatura: NZB-DD 41324/2 , <http://mars.cbr.edu.pl>
- [117] *Zbiór postanowień Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim*. 1864, Poszyt 1, Warszawa Druk. Rządowa, Biblioteka Narodowa, sygnatura I 100.529, <https://polona.pl>
- [118] *Zbiór postanowień Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim 1864*, W Drukarni Rządowej, Warszawa, PAN Biblioteka Kórnicka, sygn.16170, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/>
- [119] *Zbiór praw i przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim : od d. 9(21) kwietnia 1838 roku do dnia 12 lipca 1869 r.* T.2. Staraniem Naczelnych Władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego: Druk Jana Noskowskiego, Warszawa 1881, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa, Rolnicza Biblioteka Cyfrowa, <http://mars.cbr.edu.pl:8080/dlibra/>
- [120] *Zbiór praw : postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*. T. 19, 1881, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, sygn. II/0364, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, pbc.biaman.pl/
- [121] *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego : stosownie do Dekretu Najjaśniejszego Pana z dnia 11/23 Maja 1836 roku*. Oddział 3, Kommissya Rządowa Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego Warszawa 1863, Małopolska Biblioteka Cyfrowa, Identyfikator: 88563, <http://mbc.malopolska.pl>
- [122] *Dziennik praw Księstwa Warszawskiego*. T. 1, nr 1-12. Warszawa 1810, Drukarnia Księży Pijarów, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku. sygn. Ke 77258, Podlaska Biblioteka Cyfrowa , <http://pbc.biaman.pl/dlibra/>
- [123] *Kodex Napoleona z przypisami*. Xiąg trzy. Warszawa 1810, w Drukarni XX.Piarów. Uniwersytet Wrocławski, Biblioteka Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii sygn. PAd 2018 I, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/>

- [124] *Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818. T. 1*, Wydawca: N. Glückberg, Warszawa. Biblioteka Jagiellońska, Berol. Ud 6622, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/>
- [125] *Dyaryusz Seymu Królestwa Polskiego 1818. T. 3*, Wydawca: N. Glückberg, Warszawa. Biblioteka Jagiellońska, Berol. Ud 6622, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/>
- [126] *Dziedziczenie dziedzin włościańskich* (Wiercieński Henryk), Warszawa, Ekonomista. Warszawa 1914, t. 4. Biblioteka Narodowa, sygn. 372.361, <https://polona.pl/>
- [127] *Praktyczne budownictwo wiejskie : zbiór planów na budowę wiejskie w rozmaitych rozmiarach a mianowicie: domy mieszkalne tak zwane dwory, ozdoby architektoniczne ogrodów, jako też: altany, ogrodzenia, mostki i t.p. oficyny dla służby, domy włościańskie, zabudowania dla kolonistów, gorzelnie, karczmy, spichrze, stodoły, obory, owczarnie, kościoły, kaplice i t.p. według Aleksandra Zabierzowskiego*. Warszawa 1858, Nakł. i drukiem S. Orgelbranda, Księgarza. i Typografa, Centralna Biblioteka Rolnicza im. M. Oczapowskiego, Warszawa NZB-DD 21949. mars.cbr.edu.pl:
- [128] *Najpilniejsze roboty publiczne w Polsce. Program Ministerstwa Robót Publicznych*. Warszawskie Zakłady Graficzne, Warszawa 1931, źródło <https://docplayer.pl/>
- [129] *Toponimia regionu sieradzkiego* (by Piotr Tameczek) <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>.
- [130] *Dziewule 1441 - 1933* (by Andrzej Boczek), <http://www.dziewule.pl/>
- [131] *Bartodzieje* (by Wojciech Ćwierz) <http://bartodzieje.pl/historia/aneksy-przeszlosci-ziemia-chlopska-w-bartodziejach/>
- [132] *Czesław Maj artysta ludowy, poeta i pisarz* (by Artur Podsiadły), <http://czeslawmaj.pl/>
- [133] *Technika komasacji. Skróty wykładów na kursach dla komisarzy agrarnych* (Bolesław Gliszczyński). Maszynopis powielany, Warszawa 1881, Biblioteka Śląska, Katowice, <https://www.sbc.org.pl>
- [134] *Zasady parcelacji i komasacji : z dodatkiem instrukcji technicznej G. U. Z.* (wedle wykładów w Państw. Szkole Mierniczej we Lwowie – inżynier budowy i geometra z upoważnieniem rządowym Edmund Libański zaprzysiężony znawca sądowy) Lwów : A. Minczeles, 1922. Biblioteka Narodowa, <https://polona.pl>

SPIS RYSUNKÓW

1. WIEŚ W POCZĄTKACH KRÓLESTWA POLSKIEGO

- 1.1. *Mapa Królestwa Polskiego* z 1829 roku. Oryginał w Bibliotece Narodowej (Magazyn Kartografii, sygn. ZZK1648. (źródło - <https://polona.pl/>)
- 1.2. Drewniana chata wśród drzew, Franciszek Gościński, 1819 (oryginał w Magazynie Ikonografii Biblioteki Narodowej, sygn. R.21451/I – źródło <https://polona.pl/>)
- 1.3. Polski szlachcic, 1843 (autor nieznany, rysunek kredką). Oryginał w Bibliotece Narodowej, sygn. R.15275/II, źródło - <https://polona.pl>
- 1.3. Chłop Polski. Akwaforta Kajetana Kisielewskiego, 1836 rok (Oryginał Magazyn Ikonografii Bibliotek Narodowej w Warszawie – źródło <https://katalogi.bn.org.pl>)
- 1.4. Dobra rządowe i prywatne w Królestwie Polskim w 1835 roku według [60]
- 1.5. Zamożny włościanin na tle kościoła, grafika Kajetana Kisielewskiego, 1841 (oryginał własność Polskiej Akademii Umiejętności w Gabinetce Rycin Biblioteki Naukowej PAN w Krakowie, nr inwent. BGR.ALB.1004.029 - źródło pauart.pl/)
- 1.6. *Plan dóbr Wiązowney* leżących w województwie mazowieckim z początków XIX wieku (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygnatura ZZK 596 – źródło <https://polona.pl>)

2. ZADANIA POMIAROWE I WYKONAWCY

- 2.1. Chłop Polski. Akwaforta Kajetana Kisielewskiego, 1836 rok (Oryginał Magazyn Ikonografii Bibliotek Narodowej w Warszawie – źródło <https://katalogi.bn.org.pl>)
- 2.2. Pieczęć ministra skarbu Królestwa Polskiego w latach 1821–1830
Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Źródło:
<https://pl.m.wikipedia.org>
- 2.3. XVIII wieczne pomiary gruntu (według Images of 18th Century Surveyors & Engineers (W. Scott Smith – źródło <https://pl.pinterest.com/>)
- 2.4. *Mapa Ogólna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskiem* w skali ok. 1:742000, ułożona w Sekcji Urządzenia Dóbr w 1825 roku. Kopia z 1828 roku w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Zbiory Kartograficzne 88-10 (źródło: www.drewnica.warszawa.lasy.gov.pl)
- 2.5. Łańcuch mierniczy (według Antique Surveying Equipment By Dawid – źródło antique.charmlab.org)
- 2.6. Przeliczniki miar między systemem rosyjskim i nowopolskim według [88]
- 2.7. *Grzegorz XIII przyjmuje nowy kalendarz* wprowadzony w 1582 roku bullą *Inter gravissimas* (Inscription on the grave of Gregory XIII, St. Peter's Basilica, gregorian calendar- Camillo Rusconi 1658–1728; photograph de:User:Rsuessbr) – źródło <https://pl.wikipedia.org/>

3. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z NADAWANIEM DONACJI I URZĄDZENIEM W NICH WŁOŚCIAN

- 3.1. Car Mikołaj I według [39]
- 3.2. Namiestnik Iwan Paskiewicz – Erewański [według Interia Encyklopedia]
- 3.3. Stona tytułowa *Obrachunku Ogólnego* do aktu podawczego według [113]
- 3.4. Wycinek pierwszej strony aktu podawczego według [113]
- 3.5. Przykład tablic przeliczeniowych według [46].
- 3.6. Wzór rejestru separacyjnego (część A) według [46]
- 3.7. Wzór rejestru separacyjnego (część B) według [46]
- 3.8. Wzór rejestru klasyfikacyjnego według [46].
- 3.9. Wzór rejestru podziałowego według [46]
- 3.10. Przykład kolonizacji wsi według [37]
- 3.11. Wzór *wyrachowania dochodu z każdej osady* według [102]
- 3.12. Wycinek wzoru tabeli prestacyjnej według [102]
- 3.13. Relikt kopca granicznego z osadzonym współczesnym znakiem granicznym w Świątnikach Górnych (fot. Jerzy Czerwiński) - źródło <http://swiayniki.wordpress.com/tag/siepraw/>
- 3.14. Podział administracyjny Królestwa Kongresowego w 1830 roku. Podział odpowiada okresowi z lat 1816–1844. (źródło - <https://pl.wikipedia.org/>)
- 3.15. *Planik zbiorowy Ekonomii Rządowej Wiszniew w powiecie siedleckim gubernii lubelskiej*. Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomiu, ZDP, sygn. 15544 – źródło [] <https://repozytorium.uph.edu.pl/>
- 3.16. *Plan Donacji SĘDZIEJEWICE z częścią dóbr na fundusz Tow: Kred: Ziemińskiego przeznaczonych z 1840 roku*. Oryginał w Oddziale Sieradzkim Archiwum Państwowego w Łodzi (zb. kart. sygn. 839/1796), źródło [129], <https://toponimiasieradzka.blogspot.com>
- 3.17. *Plan Zbiorowy wsi Wiązownica pozostałej na fundusz T.K.Z przy Majoracie Osiek* (przed urządzeniem) z 1840 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygn. 10733 (źródło: [53])
- 3.18. Mapa wsi Wiązownica z 1856 roku (*stan po urządzeniu*). Oryginał w Archiwum Państwowym w Radomsku, sygn. 10733 (źródło: [54])
- 3.19. Wiązownica w 1915 roku (oryginał Magazyn Druków Ulotnych Biblioteki Narodowej, sygn. DŻS XII 8b/p.7/16 – źródło <https://polona.pl/>)
- 3.20. Dobra Rządowe Ekonomii Uniejów na *Mapie Ogólnej Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskim*, ułożonej przez J. Rakowskiego w 1825 r. Oryginał w AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 88–10 – źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>
- 3.21. Plan wsi Spycymierz z 1804 r. (przed utworzeniem majoratu). Oryginał w AGAD w Warszawie, zbiór kart., sygn. 344-4, źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>
- 3.22. Plan wsi Spycymierz z 1839 r. (po utworzeniu majoratu i regulacji) Oryginał w AGAD w Warszawie, zbiór kart., sygn. 185–1. źródło [13] <http://repozytorium.uni.lodz.pl>
- 3.23. Powierzchnia majoratów w 1909 roku w podziale na gubernie według [59]

- 3.24. Pejzaż wiejski, Conrad Gessner, akwarela 1826 (oryginał w Magazynie Ikonografii Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. R.4504/WAF.35 - źródło <https://polona.pl>)
- 3.25. Projekt pawilonu ogrodowego w dobrach według katalogu z 1858 roku [127]
- 4. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z OCZYNSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH PRYWATNYCH**
- 4.1. Wiejska chata, 1841. Rysunek tuszem, autor nieznany. Oryginał w Bibliotece Narodowej, sygn. R.15273/II – źródło <https://polona.pl/>
- 4.2. Dobra prywatne w 1858 roku według [72]
- 4.3. Dobra dworskie w 1858 roku według [72]
- 4.4. Grunty w użytkowaniu włościan w 1858 roku według [72]
- 4.5. Podział według rodzajów umów w roku 1858 roku według [72]
- 4.6. Podział według wielkości użytkowanych areałów w roku 1858 roku według [72]
- 4.7. Tabela przeliczników według [101]
- 4.8. Projekt domu dla włościanina i kolonisty z 1858 roku według [127]
- 4.9. Projekt domu dla służby folwarcznej z 1858 roku według [127]
- 4.10. Drewniana węgielnica z pierwszej połowy XIX wieku (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.etsesseract.com>)
- 4.11. Granice guberni od 1845 roku na tle wcześniej obowiązującego podziału administracyjnego Królestwa według [77]
- 4.12. *Mappa pomiaru szczegółowego gruntów włościańskich Wsi dziedzicznej Suchy* z 1842 roku. Oryginał w AGAD w Warszawie, zb. kart. sygn. 164-8-źródło [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>)
- 4.13. *Plan zbiorowy Dóbr prywatnych Sokółów w Powiecie Sieradzkim Gubernii Warszawskiej położonych* z 1858 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi - Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 232 - źródło [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>
- 4.14. *Plan Kolonii Helenów do dóbr Wola Cyganowska należącej w Gubernii Warszawskiej Powiecie Stanisławowskim położonej* z 1854 roku Karola Ziółkowskiego (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Mag.. Kart. sygn. ZZK 574 – źródło <http://polona.pl>)
- 4.15. *Obrys gruntów włościańskich Drugiego Oddziału Wsi Woli Cygowskiej* (oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Mag.. Kart. sygn. ZZK 576 – źródło <http://polona.pl>)
- 4.16. Pałac w Helenowie w 1836 roku (oryginał: Magazyn Ikonografii Biblioteki Narodowej, sygn.G.34044/WAF.665 – źródło <https://polona.pl/>)
- 4.17. *Plan okopcowanej granicy w Ro: 1855 pomiędzy Wsią Rządową BORSZEWICE a Dobrami Prywatnymi GAJEWNIKI w Ekonomii Męka położonych* z 1856 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi, Oddział w Sieradzu – dział Księgi hipoteczne Sieradz, sygn. 839/1796. Źródło [129] - <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>

- 4.18. Sobota na folwarku, Józef Chełmoński 1869 (oryginał Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwent. MP4130MNW – źródło MW/Cyfrowe cyfrowe.mnw.art.pl/)
- 4.19. Niedziela na wsi, rycina G. Hähle, 1860 (oryginał Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy - Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego, sygn. P.10113 – źródło Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa mbc.cyfrowemazowsze.pl/)
- 5. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z UWŁASZCZENIEM WŁOŚCIAN W KRÓLESTWIE POLSKIM**
- 5.1. Car Aleksander II według [39]
- 5.2. Wzór tabeli likwidacyjnej według [117]
- 5.3. Pieczęć *C.K. Cywilnego geometry* według mapy z 1861 roku *Wulka Mazowiecka w obwodzie Żółkiewskim* – oryginał w, Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygn. ZZK 2001
- 5.4. Pieczęć *Jeometry kl. II* według mapy 1870 roku *Plan Lasu Ciepoń z dóbr Wola Cyganowska w Gubernii Warszawskiej Powiecie Radzywińskim położonego* – oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygn. ZZK 575
- 5.5. Pieczęć *Jeometry kl. II* według mapy z 1880 roku *Mappa gruntów karczemnych należących do Dóbr prywatnych Rąbień* – oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego
- 5.6. Pieczęć *Jeometry kl. II* według mapy z 1898 roku *Копия плана учстковъ земли исключенныхъ из общагопространства умныя КРУШЕВО неодоременныхъ сеудю земскаго кредитнаго общества Петроковской губернии лодзинскаго уызда* - oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego
- 5.7. Strona tytułowa i wybrane karty wzoru nr XXIV według [102]
- 5.8. Strona tytułowa i wybrane karty wzoru nr XXV według [102]
- 5.9. Okładki wzoru nr XXIX według [102]
- 5.10. Przykładowa karta wzoru nr XXIX według [102]
- 5.11. Okładki wzoru nr XXX według [102]
- 5.12. Przykładowa karta wzoru nr XXX według [102]
- 5.13. Przykład stabilizacji trwałej punktu granicznego (znak graniczny włości cysterskich w Bolkowie z XVII wieku - zdjęcie M. Czochański)
- 5.14. Zasada kolorowania granic dóbr według wzoru XXV [102]
- 5.15. Połączenie zegara słonecznego (gnomon) z kompasem. (według: Multimedialna Baza Danych Muzeum Uniwersytetu Wrocławskiego – <http://www.mbd.muzeum.uni.wroc.pl>)
- 5.16. Polski kompas mierniczy z 2 połowy XIX wieku firmy G. Gerlach w Warszawie (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.esseract.com>)
- 5.17. Teodolit z ok. 1830 roku (według: Tesseract – Antique Scientific Instruments Surveing - <http://www.esseract.com>)

- 5.18. Podział Królestwa Polskiego w 1807 roku (reprezentatywny z niewielkimi wyjątkami dla lat 1867-1914) – źródło <https://pl.wikipedia.org>
- 5.19. Frak, mundur i szynel urzędników Wydziału Spraw Wewnętrznych klasy VI według [121]
- 5.20. *Plan Zbiorowy dóbr Białopole z 1852*. Wycinek z *Planu Zbiorowego Dóbr Białopole i Buśno w stanie przed i po urzędzeniu w Guberni Lubelskiej P^{cie} Chrubieszowskim położonych*. Oryginał w Archiwum Państwowym w Lublinie (Zespół nr 636, Plany różnych urzędów) - źródło Chelmskie Archiwum Cyfrowe, <http://chelmskahistoria.pl>
- 5.21. *Plan Zbiorowy Dóbr Instytutowych Motycz z przyległościami do Zgromadzenia Panien Wizytek należących w Gubernii i Powiecie Lubelskim Dyecezyi i Dekanacie Lubelskim położonych z 1860 roku*. Oryginał Archiwum Państwowe w Lublinie, źródło [] <http://czeslawmaj.pl>
- 5.22. *Plan dóbr DZIEWULE w Gubernii i Powiecie Siedleckim Gminie Zbuczyn położonych z 1876 roku*. Oryginał w Archiwum Państwowym w Siedlcach, Wykaz hipoteczny Dóbr Ziemskich Dziewule cz. A, Nr 1,2,3 – źródło [130] <http://www.dziewule.pl>
- 5.23. Mapa ukazowa gruntów włościańskich wsi Wilkołaz w guberni lubelskiej (oryginał *Планъ земель поступившихъ въ собиественность крестъ села ВИЛЬКОЛАЗЪ ПО ПРИХОДСКИЙ Люблинской Губернии, Яновскаго уезда, Гмины Вильколазь* w Archiwum Państwowym w Lublinie, zespół nr 141/0, sygn. 392 – źródło [32])
- 5.24. Powiększone wycinki z mapy ukazowej wsi Wilkołaz (fragment rejestru, rysunku działek oraz legenda mapy)
- 5.25. Fragment tabeli likwidacyjnej wsi Wilkołaz (oryginał w Archiwum Państwowym w Lublinie, zespół nr 141/0, sygn. 392 – źródło [32])
- 5.26. Fragment tabeli likwidacyjnej wsi Wola Grzymalna (według [109] – źródło: wolagrzymalna.blogspot.com)
- 5.27. Fragment strony tytułowej tabeli likwidacyjnej wsi Wola Grzymalna (według [109] – źródło: wolagrzymalna.blogspot.com)
- 5.28. Fragment strony tytułowej projektu tabeli likwidacyjnej wsi Michałów (źródło: <http://michałow.pl/tabela.htm>)
- 5.29. Znak sołtysa w latach 1868 – 1918 (by Maciej Szczepańczyk – źródło <https://pl.wikipedia.org/wiki/Sołtys>)
- 5.30. *Планъ земель поступившихъ въ составленность крешьянь селения ЩАВНО калисьжской губернии сградзкаго уезда гмины Майсевиче* z 1911 roku. Oryginał w AGAD w Warszawie, zb. kart. sygn. 164-8 - źródło [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com>
- 5.31. Ogólne rozliczenie powierzchni gruntów włościańskich na mapie z 1911 roku
- 5.32. *Планъ земель подуховниго имени КОНИН назначенныхъ в надель безземельнымъ солдатамъ Кониского уезда, Каллиской Губерни*. Составленъ въ 1872 году землемеромъ Л. Филимоновичемъ на 1^{mb} листе. Oryginał Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół archiwalny

- Kaliski Urząd Gubernialny, sygn. Pl.gr.KST.1246 - źródło Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa www.wbc.poznan.pl.
- 5.33. Pieczęć komisarza Komisji Włościańskiej powiatu konińskiego i Komisji Włościańskiej kaliskiego urzędu gubernialnego według mapy z 1872 roku
- 5.34. ПЛАНЬ земель поступивших въ собственность крестьянъ селения ОСАДА БАЛУТЫ НОВЫЯ Гмины Радогоць Лодзиньского уезда Петроковской Губернии, Секся I (oryginał Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi, sygn. oryg. KS 255 ZS – źródło Biblioteka Cyfrowa Regionalia Ziemi Łódzkiej, bc.wbp.lodz.pl)
- 5.35. Podziałka transwersalna „nowopolskiej miary” w skali 1:2500 na mapie z 1888 roku
- 5.36. Kopia z 1877 roku *Mapy pastwiska Błonie w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim* (oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)
- 5.37. Плань основныхъ надделовъ и засервитутныхъ земель поступивших в собственность крестьянъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльсого уезда Седлецкой губернии z 1897 roku (oryginał w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4291 źródło - Bialska Biblioteka Cyfrowa bbc.mbp.org.pl)
- 5.38. Дополнительный плань земель поступившихъ взамянь паствищныхъ сервитутовъ къ крестьяномъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльсого уезда Седлецкой губернии z 1900 roku (oryginał w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4290 źródło - Bialska Biblioteka Cyfrowa bbc.mbp.org.pl)
- 5.39. Описание смежных земель Седлецкой губернии: сел Воскарженице Великие. Ч.1 (oryginał w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Białej Podlaskiej, identyfikator zasobu oai:www.bbc.mbp.org.pl:4289 źródło - Bialska Biblioteka Cyfrowa bbc.mbp.org.pl)
- 5.40. Oznaczenie granic zewnętrznych gruntów włościańskich zgodnie z przepisami z 1881 roku
- 5.41. Podziałka transwersalna w systemie miar rosyjskich
- 5.42. *Szkie gruntów pod nazwą „Wzór” wydzielonego z fol. Niesiechowice włościanom wsi Niesiechowice w zamian prawa serwitutu na tym folwarku wymienionych włościan* z 1813 roku. Oryginał w Archiwum Państwowym w Kielcach, sygn. 21/105/0/7/7259 – źródło <http://www.jakubas.pl/genealogia/Historia-Nasiechowic.htm>
- 5.43. *Plany Kolonii Będaszków i Plan Osady Olszynki na gruntach Folwarku Kruszów w Powiecie Łódzińskim Gu. Petrokowskiej położonej* z 1876 roku (ze zbiorów prywatnych Adama Nowakowskiego)
- 5.44. *Plan kolonii Borzechów lit: A.N.14. w gubernii i powiecie lubelskim położonej* z 1878 roku (oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej, sygnatura ZZK 25 166 – źródło <https://polona.pl>)

- 5.45. Kopia z 1880 roku *Mappy Folwarku Rąbień littera A położonego w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim* (oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)
- 5.46. Kopia z 1880 roku *Mappy Folwarku Rąbień littera B położonego w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim* (oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)
- 5.47. Projekty budynków karczmy i kuźni według katalogu z 1858 roku [127]
- 5.48. Przed karczmą, 1888. Odbitka fotograficzna drzeworytu sztorcowego M. Różańskiego (napis pod kompozycją: Rysunek oryginalny Władysława Podkowińskiego). Oryginał w Muzeum Narodowym w Warszawie, nr inwentarza 82031/9 MNW – źródło cyfrowe.mnw.art.pl/
- 5.49. U kowala na wsi, Goczałkowice 1906, Pocztówka – fotografia K. Jankowski, wydawnictwo Beskiden. Oryginał Biblioteka Narodowa, sygn. DŹS XII 8b/p.5/22 – źródło <https://polona.pl/>
- 5.50 *Mappa grontów karczemnych należących do Dóbr prywatnych Rąbień, a mianowicie gruntu karczemnego położonego w koloniach Rąbień, Antoniew i Piaskowa Góra z 1880 roku* ((oryginał w zbiorach prywatnych Pana Adama Nowakowskiego)
- 5.51. *Plan Osady Młynarskiej do Dóbr Niechmierów należącej we wsi Jarocice Kaliszskiej Gubernii Powiecie Sieradzkim położonej z 1881 roku*. Oryginał w Oddziale Sieradzkim Archiwum Państwowego w Łodzi (Zb. kart. sygn. 736/221), źródło - [129] <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/>
- 5.52. Młyn. Grafika Kazimierza Suchodolskiego z 1912 roku. Oryginał w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, identyfikator dokumentu DIGGRAF000072 ; NDIGGRAF002591, źródło <https://jbc.bj.uj.edu.pl>
- 5.53. *Копия плана учстковъ земли исключенныхъ из общагопространства умныхъ КРУШЕВО неодоременныхъ сеудою Эмскаго Кредитнаго Общества Петроковской губернии Лодзинскаго уезда z 1898 roku*
- 5.54. Gmach Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Piotrkowie (według Albumu ul. Dąbrowskiego ze strony Dawny Piotrków – źródło www.dawnypiotrkow.pl)
- 5.55. *Планъ части земель фольварка Бабице распроданныхъ на учстку Лодзинскаго уезда Петроковской Губернию составлень в 1878 году* (oryginał ze zbiorów prywatnych Adama Nowakowskiego)
- 5.56. Pieczęć geodety i taksatora według mapy z 1878 roku
- 5.57. Wycinek rejestru z mapy *Планъ части земель фольварка Бабице*
- 5.58. Plan z 1901 roku dokumentujący transakcję sprzedaży gruntu (oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego)
- 5.59. Plan z 1901 roku dokumentujący transakcję nabycia gruntu (oryginał w zbiorach prywatnych Adama Nowakowskiego)
- 5.60. Struktura władania ziemią w Królestwie Polskim po 1909 roku, z uwzględnieniem rodzaju użytków gruntowych w hektarach według [43]
- 5.61. Procentowy udział użytków gruntowych w ogólnym areale grup posiadaczy ziemi według [43]

- 5.62. *Mapa ogólna Królestwa Polskiego z 1907 roku* (z Atlas geograficzny ilustrowany Królestwa Polskiego / na podstawie najnowszych źródeł opracowany pod redakcją J. M. Bazewicza – Biblioteka Cyfrowa UMCS, sygn.K614B – źródło [https:// dlibra.umcs.lublin.pl](https://dlibra.umcs.lublin.pl))

ZAKOŃCZENIE

- 6.1. Liczba gospodarstw włościańskich na gruntach ukazowych według [126]
- 6.2. Procent wielkiej własności prywatnej w stosunku do ogólnej powierzchni powiatów II Rzeczypospolitej w 1925 roku. Opracowanie Maciej Szczepańczyk. Źródło https://pl.wikipedia.org/wiki/Reforma_rolna_w_Polsce
- 6.3. Wycinek *Mapy poglądowej Królestwa Polskiego z 1885 roku* (oryginał w Magazynie Kartografii Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. ZZK A.204 – źródło <https://polona.pl>)
- 6.4. *Najnowsza mapa Polski: z podziałem na województwa i powiaty z 1928 roku* (Józef Michał Bazewicz). Oryginał w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy , sygn. C III 3121 - źródło: Kujawsko - Pomorska Biblioteka Cyfrowa - kpbc.umk.pl
- 6.5. Dziennik Urzędowy Głównego Urzędu Ziemińskiego Rzeczypospolitej Polskiej, 1920 nr 1. Oryginał w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygn. P.10512 Iiegz – źródło <https://polona.pl>
- 6.6. *Plan gruntów wsi Bartodzieje w gminie Jedlińsk powiecie Radomskim województwie Kieleckiem położonych scalonych na mocy Gółwnej Komisji Ziemińskiej w Warszawie z dnia 19 kwietnia 1934 roku.* Źródło [131] <http://bartodzieje.pl/historia/aneksy-przeszlosci-ziemia-chlopska-w-bartodziejach/>
- 6.7. Uczestnicy Pierwszego Powszechnego Zjazdu Mierniczych Polskich przed gmachem szkoły Wojciecha Górskiego przy ulicy Hortensja w Warszawie, Warszawa 4 – 6 styczeń 1919 roku. Oryginał Stowarzyszenie Geodetów Polskich, źródło <https://www.facebook.com/sgp.geodezja>
- 6.8. Pieczęć mierniczego przysięgłego (ze zbiorów pana Edwarda Zarwańskiego – źródło www.olejow.pl)

SPIS TABEL

1. WIEŚ W POCZĄTKACH KRÓLESTWA POLSKIEGO

- 1.1. Liczba wsi w województwach Królestwa Polskiego w 1827 roku według [61]
- 1.2. Mieszkańcy wsi oraz zatrudnieni w rolnictwie w 1827 roku według [61]
- 1.3. Mieszkańcy wsi oraz zatrudnieni w rolnictwie w 1827 roku według [45]
- 1.4. Powierzchnia województw Królestwa Polskiego w 1827 roku według [61]
- 1.5. Struktura użytkowania gruntów w 1827 roku według [61]
- 1.6. Struktura władania dobrami prywatnymi w Królestwie w 1827 roku według [61]
- 1.7. *Mappa Woytostwa pod Pyzdrami Dobra Rataie z 1824 roku*. Oryginał w Archiwum Państwowym w Poznaniu, sygn. pl.m.127, źródło MAPSTER – zestawienia map (<http://igrek.amzp.pl/>)

2. ZARYS UWARUNKOWAŃ PROCESU WDRAŻANIA REFORM WŁOŚCIAŃSKICH

- 2.1. Zestawienie liczby geometrów według lat uzyskania patentów na podstawie [104]
- 2.2. Zestawienie liczby czynnych geometrów w 1862 roku według lat uzyskania patentów na podstawie [104]
- 2.3. Liczba czynnych w 1862 roku geometrów według miejsc ich zamieszkania na podstawie [104]

4. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z OCZYNSZOWANIEM WŁOŚCIAN W DOBRACH PRYWATNYCH

- 4.1. Liczba wsi prywatnych w guberniach Królestwa Polskiego w 1839 roku według [26]
- 4.2. Niezatwierdzone do 1858 roku operaty sporządzone po roku 1846 roku według [29]
- 4.3. Operaty z 1860 roku według [29]
- 4.4. Operaty z 1861 roku według [29]
- 4.5. Liczby operatów zatwierdzonych w latach 1861-1862 według [29]
- 4.6. Sumaryczne zestawienie liczby zatwierdzonych operatów z lat 1861/1862 według [29]

5. PRACE GEODEZYJNE ZWIĄZANE Z UWŁASZCZENIEM WŁOŚCIAN W KRÓLESTWIE POLSKIM

- 5.1. Przyrost gospodarstw włościańskich na mocy ukazu z 1864 roku według [81]
- 5.2. Przyrost liczby włościan na mocy ukazu według [27]
- 5.3. Grunty ukazowe nadane osobom bezrolnym według [27]
- 5.4. Wzrost liczby włościan i areалу gruntów ukazowych według [81]
- 5.5. Zróżnicowanie areалу własności włościańskiej w 1904 roku według [27]
- 5.6. Areal własności włościańskiej w 1904 roku w guberniach Królestwa według [81]
- 5.7. Ogólna własność włościańska w 1904 roku według [81]

ZAKOŃCZENIE

6.1. Liczba gospodarstw włościańskich na gruntach ukazowych według [126]

SPIS MAP ARCHIWALNYCH

Nr	Rok	Autor	Tytuł	Lokalizacja oryginału		źródło
				instytucja	sygnatura	
1	18(..)	-	<i>Plan dóbr Wiązowney</i>	Biblioteka Narodowa w Warszawie	ZZK 596	polona.pl
2	1824	<i>Ignacy Zaremba</i>	<i>Mapa Woytostwa pod Pyzdrami Dobra Rataie z 1824 roku.</i>	Archiwum Państwowe w Poznaniu	pl.m.127	http://igrek.amzp.pl/
3	1825	<i>Stanisław Rakowski</i>	<i>Mapa Ogólna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskiem</i>	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie	ZK 88-10	www.drewnica.warszawa.lasy.gov.pl
4	1825	-	<i>Planik zbiorowy Ekonomii Rządowej Wiszniew w powiecie siedleckim gubernii lubelskiej.</i>	Archiwum Państwowe w Radomiu	ZDP 15544	[38a] https://repozytorium.uph.edu.pl
5	1829	-	<i>Mapa Królestwa Polskiego</i>	Mag.Kart. Biblioteki Narodowej w Warszawie	ZZK 1648	polona.pl
6	1840	<i>-Wojciech Niemyski (?)</i>	<i>Plan Donacyi SĘDZIEJEWICE z częścią dóbr na fundusz Tow: Kred: Ziemskiego</i>	Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu	Zb. kart. 839/1796	Piotr Tameczek [129] toponimiasieradzka.blogspot.com
7	1840	<i>Saturnin Turzański</i>	<i>Plan Zbiorowy wsi Wiązownica pozostałej na fundusz T.K.Z przy Majoracie Osiek</i>	Archiwum Państwowe w	10733	Andrzej Niespodziewany

				Radomsku		[53] zeszytywiazownik ie.pl
8	1842	<i>J. Bagiński</i>	<i>Mapa pomiaru szczegółowego gruntów włościańskich Wsi dziedzicznej Suchy</i>	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie	Zb. kart. 164-8	Piotr Tameczek [129] toponimiasieradzka .blogspot. com
9	1852	<i>Batkie</i>	<i>Plan Zbiorowy Dóbr Białopole i Buśno w stanie przed i po urzędzeniu w Guberni Lubelskiej P^{cie} Chrubieszowskim położonych. [wycinek Plan Zbiorowy dóbr Białopole]</i>	Archiwum Państwowe w Lublinie	Zespół nr 636	Chełmskie Archiwum Cyfrowe, http://chelmskahistoria.pl
10	1854	<i>Karol Ziółkowski</i>	<i>Plan Kolonii Helenów do dóbr Wola Cyganowska należącej w Gubernii Warszawskiej Powiecie Stanisławowskim położonej</i>	Mag.Kart. Biblioteki Narodowej	ZZK 574	polona.pl
11	1856	<i>Saturnin Turzański</i>	<i>Mapa wsi Wiązownica (stan po urzędzeniu)</i>	Archiwum Państwowe w Radomsku	10733	Andrzej Niespodziewany [54] zeszytywiazownik ie.pl
12	1856	<i>Franciszek Last</i>	<i>Plan okopcowanej granicy w Ro: 1855 pomiedzy Wsią Rządową BORSZEWICE a Dobrami Prywatnymi GAJEWNIKI w Ekonomii Męka położonych</i>	Archiwum Państwowe w Łodzi - Oddział w Sieradzu	Ks. Hipot. 839/1796	Piotr Tameczek [129] toponimiasieradzka .blogspot. com
13	1858	<i>Józef Albin Pełzucki</i>	<i>Plan zbiorowy Dóbr prywatnych Sokołów w Powiecie Sieradzkim Gubernii Warszawskiej położonych</i>	AP w Łodzi - Oddział w Sieradzu	Zb. kart. 232	Piotr Tameczek [129] toponimiasieradzka

						.blogspot.com
14	1860	<i>Piotr Brandt</i>	<i>Plan Zbiorowy Dóbr Instytutowych Motycz z przyległościami do Zgromadzenia Panien Wizytek należących w Gubernii i Powiecie Lubelskim Dyecezyi i Dekanacie Lubelskim położonych</i>	Archiwum Państwowe w Lublinie	-	Artur Podsiadły132] http://czeslawmaj.pl
15	1876	<i>Michał Trautsolt</i>	<i>Plan dóbr DZIEWULE w Gubernii i Powiecie Siedleckim Gminie Zbuczyn położonych</i>	Archiwum Państwowe w Siedlcach	Wykaz hip. Dóbr Ziemskich Dziewule cz. A, Nr 1,2,3	Andrzej Boczek [130] http://www.dziewule.pl
16	1872	<i>L. Filimonowicz</i>	<i>Планъ земель подуховниго имени КОНИИ назначенныхъ в наделъ безземельнымъ солдатамъ Кониского уезда, Калиской Губернии. Составленъ въ 1872 году землемеромъ Л. Филимоновичемъ на 1^{мб} листе.</i>	Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół KUG	Pl.gr.KST .1246	www.wbc.poznan.pl
17	1876	<i>W. Stobelski</i>	<i>Plany Kolonii Będaszków i Plan Osady Olszynki na gruntach Folwarku Kruszów w Powiecie Łódzińskim Gu. Piotrkowskiej położonej</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
18	1876	<i>Ludwik Froesewitte</i>	<i>Mapa Folwarku Rąbień littera A położonego w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
19	1877	<i>Ludwik Froesewitte</i>	<i>Mapa pastwiska Błonie w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
20	1878	<i>I. Zawadzki</i>	<i>Планъ части земель фольварка Бабице распроданныхъ на учстку Лодзинскаго</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		

			<i>уезда Петроковской Губернию</i>			
21	1878	<i>A Rouppert</i>	<i>Plan kolonii Borzechów lit: A,N.14. w gubernii i powiecie lubelskim położonej</i>	Mag.Kart. Biblioteki Narodowej	ZZK 25 166	polona.pl
22	1879		<i>Планъ земель поступившихъ въ собственность кресь села ВИЛЬКОЛАЭЪ ПО ПРИХОДСКИЙИ Люблинской Губерниу. Яновсаго уездаГмины Вильколаэъ</i>	Archiwum Panstwowe w Lublinie	392	Zofia Jakubczak [32] [32] www.moremaiorum.pl
23	1880	<i>Ludwik Froesewitte</i>	<i>Mapa Folwarku Rąbień littera B położonego w Guberni Piotrkowskiej Powiecie Łódzkim</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
24	1880	<i>Włodzimierz Dymitrowicz</i>	<i>Mapa grontów karczemych należących do Dóbr prywatnych Rąbień, a mianowicie grontu karczemyego położonego w koloniach Rąbień, Antoniew i Piaskowa Góra</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
25	1881	<i>Józef Kozłowski</i>	<i>Копия плана учстковъ земли исключенныхъ из общагопространства умныя КРУШЕВО неодремныхъ сеудою Эемскаго Кредитнаго Общества Петроковской губернии Лодзинскаго уезда</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
26	1881	<i>Lucjan Ziółkowski</i>	<i>Plan Osady Młynarskiej do Dóbr Niechmierów należęcej we wsi Jarocice Kaliszskiej Gubernii Powiecie Sieradzkim położonej</i>	Oddział Sieradzki AP w Łodzi	Zb.kart. 736/221	Piotr Tameczek [129] https://toponimiasieradzka.blogspot.com/
27	1885	<i>Jadwiga z Zakrzewskich Wójcicka</i>	<i>Mapa poglądowa Królestwa Polskiego (wycinek)</i>	Mag.Kart. Biblioteki Narodowej	ZZK A.204	polona.pl
28	1888	<i>Masłowski</i>	<i>ПЛАНЪ земель поступившихъ въ</i>	WojewódzkaB	KS 255	bc.wbp.lodz.pl

			<i>собственность крестьян селения ОСАДА БАЛУТЫ НОВЫЯ Гмины Радогощ Лодзиньского уезда Петроковской Губернии, Секся I</i>	iblioteka Publiczna w Łodzi,	ZS	
29	1897	<i>Władysław Starzyński</i>	<i>Планъ основныхъ надельовъ и засервитутныхъ земель поступивших в собственность крестьянъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльскаго уезда Седлецкой губернии</i>	Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podl.	oai: 4291	bbc.mbp.org.pl
30	1900	<i>Włodzimierz Wojtowicz</i>	<i>Планъ основныхъ надельовъ и засервитутныхъ земель поступивших в собственность крестьянъ селения Воскарженице Великие Гмины Сидорки, Бяльскаго уезда Седлецкой губернии</i>	Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podl.	oai: 4290	bbc.mbp.org.pl
31		<i>Włodzimierz Wojtowicz</i>	<i>Описание смежных земель Седлецкой губернии: сел Воскарженице Великие. Ч.1</i>	Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podl.	oai::4289	bbc.mbp.org.pl
32	1901	<i>Zdzisław Kellerman</i>	<i>Plan gruntu nabytego przez właściciela dóbr Puczniew a wydzielonego z kolonji dworskiej Część dóbr Jeżew własności małżonków Jaruga</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
33	1901	<i>Zdzisław Kellerman</i>	<i>Plan gruntu nabytego przez Antoniego i Joannę Jaruga wydzielonego z dóbr Puczniew a mianowicie, wyraźniej z pustkowia Bałdrzychów własności W⁸⁰ Leona Wernera</i>	zbiory prywatne Adama Nowakowskiego		
34	1907	<i>Józef Michał Bazewicz</i>	<i>Mapa ogólna Królestwa Polskiego (z Atlas geograficzny illustrowany Królestwa Polskiego)</i>	Biblioteka Cyfrowa UMCS	K614B	dlibra.umcs.lublin.pl

35	1911	K. Walewski	<i>Плань земель поступившихъ въ составленность крестьянъ селенія ЩАВНО калисьжской губернии сърадзкаго уѣзда гмины Майцевиче</i>	Archiwum Państwowe w Łodzi - Oddział w Sieradzu	Zb. kart. 228	Piotr Tameczek [129] toponimiasieradzka .blogspot. com
36	1913	-	<i>Szkic gruntów pod nazwą „Wzór” wydzielonego z fol. Niesiechowice włościanom wsi Niesiechowice w zamian prawa serwitutu na tym folwarku wymienionych włościan</i>	Archiwum Państwowe w Kielcach	21/105/0/ 7/7259	Eugeniusz Jakubas, Stanisław Jakubas [31] http://www.jakubas.pl/genealogia/Historia-Nasiechowic.htm
37	1928	Józef Michał Bazewicz	<i>Najnowsza mapa Polski: z podziałem na województwa i powiaty</i>	Wojewódzka i Miejskiej Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy	. C III 3121	kpbc.umk.pl
38	1934	Saturnin Matuszczyk Władysław Duplicki	<i>Plan gruntów wsi Bartodzieje w gminie Jedlińsk powiecie Radomskim województwie Kieleckiem położonych scalonych na mocy Główniej Komisji Ziemskiej w Warszawie z dnia 19 kwietnia 1934 roku.</i>	Wojciech Cwierz [131] http://bartodzieje.pl/historia/aneksy-przeszlosci-ziemia-chlopska-w-bartodziejach/		

STRESZCZENIE

PRACE GEODEZYJNO-KARTOGRAFICZNE PRZY REALIZACJI REFORM WŁOŚCIAŃSKICH W KRÓLESTWIE POLSKIM

W opracowaniu podjęto próbę przybliżenia szczegółów technicznych i zakresu prac geometrów Królestwa Polskiego, związanych z ich uczestnictwem przy realizacji reform włościańskich w Królestwie Polskim:

- urzędowaniu i oczynszowaniu włościan w dobrach donacyjnych na mocy ukazu *Przepisy o urządzeniu dóbr przechodzących na własność prywatną z mocy Najmiłościwiej udzielonej donacyi, przez Najjaśniejszego Pana* z 1835 roku,

- urzędowaniu i oczynszowaniu włościan w dobrach prywatnych na mocy ukazu z 1846 roku oraz *Prawa o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskim* z 1862 roku,

- uwłaszczeniu włościan w dobrach prywatnych, majoratowych, instytutowych i skarbowych na mocy ukazu *O urządzeniu włościan* z 1864 roku.

Omawiane szczegóły dotyczące prac geodezyjno – kartograficznych uwzględniają przepisy stosowanego przy tych pracach standardu technicznego *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych, także majątków pod opieką rządu zostających* z 1839 roku, ale przede wszystkim eksponują ustalenia formalne oraz techniczne obligujące geometrów, zawarte w bogatych przepisach prawnych i rozporządzeniach administracyjnych Królestwa związanych z tymi reformami – w tym w *Instrukcyi do urządzania i oczynszowania włościan w Dobrach Najmiłościwiej Darowanych* oraz w *Przepisach o mierzeniu i odgraniczeniu gruntów, które przeszły na własność włościan gubernij Królestwa Polskiego na mocy Ukazu z d. 19 Lutego 1864 r.*

Podjęta próba oceny zakresu ilościowego prowadzonych prac geodezyjnych oparta została na informacjach statystycznych zawartych w literaturze przedmiotu z omawianego okresu.

Przedstawiane treści ilustrowane są 38 reprodukcjami, pozyskanych z różnych źródeł, map archiwalnych.

Marian Piotr Czochański –
profesor Wyższej Szkoły
Gospodarstwa Krajowego w Kutnie,
doktor habilitowany inżynier; geodeta
uprawniony nr 6560, rzeczoznawca
SGP nr 592/90, rzeczoznawca
majątkowy nr 2747.